

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КЛЮЧНИК ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

81(=161.2):[130.2:316.7]

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНЦЕПТ *РОЗУМ* В АНТРОПОЦЕНТРИЧНИХ КОДАХ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ**

Спеціальність 035 Філологія

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т.О. Ключник

Науковий керівник – **Саєвич Ірина Георгіївна,**

кандидат філологічних наук, доцент

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Ключник Т. О. Концепт РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2023. Дисертаційна робота присвячена дослідженню особливостей об'єктивації концепту РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури.

Актуальність роботи зумовлена увагою сучасної лінгвістики до різноманітних способів взаємодії мови, культури і пізнання, потребою аналізу антропоцентричної основи знакових одиниць мови, міждисциплінарними дослідженнями лексичної семантики, процесів номінації і культурних кодів та активізацією зацікавлень змістовим наповненням вербальної репрезентації концепту РОЗУМ як української лінгвокультурної домінанти. До того ж вичерпного аналізу потребує питання змістового простору концепту РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури, що досі не було об'єктом прицільної уваги мовознавців.

Мета роботи – з'ясувати місце і роль концепту РОЗУМ у колективній свідомості представників української лінгвокультурної спільноти, схарактеризувати семантичні особливості одиниць-репрезентантів концепту, а також виявити специфічні лінгвокультурні ознаки інтелектуального, антропного і соматичного кодів, в яких об'єктивовано концепт.

Джерельну базу дисертації становлять: 1) *лексикографічні джерела*: Словник української мови в 11 томах (СУМ), Етимологічний словник української мови (ЕСУМ), Тлумачний словник української мови (ТСУМ), Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТССУМ), Енциклопедичний словник символів культури України (ЕССКУ), Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (ССМ), Сучасний тлумачний словник

української мови (СТСУМ), Практичний словник синонімів української мови (ПССУМ), Філософський енциклопедичний словник (ФЕС), Словник антонімів української мови (САУМ), Словник синонімів української мови (ССУМ), Словник епітетів української мови (СЕУМ), Український асоціативний словник (УАС), Фразеологічний словник української мови (ФСУМ), Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь (УРББПСР); 2) *збірники паремій*: Українські приказки, прислів'я і таке інше (Ном), Прислів'я та приказки (ПтП), 3) *джерела текстових прикладів*: художній підкорпус (зокрема тексти письменників ХХ і ХХІ ст.) Корпусу української мови MOVA.info (КУМ).

Наукова новизна роботи зумовлена тим, що вперше в українській лінгвістиці проведено комплексне дослідження концепту РОЗУМ як української лінгвокультурної домінанти; на значному мовному і мовленнєвому матеріалі розглянуто вербалізацію концепту в антропоцентричних кодах етноспільноти; з'ясовано змістовий обсяг, взаємозв'язки та взаємовідношення знакових одиниць-репрезентантів концепту РОЗУМ в інтелектуальному, антропному й соматичному кодах культури; у науковий обіг запроваджено термін «інтелектуальний лінгвокультурний код».

Теоретичне значення виконаного дослідження полягає в застосуванні комплексного підходу до аналізу лінгвокультурного концепту РОЗУМ, уточненні методики виявлення концептуальних ознак і конкретизації поняття «код» з огляду на способи і засоби вербалізації концепту. Напрацьовано підходи щодо залучення широкого спектра мовного та мовленнєвого матеріалу з урахуванням механізмів концептуальної метафори й метонімії. Показано, що лінгвокультурні коди можуть бути проаналізовані і як самостійні явища, і як взаємозалежні, що дає можливість розглянути одиниці-репрезентанти концепту у складі різних лінгвокультурних кодів і встановити численні змістові зв'язки між ними. Уточнено методи та прийоми концептуального аналізу. Результати

дослідження сприяють поглибленню і доповненню розуміння лінгвокультурного концепту.

Практичне значення отриманих результатів убачаємо у поглибленні фактичної бази знань, що уможливила реконструкцію орієнтирів національного сприйняття інтелектуальних здібностей людини. Систематизований теоретичний і мовний матеріал може бути використаний під час укладання ідеографічних словників і навчальних посібників, а також у процесі викладання вишівських курсів з лексикології української мови, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики і загального мовознавства. Напрацьована методика й результати дослідження можуть бути застосовані у науковій діяльності магістрантів, аспірантів і науковців, зацікавлених проблемами взаємозв'язку мови, свідомості та культури.

У *Вступі* дисертації наголошено на основних структурних компонентах роботи: актуальності, меті, завданнях, об'єкті та предметі дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів роботи, зазначено дані щодо апробації дослідження тощо. У трьох розділах дисертації запропоновано комплексний аналіз мовної репрезентації концепту РОЗУМ і визначено особливості його кодування в українському лінгвокультурному просторі.

Перший розділ присвячено проблемі вивчення інтелекту в сучасному гуманітарному знанні, теоретичним засадам дослідження концептів, специфічним виявам їх структурування та особливостям вербалізації, питанню виокремлення лінгвокультурних кодів, а окрім того, окресленню критеріїв, що дозволяють кваліфікувати концепт РОЗУМ як українську лінгвокультурну домінанту, й методиці концептуального аналізу, застосованій у роботі.

У *другому розділі* розглянуто номінативний простір РОЗУМ, парадигматичну й синтагматичну організацію одиниць-репрезентантів концепту, окреслено структуру відповідного лексико-семантичного поля і з'ясовано концептуальні механізми вторинної номінації знаків-

репрезентантів концепту РОЗУМ, що демонструють його місце в смисловому континуумі української лінгвокультури.

У *третьому розділі* на матеріалі лексичних, фразеологічних і паремійних одиниць висвітлено організацію антропоцентричних кодів у сфері інтелекту в давньому та сучасному вимірах української лінгвокультури, сформульовано поняття інтелектуального коду, виявлено особливості взаємозв'язків мовних знаків, що об'єктивують інтелектуальний, антропний, соматичний та інші коди культури, й систематизовано прототипні уявлення про розумові здібності людини.

Отримані результати дали змогу сформулювати *висновки*, що стосуються складної організації концепту і різнорівневих засобів їх вербалізації. Уперше в українській лінгвоконцептології на значному фактичному мовному і мовленнєвому матеріалі з урахуванням актів первинної і вторинної номінації розглянуто вербалізацію концепту РОЗУМ в антропоцентричних кодах українського лінгвокультурного простору; обґрунтовано та potwierджено статус концепту РОЗУМ як української лінгвокультурної домінанти; виявлено способи кодування інтелектуальних здібностей людини й організацію знаків-репрезентантів концепту в цілісній системі антропоцентричних кодів української культури.

Показано, що РОЗУМ у номінативному просторі постає як багат шарове утворення, репрезентоване одиницями різного рівня складності (лексем, фразем і паремій). Методи, застосовані в дослідженні, забезпечують з'ясування різнобічного характеру системних зв'язків мовного і ментального складників концепту.

Іменем концепту визначено лексему *розум*, що є домінантою відповідного лексико-семантичного поля і вирізняється з-поміж інших складників парадигматичних об'єднань високою частотністю, полісемантичністю, словотвірним потенціалом, функціонуванням у складі значної кількості фразеологічних одиниць і паремій. На підставі аналізу семантики лексичних одиниць поля зафіксовано основні когнітивні ознаки,

що формують смисловий континуум РОЗУМ: ‘людина’, ‘ментальна діяльність’, ‘пізнання’, ‘позитивна оцінка’, ‘ментальні операції’, ‘практична діяльність’, ‘досвід’, ‘емоція’, ‘спроможність / неспроможність (до інтелектуальної діяльності)’.

У дослідженні детально окреслено парадигматичні та синтагматичні відношення між одиницями, що вербалізують досліджуваний концепт. Виявлено структуру лексико-семантичного поля «розум», одиниці якого формують ядро, дальню та ближню периферію. Встановлено, що одиниці поля згруповані на підставі класем ‘предмет’, ‘ознака’, ‘дія’.

Образний і ціннісний складники концепту, які є свідченням його високої аксіологічної маркованості для представників української лінгвокультурної спільноти, розглянуто на матеріалі атрибутивних словосполук, даних асоціативного експерименту, метафоричних і метонімічних перенесень назви у текстовій реалізації.

З’ясовано лінгвокогнітивні механізми вторинної номінації одиниць-репрезентантів концепту. На матеріалі проаналізованих контекстів виокремлено концептуальні моделі метафоричних перенесень: РОЗУМ – ЦЕ ІСТОТА (ЛЮДИНА, ТВАРИНА), РОЗУМ – ЦЕ РІЧ, РОЗУМ – ЦЕ СТИХІЯ, РОЗУМ – ЦЕ САКРАЛЬНА СУТНІСТЬ, РОЗУМ – ЦЕ МАШИНА, РОЗУМ – ЦЕ ВЕРХ/ВЕРШИНА, РОЗУМ – ЦЕ РУХ, РОЗУМ – ЦЕ СВІТЛО, РОЗУМ – ЦЕ ДОСВІД, а також основні типи метонімічних моделей (атрибутивний, локальний, темпоральний, каузальний, синекдохічний). Виокремлені донорські зони демонструють особливість репрезентації сукупності знань про розум як феноменальну властивість людини розумної у концептуальному просторі української лінгвокультурної спільноти.

Сформовано склад і змістове наповнення антропоцентричних лінгвокультурних кодів, у яких об’єктивовано концепт РОЗУМ. Специфічними для досліджуваного концепту кодами є інтелектуальний, антропний і соматичний, репрезентовані значною кількістю лексичних, фразеологічних і паремійних одиниць. Визначено базові архетипні опозиції,

що структурують коди («верх – низ», «високий – низький», «старший – молодший», «чоловічий – жіночий»), а також сучасну опозицію «раціональне – чуттєве».

Запроваджено поняття «інтелектуальний лінгвокультурний код», встановлено особливості його ідеографічної організації та зроблено висновок про давню основу кодування інформації про розум як особливість людської істоти, що в культурі нового часу зазнає впливу науково-технічного прогресу. На фразеологічному та паремійному матеріалі відповідно до розумових здібностей з'ясовано стереотипи поведінки людини.

Антропний лінгвокультурний код розглянуто як взаємодію мовних знаків, що репрезентують діалектично пов'язані концепти РОЗУМ і ГЛУПОТА. Код структуровано відповідно до ідеографічної класифікації численних назв осіб, фразеологічних і паремійних одиниць на підставі ознак наявності / відсутності розумових здібностей з урахуванням вікових і гендерних критеріїв, що доводять стереотипні уявлення про людину розумну, сформовані у свідомості носіїв української мови.

Соматичний код є одним із найбільш архаїчних. Розглянуто семантику соматизмів у складі фразеологічних одиниць за ознакою 'розумові здібності' людини та зроблено висновок про домінування метонімічної моделі у формуванні переносних значень назв людського тіла.

Окреслено прототипи інтелектуальної характеристики людини з огляду на лінгвокультурний код її реалізації. Особливості репрезентації інтелектуальної ознаки як прототипної у складі численних кодів доводить факт, що інтелект є базовою властивістю людини, необхідною для її успішної реалізації в соціумі.

Описана і деталізована методика аналізу лінгвокультурного концепту забезпечує нові можливості в дослідженні ключових одиниць культури з урахуванням їх об'єктивації у складі лінгвокультурних кодів, що відповідає антропоцентричному вектору сучасної лінгвістики.

Ключові слова: лінгвокультурологія, українська мова, українська лінгвокультурна спільнота, концепт РОЗУМ, лінгвокультурний код, мовний знак, лексема, мовна репрезентація концепту, лексико-семантичне поле, фразеологічні одиниці, паремії, концептуальна метафора, концептуальна метонімія, прототип.

ABSTRACT

Kliuchnyk T.O. The concept of *MIND* in antropocentric codes of Ukrainian linguistic culture. – Qualification Scientific Work submitted for consideration.

A dissertation for the DPh degree with a specialization 035 in Philology. Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2023. The dissertation is dedicated to the research of peculiarities of objectification of the concept of MIND in anthropocentric codes of Ukrainian linguoculture.

The relevance of this work is driven by the attention modern linguistics is paying to the various ways language, culture and cognition. It necessitates an analysis of the anthropocentric foundation of linguistic units, interdisciplinary research into lexical semantics, the processes of nomination, and cultural codes, as well as the activation of interests in the semantic representation of the concept MIND as a Ukrainian linguocultural dominante. Furthermore, what requires an exhaustive analysis is the issue of the semantic space of the MIND concept within anthropocentric codes in Ukrainian linguocultural contexts, which has not yet been the subject of targeted linguistic scrutiny.

The aim of this work is to elucidate the place and role of the MIND concept in the collective consciousness of representatives of the Ukrainian linguocultural community, to characterize the semantic peculiarities of concept-representing units, and to identify the specific linguocultural features of intellectual, anthropocentric, and somatic codes in which the concept is objectified.

The source base of the dissertation includes: 1) *lexicographic sources*: Dictionary of the Ukrainian Language in 11 Volumes (DUL), Etymological dictionary of the Ukrainian language (EDUL), Encyclopedic dictionary of cultural symbols of Ukraine (EDCSU), Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language (EDUL), Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV–XV centuries (DOUL), Comprehensive Explanatory Dictionary of the Contemporary Ukrainian Language (CEDCUL), Modern Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language

(MEDUL), Practical Dictionary of Synonyms in the Ukrainian Language (PDSUL), Philosophical Encyclopedic Dictionary (PED), Dictionary of Antonyms in the Ukrainian Language (DAUL), Dictionary of Synonyms in the Ukrainian Language (DSUL), Dictionary of Epithets in the Ukrainian Language (DEUL), Ukrainian Associative Dictionary (UAD), Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language (PDUL), Ukrainian-Russian-Belarusian-Bulgarian-Polish Dictionary of Comparisons (URBBPDC); 2) *collections of proverbs*: Ukrainian Sayings and Proverbs, and the like (USP); Proverbs and Sayings (P&S); 3) *sources of textual examples*: the artistic subcorpus (particularly, texts of the writers from the 20th and 21st centuries) of the Ukrainian Language Corpus MOVA.info (ULC).

The scientific novelty of this work is rooted in the fact that, for the first time in Ukrainian linguistics, a comprehensive study of the MIND concept as a Ukrainian linguocultural dominant has been conducted. Extensive linguistic and speech material was used to explore the verbalization of the concept in the anthropocentric codes of the ethnocommunity. The research has clarified the content, interrelationships, and correlations of signifying units representing the MIND concept in the intellectual, anthropocentric, and somatic codes of culture. Additionally, the term «intellectual linguocultural code» has been introduced into scientific discourse.

The theoretical significance of this research lies in the application of a comprehensive approach to the analysis of the linguocultural concept of MIND, refining the methodology for identifying conceptual features, and specifying the concept of «code» with respect to the ways and means of verbalizing the concept. Approaches to involving a wide range of linguistic and speech materials, taking into account the mechanisms of conceptual metaphor and metonymy, have been developed. It has been demonstrated that linguocultural codes can be analyzed both as independent phenomena and as interdependent ones. This allows for an examination of concept-representing units within various linguocultural codes and the establishment of numerous semantic relationships between them. The research

has refined methods and techniques of conceptual analysis, contributing to a deeper and more comprehensive understanding of the linguocultural concept.

The practical significance of the obtained results is seen in deepening the factual knowledge base that enabled the reconstruction of the national perception of human intellectual abilities. The systematized theoretical and linguistic material can be of help in the compilation of ideographic dictionaries and educational manuals, as well as in the process of teaching university-level courses on the lexicology of the Ukrainian language, linguacultural studies, cognitive linguistics, psycholinguistics, and general linguistics. The developed methodology and research results can be applied in the scientific work of master's students, postgraduates, and researchers interested in the issues of the interrelation of language, consciousness, and culture.

The Introduction of the dissertation emphasizes the main structural components of the work: its relevance, objectives, the object and subject of the research, scientific novelty, theoretical and practical significance of the results, and provides information regarding the research's verification, among other things. The three chapters of the dissertation offer a comprehensive analysis of the linguistic representation of the concept of «MIND» and identify the peculiarities of its encoding within the Ukrainian linguocultural space.

The first chapter addresses the issue of studying intellect in contemporary humanities, the theoretical principles of concept research, specific manifestations of their structuring, and the peculiarities of verbalization. It also discusses the differentiation of linguocultural codes and outlines the criteria used to qualify the concept of «MIND» as a Ukrainian linguocultural dominant. Additionally, the conceptual analysis methodology applied in the research is described.

The second chapter delves into the nominative space of «MIND», the paradigmatic and syntagmatic organization of concept representative units, outlines the structure of the corresponding lexical-semantic field, and elucidates the conceptual mechanisms of secondary nomination of concept representative signs.

These mechanisms demonstrate the place of «MIND» in the semantic continuum of Ukrainian linguoculture.

The third chapter uses lexical, phraseological, and paremiological units to illuminate the organization of anthropocentric codes related to intellect in both the old and contemporary dimensions of Ukrainian linguoculture. It introduces the notion of an «intellectual code», identifies the peculiarities of relationships between linguistic signs that objectify intellectual, anthropic, somatic, and other cultural codes, and systematizes prototype conceptions of human intellectual abilities.

The obtained results have allowed for the formulation of *conclusions* that concerning the complex organization of the concept and different means of their verbalization. For the first time in Ukrainian linguoconceptology, based on substantial factual linguistic and speech material and considering acts of primary and secondary nomination, the verbalization of the concept «MIND» within the anthropocentric codes of the Ukrainian linguocultural space has been examined. This research has provided the rationale and confirmation of the status of the concept «MIND» as a Ukrainian linguocultural dominant. Furthermore, the study has revealed the methods of encoding human intellectual abilities and the organization of concept representative signs within the integrated system of anthropocentric codes within Ukrainian culture.

It is demonstrated that within the nominative space, the concept of «MIND» manifests as a multi-layered formation, represented by units of varying complexity, including lexemes, phrasemes, and paremiological expressions. The methods employed in this research facilitate the exploration of the multifaceted nature of systemic relationships between the linguistic and mental components of the concept.

The lexeme *mind* (*розум*) has been determined as the concept's name, which acts as a dominant in the corresponding lexical-semantic field. It distinguishes itself among other elements within paradigmatic groupings through its high frequency, polysemy, derivational potential, and use in a significant number of

phraseological units and proverbs. Based on the analysis of the semantics of lexical units within this field, the main cognitive features that shape the semantic continuum of «MIND» have been identified, including 'human,' 'mental activity', 'cognition', 'positive evaluation', 'mental operations', 'practical activity', 'experience', 'emotion', 'ability/inability' (for intellectual activity).

The research extensively delineates the paradigmatic and syntagmatic relationships between units that verbalize the investigated concept. The structure of the lexical-semantic field of *mind* (*розум*) has been identified, with its units forming the core, distant, and near periphery. It has been recognized that the units in the field are grouped based on the classes of 'object', 'attribute', and 'action'.

The figurative and axiological components of the concept, which serve as evidence of its high axiological marking for representatives of the Ukrainian linguocultural community, are examined through attributive word combinations, associative experiment data, and metaphorical and metonymic transfers in textual realization.

The linguo-cognitive mechanisms of secondary nomination of concept representative units have been determined. Based on the analyzed contexts, conceptual models of metaphorical transfers have been distinguished: «MIND IS A BEING (HUMAN, ANIMAL)», «MIND IS AN ENTITY», «MIND IS AN ELEMENT», «MIND IS A SACRAL ESSENCE», «MIND IS A MACHINE», «MIND IS A SUMMIT», «MIND IS MOTION», «MIND IS LIGHT», «MIND IS EXPERIENCE». Additionally, the main types of metonymic models (attributive, locational, temporal, causal, synecdochical) have been identified. The donor zones extracted demonstrate the peculiarity of representing the body of knowledge about mind as a phenomenal attribute of an intelligent human in the conceptual space of the Ukrainian linguocultural community.

The composition and content of anthropocentric linguocultural codes embodying the concept of MIND have been formulated. Specific to the investigated concept are the intellectual, anthropic, and somatic codes, represented by a significant number of lexical, phraseological, and paremiological units.

Fundamental archetypal oppositions that structure these codes have been identified, including «top – bottom», «high – low», «elder – younger», «male – feminine», and modern opposition «rational – sensory».

The notion of the «intellectual linguocultural code» has been introduced, and the specifics of its ideographic organization have been established. It is concluded that the coding of information about mind has an archaic foundation, reflecting the peculiarity of a human being, influenced by the scientific and technological progress in the culture of modern times. Based on phraseological and paremiological material, stereotypes of human behavior have been determined in accordance with their intellectual abilities.

The anthropic linguocultural code is considered as the interaction of linguistic signs representing dialectically related concepts of MIND and FOLLY. The code is structured according to an ideographic classification of numerous personal names, phraseological, and paremiological units based on criteria related to the presence or absence of intellectual abilities, including age and gender considerations, which reflect the stereotypical perceptions of who can be called smart in the consciousness of Ukrainian language speakers.

The somatic code is one of the most archaic. The semantics of somatisms within phraseological units with the feature of 'intellectual abilities' of a person have been examined, and it is concluded that metonymic models dominate in the formation of figurative meanings related to the human body.

The prototype semantics of the intellectual characteristic of a person is outlined with respect to the linguocultural code of its realization. The peculiarities of representing the intellectual feature as a prototype one within numerous codes demonstrate that intellect is a fundamental property of a person, necessary for their successful realization in society.

The described and detailed methodology for analyzing the linguocultural concept provides new possibilities for researching key cultural units considering their objectification within linguocultural codes, which corresponds to the anthropocentric direction of contemporary linguistics.

Keywords: linguoculturology, Ukrainian language, Ukrainian linguocultural community, the concept of MIND, linguocultural code, linguistic sign, lexeme, linguistic representation of the concept, lexical-semantic field, phraseological units, proverbs, conceptual metaphor, conceptual metonymy, prototype.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові статті, опубліковані в наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України

1. Саєвич І.Г., Ключник Т.О. Номінативний простір «РОЗУМ» в українській лінгвокультурі. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки*. 2018. №1. С. 148 – 154. ISSN видання 2414-9594. DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2018-1-17>. URL: <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/philology/article/view/589/551>.
2. Ключник Т.О. Фразеологічна репрезентація концепту РОЗУМ в українській мовній картині світу. *МОВА І КУЛЬТУРА*. (Науковий журнал). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. II (197). С. 106 – 112. ISSN видання 2522-493X. URL: <https://burago.com.ua/wp-content/uploads/2020/07/197.pdf>.
3. Ключник Т.О. Поняття коду в лінгвістичних студіях. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2021. №35. Т. 3. С. 111 – 116. ISSN видання 2308-4855 (Print), 2308-4863 (Online). DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/35-3-15>. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/35_2021/part_3/17.pdf.

Публікації, у яких додатково відображені результати дослідження

(статті в інших виданнях, матеріали конференції тощо)

1. Ключник Т.О. Репрезентація концепту РОЗУМ у паремійному фонді української мови. *Закарпатські філологічні студії*. 2020. №14. Т. 2. С. 45 – 49.
2. Ключник Т.О. Об'єктивація ціннісного складника концепту РОЗУМ в українському паремійному фонді. *Сучасна філологія: актуальні наукові проблеми та шляхи вирішення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 24 – 25 квітня 2020 року. Одеса. С. 16 – 19.
3. Ключник Т.О. Концепт РОЗУМ у соматичному коді української лінгвокультури. *Актуальні напрями й течії філологічних досліджень в умовах складного сьогодення*: матеріали міжнародної наукової конференції, 29 – 30 липня 2022 року. Рига. С. 25 – 28.
4. Ключник Т.О. Прототипи інтелектуальної діяльності в українських лінгвокультурних кодах. *Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 липня 2023 року. Запоріжжя, 2023. С. 14 – 16.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	20
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОНЦЕПТУ В АКСІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ.....	30
1.1. Інтелект як об’єкт соціально-гуманітарного знання	30
1.2. Знакове вираження ментальної сфери в лінгвістичних студіях	36
1.3. Концепт в етнокультурному вимірі	42
1.4. Концепт РОЗУМ як лінгвокультурне утворення.....	52
1.5. Поняття лінгвального і культурного кодів.....	59
1.6. Методика дослідження лінгвокультурного концепту РОЗУМ	68
Висновки до розділу 1	76
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТ РОЗУМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ....	79
2.1. Концепт і мовний знак.....	79
2.2. Поняттєвий компонент концепту	85
2.2.1. Лексикографічна репрезентація лексеми <i>розум</i>	86
2.2.2. Парадигматична організація лексичних одиниць-репрезентантів концепту	91
2.3. Образний і ціннісний компоненти концепту	100
2.4. Лінгвокогнітивні основи вторинної номінації концепту РОЗУМ	106
2.4.1. Концептуальна метафора	107
2.4.2. Концептуальна метонімія.....	116
Висновки до розділу 2	119

РОЗДІЛ 3. АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ КОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУ	122
3.1. Концепту РОЗУМ в інтелектуальному кодi	123
3.1.1. Фразеологічний вимір інтелектуального коду	124
3.1.2. Паремійний вимір інтелектуального коду	129
3.2. РОЗУМ / ГЛУПОТА в антропному кодi	134
3.2.1. Антиномія РОЗУМ – ГЛУПОТА	135
3.2.2. Назви осіб як репрезентанти антропного коду	137
3.2.3. Антропний код в паремійному і фразеологічному вимірах	142
3.2.4. Архетипні базові опозиції	145
3.3. Концепт РОЗУМ у соматичному кодi	148
3.4. Міжкодові переходи	155
3.5. Прототипне сприйняття розумових здібностей людини в українському лінгвокультурному просторі	160
Висновки до розділу 3	165
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	209

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХНІХ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. **ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000. Уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
2. **ЕССКУ** – Енциклопедичний словник символів культури України. Вид. 5-е, доп., випр. За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2015. 912 с.
3. **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: В 7 т. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1982 – 2012. Т. 6: У – Я. Уклад.: Г. П. Півторак та ін. 2012. 568 с.
4. **КУМ** – Художній підкорпус (тексти письменників ХХ і ХХІ ст.) Корпусу української мови MOVA.info. Лінгвістичний портал MOVA. Info [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал]. Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>.
5. **Ном** – Українські приказки, прислів'я і таке інше : збірники О. В. Марковича та інших. Уклад. М. Т. Номис ; упоряд., примітки, вступ. ст. М. М. Пазяк. Київ : Либідь, 2003. 352 с.
6. **ПССУМ** – Караванський С. Й. Практичний словник синонімів української мови. 5-те вид., оправ. і доповн. Львів: БаК, 2014. XIV. 530 с.
7. **ПтП** – Прислів'я та приказки. Упор., передмова М. К. Дмитренка; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. К.: Вид. М. Дмитренко, 2008. 176 с.
8. **САУМ** – Полюга Л. М. Словник антонімів української мови. За ред. Л. С. Паламарчука. 2-е вид., доп. і випр. К.: Довіра, 2004. 275 с.

9. **СЕУМ** – Бибик С.П. та ін. Словник епітетів української мови. С. П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт; За ред. Л.О. Пустовіт. К.: Довіра, 1998. 431 с.
10. **ССМ** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Т. 2. К.: Наукова думка, 1978. 592 с.
11. **ССУМ** – Словник синонімів української мови: В 2 т. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. НАН України; Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні; Ін-т української мови. К.: Наук. думка, 1999 – 2000. Т. 1. 1040 с., Т. 2. 960 с.
12. **СТСУМ** – Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів. За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Х. : ВД «ШКОЛА», 2008. 1008 с.
13. **СУМ** – Словник української мови: В 11-ти томах. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. гол. ред. кол. І. К. Білодід. К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
14. **ТСУМ** – Тлумачний словник української мови : понад 12500 статей (близько 40000 слів). Уклад. Л. Г. Боярова та ін. ; ред. В. С. Калашник. 2-е вид., випр. й доп. Харків : Прапор, 2006. 991 с.
15. **УАС** – Мартінек С. В. Український асоціативний словник: У 2 т. Львів: ПАІС, 2008. Т. I. 344 с. Т. II. 468 с.
16. **УРББПС** – Левченко О. П. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 748 с.
17. **ФЕС** – Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія. НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
18. **ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: В 2-х кн. АН України, Ін-т укр. Мови. Уклад. В. М. Білоноженко та ін. Гол. редкол.:

Л. С. Паламарчук. К.: Наук. думка, 1993. Кн. 1. 528 с.; Кн. 2. С. 529 – 980.

ВСТУП

Наукові пошуки останніх десятиліть позначені виразним антропоцентричним спрямуванням – вивченням людини та особливостей її взаємодії зі світом. Увага до критичного осмислення досвіду колективного пізнання, закодованого в мовних знаках певної культури, набула вагомого значення і стала одним з орієнтирів лінгвістичних досліджень. Зокрема незмінне зацікавлення у науковців викликає царина, основою вивчення якої є питання взаємодії та взаємозв'язку мови, пізнання і культури, а значна кількість підходів у розв'язанні зазначеної проблематики дає новий поштовх до розвитку лінгвокультурологічних студій. З-поміж аспектів лінгвокультурології актуальним залишається дослідження етноспецифічних концептів як напрям наукових пошуків, спрямований на з'ясування змісту, обсягу і структури культурно зумовленої інформації про фрагмент дійсності та способів і засобів її лінгвальної об'єктивації.

До переліку аксіологічно маркованих одиниць етнічних лінгвокультурних просторів належить і ментальна сфера як об'єкт вивчення. Безумовно, що численність знаків різного рівня складності, що репрезентують відмінні за смисловим наповненням і структурою концепти ментально-когнітивної тематики, спричинила посилену увагу мовознавців до розв'язання значної кількості проблем. На матеріалі різномовного матеріалу концептуальний простір ментально-когнітивної тематики (ЛОГОС, ДУМКА, МУДРІСТЬ, ЗНАННЯ, ОСВІТА, РОЗУМ, ДУРІСТЬ та ін.) розглядали І. Боднар [18], О. Дзюбенко [62], В. Калько [99], Н. Кіщенко [103], О. Левченко [147], Н. Мех [172], О. Поліщук [198], Т. Полиця [197], Т. Прудникова [204], О. Тараненко [241], С. Тарасова [243], О. Ткаченко [247], Л. Шаповалова [263], Г. Удовіченко [255], Р. Угринюк [249], О. Ясіновська [271] та ін.

Із-поміж національно своєрідних одиниць української концептосфери виокремлюємо концепт РОЗУМ – одну з ключових багатовимірних

ментальних сутностей, що акумулює результати колективного пізнання унікальної здатності людини сприймати й опрацьовувати інформацію, отримувати новий досвід, репрезентувати результати взаємодії зі світом у мові й мовленні та слугувати маркером соціальної взаємодії. Проблематика різногалузевих досліджень розуму (інтелекту) як явища зумовлена його абстрактною природою, неоднорідною і складною структурою, а також значною кількістю операцій, які співвідносять з виявом розумових здібностей. У гуманітарній сфері помітно вирізняються філософський, психологічний, соціологічний і когнітивістський підходи до інтелектуальних властивостей *homo sapiens*. Проте в царині мовознавства поки що немає дослідження концепту РОЗУМ як ключової одиниці українського лінгвокультурного простору, здійсненого на значному мовному і мовленнєвому матеріалі у проєкції на антропоцентричні коди культури.

Актуальність роботи зумовлена увагою сучасної лінгвістики до різноманітних способів взаємодії мови, культури і пізнання, потребою аналізу антропоцентричної основи знакових одиниць мови, міждисциплінарними дослідженнями лексичної семантики, процесів номінації і культурних кодів та активізацією зацікавлень змістовим наповненням вербальної репрезентації концепту РОЗУМ як української лінгвокультурної домінанти. До того ж вичерпного аналізу потребує питання змістового простору концепту РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури, що досі не було об'єктом прицільної уваги мовознавців.

Дисертаційну роботу здійснено відповідно до наукової теми Київського університету імені Бориса Грінченка «Розвиток європейських мов і літератур в контексті міжкультурної комунікації», номер державної реєстрації 0116U006607, термін виконання 2018 – 2023 рр.

Мета роботи – з'ясувати місце і роль концепту РОЗУМ у колективній свідомості представників української лінгвокультурної спільноти, схарактеризувати семантичні особливості одиниць-репрезентантів концепту,

а також виявити специфічні лінгвокультурні ознаки інтелектуального, антропного і соматичного кодів, в яких об'єктивовано концепт.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) окреслити й деталізувати поняттєво-термінологічний апарат дослідження;
- 2) установити місце та значущість концепту РОЗУМ в українському лінгвокультурному просторі;
- 3) виявити особливості об'єктивації концепту знаковими одиницями різного рівня складності;
- 4) з'ясувати концептуальні механізми вторинної номінації репрезентантів концепту РОЗУМ;
- 5) визначити й схарактеризувати змістове наповнення й структурно-сміслову організацію інтелектуального, антропного і соматичного лінгвокультурних кодів, у яких об'єктивовано концепт;
- 6) висвітлити специфіку взаємозв'язку бінарних концептів РОЗУМ – ГЛУПОТА й особливості їх знакової репрезентації.

Об'єктом дослідження є мовна й мовленнєва об'єктивація концепту РОЗУМ в українському лінгвокультурному просторі.

Предмет дослідження становить змістове наповнення, структурно-семантичні й лінгвокогнітивні властивості знаків-репрезентантів РОЗУМ в антропоцентричних лінгвокультурних кодах.

Методи дослідження для розв'язання сформульованої мети й завдань включають застосування загальнонаукових підходів (*аналіз, синтез, дедуція, індукція, кількісного аналізу*), а також метод *моделювання та інтерпретації* для пошуку, систематизації, узагальнення та пояснення отриманих даних. Серед власне лінгвістичних методів провідним є *концептуальний аналіз*, результатом якого постає реконструкція смислового простору концепту; *аналіз словникових дефініцій* – для окреслення структури лексичного значення одиниці; *структурний метод*, застосований з метою систематизації одиниць мови; *компонентний аналіз* – задля розгляду семного

складу лексичних одиниць-репрезентантів концепту; *опозиційний аналіз* – для з'ясування диференційних властивостей у межах синонімічних рядів та антонімічних пар; *дистрибутивний аналіз* – з метою встановлення особливостей знакового оточення одиниць у контексті; *метод семантичного поля* – задля формування і класифікації групи лексем, що вербалізують концепт; *ідеографічний метод* – для здійснення семантичної класифікації мовних одиниць; *описовий метод* – з метою інвентаризації мовних одиниць, а також їх внутрішньої та зовнішньої інтерпретації; *контекстологічний* – задля вияву способів актуалізації семантики лексичної одиниці в контексті; *теорія концептуальної метафори* – для формування когнітивних механізмів вторинної номінації мовних одиниць; *прототипний аналіз* – з метою окреслення еталонних образів певної категорії.

Теоретико-методологічну основу дослідження наукові концепції вчених у галузі концептології та лінгвокультурології, зокрема серед вітчизняних лінгвістів це: І. Голубовська, С. Жаботинська, М. Жуйкова, В. Калько, О. Колесник, О. Левченко, Н. Мех, А. Приходько, О. Селіванова, М. Скаб, О. Снитко, Р. Угринюк та ін.; серед іноземних дослідників А. Вежбицька, Дж. Лакофф, Дж. Тейлор та ін., які вивчали принципи і шляхи категоризації та концептуалізації дійсності, способи об'єктивації концептів, особливості ментальної та мовної організації лінгвокультурних концептів, лексико-семантичний і функційний потенціал мовних одиниць, що репрезентують концепти в номінативних просторах різних мов.

Дослідження виконано **на матеріалі** української загальноживаної лексики й фразеології. Зокрема розглянуто понад 200 лексико-семантичних одиниць, близько 150 фразеологічних одиниць, 350 паремій та понад 500 контекстів, що об'єктивують концепт РОЗУМ у складі різних лінгвокультурних кодів.

Джерельну базу дисертації становлять: 1) *лексикографічні джерела*: Словник української мови в 11 томах (СУМ), Етимологічний словник української мови (ЕСУМ), Тлумачний словник української мови (ТСУМ),

Великий тлумачний словник сучасної української мови (ВТССУМ), Енциклопедичний словник символів культури України (ЕССКУ), Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (ССМ), Сучасний тлумачний словник української мови (СТСУМ), Практичний словник синонімів української мови (ПССУМ), Філософський енциклопедичний словник (ФЕС), Словник антонімів української мови (САУМ), Словник синонімів української мови (ССУМ), Словник епітетів української мови (СЕУМ), Український асоціативний словник (УАС), Фразеологічний словник української мови (ФСУМ), Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь (УРББПСР); 2) *збірники паремій*: Українські приказки, прислів'я і таке інше (Ном), Прислів'я та приказки (ПтП), 3) *джерела текстових прикладів*: художній підкорпус (зокрема тексти письменників ХХ і ХХІ ст.) Корпусу української мови MOVA.info (КУМ).

Наукова новизна роботи зумовлена тим, що вперше в українській лінгвістиці проведено комплексне дослідження концепту РОЗУМ як української лінгвокультурної домінанти; на значному мовному і мовленнєвому матеріалі розглянуто вербалізацію концепту в антропоцентричних кодах етноспільноти; з'ясовано змістовий обсяг, взаємозв'язки та взаємовідношення знакових одиниць-репрезентантів концепту РОЗУМ в інтелектуальному, антропному й соматичному кодах культури; у науковий обіг запроваджено термін «інтелектуальний лінгвокультурний код».

Теоретичне значення виконаного дослідження полягає в застосуванні комплексного підходу до аналізу лінгвокультурного концепту РОЗУМ, уточненні методики виявлення концептуальних ознак і конкретизації поняття «код» з огляду на способи і засоби вербалізації концепту. Напрацьовано підходи щодо залучення широкого спектра мовного та мовленнєвого матеріалу з урахуванням механізмів концептуальної метафори й метонімії. Показано, що лінгвокультурні коди можуть бути проаналізовані і як самостійні явища, і як взаємозалежні, що дає можливість

розглянути одиниці-репрезентанти концепту у складі різних лінгвокультурних кодів і встановити численні змістові зв'язки між ними. Уточнено методи та прийоми концептуального аналізу. Результати дослідження сприяють поглибленню і доповненню розуміння лінгвокультурного концепту.

Практичне значення отриманих результатів убачаємо у поглибленні фактичної бази знань, що уможливила реконструкцію орієнтирів національного сприйняття інтелектуальних здібностей людини. Систематизований теоретичний і мовний матеріал може бути використаний під час укладання ідеографічних словників і навчальних посібників, а також у процесі викладання вишівських курсів з лексикології української мови, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики і загального мовознавства. Напрацьована методика й результати дослідження можуть бути застосовані у науковій діяльності магістрантів, аспірантів і науковців, зацікавлених проблемами взаємозв'язку мови, свідомості та культури.

Апробацію основних положень і результатів здійснено на восьми конференціях, зокрема п'яти міжнародних: III Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Український філологічний дискурс очима молодих науковців» (26 квітня 2018 року, Київ), XXVIII Міжнародна наукова конференція «МОВА І КУЛЬТУРА» імені Сергія Бураго, присвячена 100-річчю Національної академії наук України (24 – 27 червня 2019 року, Київ), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна філологія: актуальні наукові проблеми та шляхи вирішення» (24 – 25 квітня 2020 року, Одеса), VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми літературознавства і мовознавства» (18 листопада, 2021 року, Київ), Міжнародна наукова конференція «Актуальні напрями й течії філологічних досліджень в умовах складного сьогодення» (29 – 30 липня 2022 року, Рига, Латвійська Республіка), Міжнародна наукова конференція «Лексикографічна парадигма XXI ст.: до 100-ліття від дня народження доктора філологічних наук, професора Леоніда Сидоровича Паламарчука» (5 – 6 вересня 2022 року,

Київ), Всеукраїнська наукова онлайн-конференція (XV Грінченківські читання) «Біографічний наратив: текст і дискурс» (9 грудня 2022 року, Київ), Міжнародна науково-практична конференція «Стратегії розвитку та пріоритетні завдання філологічних наук» (21 – 22 липня 2023 року, Запоріжжя).

Публікації. Проблематику, теоретичні й практичні результати дослідження висвітлено у 7 наукових публікаціях, із них – 6 одноосібні, 1 – у співавторстві: 3 статті – у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України; у 4 публікаціях додатково висвітлено результати дисертації.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (300 позицій), переліку ілюстративного матеріалу (18 позицій), 2 діаграм, додатків. Загальний обсяг роботи – 220 сторінок, обсяг основного тексту – 180 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОНЦЕПТУ В АКСІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Протягом тривалого часу людство цікавлять питання природи і суті буття людини, зокрема особливості її інтелектуального розвитку. Вивчення розумових процесів характеризується різновекторністю в межах наукових галузей і парадигм. Сприйняття суспільством розумових здібностей індивіда зокрема яскраво виражене в знакових одиницях мови, що окреслює високий аксіологічний статус цього явища для лінгвоспільноти.

Перший розділ дослідження присвячено теоретичним основам вивчення концепту. Саме тому висвітлено проблеми лексико-семантичної репрезентації концепту, аспекти знакового вираження ментальної сфери, дослідження специфіки розуміння кодів у лінгвокультурі.

1.1. Інтелект як об'єкт соціально-гуманітарного знання

Визначальною ознакою людини як розумної істоти є потреба до всеохопного пізнання дійсності. Саме тому людська діяльність позначена гносеологічним спрямуванням, тобто передбачає опановування і дослідження усіх сфер її життя. Сукупність уявлень, знань, переконань, вірувань і цінностей складають картину світу особистості або нації. Термін «концептуальна картина світу» трактують як результат пізнання людиною дійсності та сукупність концептів, якими людина або спільнота сприймають і категоризують дійсність [216, с. 23].

У сучасній лінгвістиці традиційно виокремлюють наукову та наївно-мовну картину світу, відмінність між якими полягає в орієнтації на об'єктивне або суб'єктивне знання. Так, наукова картина світу передбачає вивчення дійсності раціональними методами, тоді як наївно-мовна узагальнює життєвий досвід людини [216]. Окрім того, на відміну від наукової, наївно-мовна картина світу формується ще й внаслідок

специфічного історичного та культурного тла кожного етносу, а тому має різне національне «зabarвлення».

Соціально-гуманітарна парадигма окреслення інтелекту передбачає аналіз різнобічних наукових підходів до зазначеного явища. Тому вбачаємо необхідність узгодження лексично-термінологічної колізії. У дисертаційному дослідженні акцентуємо на мовній реалізації концепту РОЗУМ (що, відповідно, позначений лексевою-репрезентантом *розум*), проте в контексті проблематики історичного та наукового вивчення інтелектуальних здібностей людини послуговуємося терміном *інтелект* як репрезентантом наукової картини світу.

Феномен розумової діяльності привертав увагу людства ще з античних часів. Інтелект є об'єктом дослідження багатьох наук соціально-гуманітарного спрямування (філософії, психології, соціології, лінгвістики тощо). Утім, кожна з них трактує інтелектуальні здібності в межах своєї концепції. Так, наприклад, філософські дослідження полягають у розкритті сутності інтелекту, тоді як психологічний напрям зосереджений на різних аспектах мислення.

Розвиток філософської теорії на європейському континенті визначався раціоналістичною орієнтацією, тобто інтелект розглядали як об'єкт дослідження та як засіб пізнання водночас. Античні погляди на розумову діяльність віддзеркалювали сприйняття розуму як частини духовності людини, проте локусом інтелекту визначали мозок. Середньовічна схоластична теорія у трактуванні розумових здібностей передбачає ієрархічну модель, де інтелект витлумачують як вищу пізнавальну здатність в усвідомленні духовності, тоді як розум постає у ролі нижчої ментальної здібності.

В епоху Просвітництва відбувся кардинальний перегляд інтелектуальних можливостей людини. Відтепер розум вважався єдиним засобом і джерелом пізнання світу, і всі людські можливості зумовлювалися саме інтелектом, а не суто релігійними догмами чи зовнішніми обставинами.

Саме доба Просвітництва забезпечила перспективу розвитку антропоцентризму як принципу наукового осмислення дійсності [158, с. 12].

Ідею важливості індивідуального пізнання озвучував український філософ Г. Сковорода, роблячи особливий акцент у цьому питанні на недогматичному релігійному переживанні, адже практика людського розуму безпосередньо пов'язана з божественним. Т. Лютий так формулює ідею розуму за Сковородою: «Замість тотального проєкту розуму він пропонує індивідуальний, коли знання про людину корелюють зі знаннями про Всесвіт» [158, с. 19].

Структурований погляд на природу інтелектуальних здібностей пропонує німецька класична філософія, представники якої, зокрема Г. Гегель та І. Кант, здійснили спробу окреслити організацію інтелекту, виокремивши *розсудок* (здатність до формування понять) і *розум* (здатність до створення метафізичних ідей) (ФЕС с. 236, 245).

Проте доба гуманістики продемонструвала неспроможність у розв'язанні засадничих питань буття за допомогою розуму. Протягом ХІХ – ХХІ століть людство переосмислює статус інтелекту та його можливостей, визнавши нездійсненність повного та остаточного осягнення цього філософського, біологічного й духовного явища. Так, А. Шопенгауер у руслі волюнтаристського напрямку порушує питання цілісності та обмеженості людського інтелекту, апелюючи до того факту, що людський мозок не здатний концентруватися одночасно на кількох питаннях чи діяльностях, а тому «теоретичні заняття розуму позбавляють людину здатності до практичних справ» [293, с. 134]. Отже, дослідник відстоює ідею про «розсіяність інтелекту», оскільки «для того, щоб утримати одне, інтелект повинен випустити все інше» [293, с. 136].

У сучасній світоглядній і науковій парадигмах переважає погляд, за яким розум вважають ключовою ознакою людини й основним засобом дослідження і пізнання у процесі формування картини світу [186; 85; 89; 37; 128]. Складність вивчення інтелекту полягає в неможливості емпіричного та

практичного способу осягнення розумових здібностей. Окрім того, продуктом інтелектуальної діяльності дуже часто є теоретичні й абстрактні знання. Додатковою умовою для врахування складності процесу аналізу розумових здібностей є використання образного мислення як способу опрацювання інформації та слова в ролі інформаційного носія, а також підпорядкування зазначених процесів законам логіки.

У різні історичні періоди трактування ментальних здібностей відрізнялися між собою, іноді навіть кардинально протилежно. Проте, нас цікавить сучасне наукове трактування цього поняття, насамперед філософські, психологічні та соціологічні погляди, які є найбільш дотичними до лінгвістичного знання.

Філософські пошуки щодо сутності інтелекту протягом тривалого часу зосереджувалися на з'ясуванні самого поняття, окресленні його меж та основних характеристик. У межах філософського вчення інтелект розглядають як структуру ментальних здібностей людини, що забезпечує сприйняття інформації та її інтерпретацію.

Філософський енциклопедичний словник трактує поняття «інтелект» як термін, що «позначає вищу пізнавальну здатність мислення, яка принципово відрізняється творчим, активним характером від пасивно чуттєвих форм пізнання. Призначенням інтелекту є створення порядку із хаосу через приведення у відповідність до індивідуальних потреб об'єктивних параметрів реальності» (ФЕС, с. 244 – 245).

Наукові погляди на інтелектуальні здібності в галузі **психології** також позначаються зміною підходів і парадигм. Сучасний тлумачний психологічний словник визначає інтелект як «індивідуальні особливості, які належать до пізнавальної сфери, насамперед до мислення, пам'яті, сприйняття, уваги тощо». Ідеться про певний рівень розвитку інтелекту особи, що забезпечує можливість отримувати нові знання і досвід з метою його результативного практичного використання. [262, с. 178 – 179].

Сучасна психологічна наука характеризує інтелект як сукупність пам'яті, швидкості мислення, візуальної репрезентації, вміння виконувати поставлені завдання тощо, а також зараховує адаптивність і соціалізацію індивіда, процес накопичення знань. Проте основним предметом вивчення залишаються питання про визначення сутності інтелекту та методик його вимірювання та ідею множинного інтелекту [278; 276; 230].

Сфера інтересів *соціології* у питаннях дослідження інтелекту часто перетинається із психологією, проте в першому випадку зона наукових пошуків обмежується питаннями колективного та соціального інтелекту [208; 161].

Колективний інтелект розглядають як здатність певної соціальної групи знаходити найбільш ефективні шляхи для розв'язання завдань, що стоять перед цією групою. На відміну від колективного, теорія соціального інтелекту лежить у площині індивідуального виміру. З цього погляду основну роль в успішній комунікації відіграють навички конкретного індивіда в соціальній взаємодії.

Наукові пошуки Р. Дж. Штернберга (R. J. Sternberg) демонструють, що вивчення соціального інтелекту може здійснюватися не лише у психометричній площині, а і в контексті соціології. Отже, основу дослідження складає не кількісний показник рівня інтелекту, а те, чи володіє людина соціальним інтелектом взагалі [279].

Найчастіше інтелект у галузі *мовознавства* на сучасному етапі постає об'єктом психолінгвістичних, лінгвокогнітивних і лінгвокультурологічних розвідок, адже коли йдеться про когнітивні дослідження, «особлива увага приділяється концептам на позначення внутрішнього світу людини, її емоційно-вольових якостей, морально-етичних норм та інтелектуальної діяльності» [65, с. 33].

Грунтовні наукові дослідження охоплюють аналіз концептів ментальної сфери, які стосуються розумової діяльності людини. Так, О. Поліщук дослідив специфіку інтелектуальних характеристик людини на матеріалі

англійської, української, російської та чеської мови, з'ясувавши особливості мовних і мотиваційних смислів, а також проаналізувавши систему номінантів людини відповідно до розумових ознак [198].

Р. Угринюк звернувся до одиниць сучасної німецької мови на позначення інтелекту на лексичному й фразеологічному матеріалі, виявивши суттєві зміни в семантичній структурі слів, а також такі семні характеристики одиниць, які не фіксують сучасні словники [249].

С. Тарасова окреслила дискурсивну особистість дурня-сміхача на матеріалі англійської мови, проаналізувавши текстову репрезентацію цих ролей в карнавальному просторі США та Великої Британії [243].

Н. Кіщенко проаналізувала концепт МУДРІСТЬ на матеріалі англійської авторської казки, схарактеризувала МУДРІСТЬ як охудожнений концепт і з'ясувала його основні домени («знання», «розум», «інтуїція», «досвід») [103].

Т. Полиця вивчала фразеологічно-паремійну об'єктивацію концепту ДУМКА в межах польового і семантико-градаційного підходів і виявила такі конструкти: «думка – суб'єкт думання», «думка – інтелектуальна властивість особистості», «думка – вмістилище», «думка – інструмент думання», «дума – об'єкт, яким можна володіти», «думка – об'єкт мисленнєвого процесу» [197].

Н. Мех досліджувала специфіку лінгвокультури ЛОГОС і виокремила її структурні макрополя (*мова, розум, творчість, закон*) [172].

І. Боднар під час вивчення концептосфери ОСВІТА на матеріалі англійської мови зіставила й порівняла специфіку концептуальних ознак освіти як явища в загальнонаціональному та індивідуально-авторському вимірах [18].

Окрім того, значна кількість наукових публікацій безпосередньо стосується дослідження концептів ментальної сфери, серед яких фіксуємо РОЗУМ [263], ЗНАННЯ [61], ДУМКА [271], а також аналіз кореляції концептів РОЗУМ і ДУРІСТЬ [255]. Окремим напрямом можна вважати окреслення елементів інтелектуальної сфери як частини інших

концептуальних структур, наприклад, аналіз одиниць із компонентом *душа* як репрезентантом концептів РОЗУМ і СЕРЦЕ [204], дослідження мікроконцепту РОЗУМ як елемента концепту ВИХОВАННЯ [247] та ін.

Усі зазначені концепти розглянуто в межах антропоцентричної парадигми як такі, що стосуються проблем пізнання ментальних процесів індивіда й діяльності людини.

Отже, рецепція інтелекту як феномену становить важливе й невирішене питання до сьогодні. Сучасна наука наголошує на важливості розумових здібностей і визначає різні підходи до їх дослідження і класифікації:

- 1) з погляду філософії інтелект постає об'єктом дослідження, а також водночас засобом і джерелом пізнання дійсності, а окрім того, є частиною духовності людини та спільноти;
- 2) психологічна парадигма об'єктом вивчення визначає характеристики інтелекту, що вирізняється рисами активності й творчості, на відміну від пасивно чуттєвих форм пізнання, окрім того, психологія апробовує теорію множинного інтелекту;
- 3) соціологія трактує інтелектуальні здібності як навички взаємодії з іншими індивідами в межах соціуму;
- 4) мовознавчі розвідки окреслюють інтелект як комплексне явище та концептуальний культурно значущий конструкт у межах різних культур, з яким корелює значна кількість концептів ментальної сфери.

Основною складністю гуманітарно-соціального вивчення інтелекту є абстрактний і неспостережуваний характер цього явища, а також рівень його важливості для суспільства. Часто саме рівень інтелекту є відправною точкою або мірилом людини в різних суспільних процесах.

1.2. Знакове вираження ментальної сфери в лінгвістичних студіях

Пошуки в галузі семіотики насамперед мають на меті дослідити знакову репрезентацію дійсності, в якій існує людина. Лінгвосеміотика є одним з

найбільш важливих розділів семіотики з огляду на універсальний характер мови як знакової системи. Інші семіотичні системи вважають вторинними щодо мови. Окрім того, метамовна функція мови визначає її здатність описувати відношення між знаками засобами самої мови, чого не може забезпечити будь-яка інша семіотична система (мистецтво, релігія, природа тощо).

Особливості та властивості знакових одиниць мови були сформульовані класиками семіотики Ч. Пірсом, Ч. Моррісом, Ф. де Соссюром та ін. Зокрема Ф. де Соссюр основними властивостями мовного знака вважав довільність, лінійний характер, змінність. Серед сучасних українських мовознавців, які вивчають природу мовних знаків, варто назвати Н. Андрейчук, Ф. Бацевича, О. Колесника, І. Саєвич, О. Селіванову, Л. Сидельникову, С. Єрмоленко та ін.

Ч. Морріс визначає процес функціонування знаків як *семіозис*. За автором, семіозис містить чотири складники: знаковий засіб (законосій), десигнат, інтерпретанту й інтерпретатора. Особливу увагу науковець звертає на те, що терміни «знак», «десигнат», «інтерпретанта» й «інтерпретатор» передбачають взаємне існування, адже вони є лише способом вказівки на різні аспекти процесу семіозису [286; 287]. Отже, автор наголошує, що знак існує в нерозривній єдності з іншими компонентами, які детермінують один одного, і його трактування варто розглядати через призму семіозису.

Ф. де Соссюр трактує лінгвістичний знак як «поєднання поняття та акустичного образу», де *поняття* й *акустичний образ* визначає як *позначене (сигніфікат)* і *позначуване (сигніфікант)* відповідно. З цього приводу вчений зазначає, що «останні два терміни мають ту перевагу, що вказують на протиставлення як між собою, так і щодо цілого, частинами якого вони є» [232, с. 88 – 89].

У дослідженні спираємося на узагальнену дефініцію О. Селіванової, яка мовний знак визначає як «двобічну матеріально-ідеальну одиницю

системно організованого мовного коду, яка довільно, символічно й конвенційно фіксує в чуттєвій сприйманій формі певний зміст, а також є засобом збереження, отримання, обробки й передачі інформації» [222, с. 12]. Матеріально-ідеальний характер знака визначає його як одиницю, що водночас має властивості чуттєвого сприйняття (матеріальна сторона), й ознаки абстрактного складника, що окреслюється значенням, суттю і сенсом явища, яке позначає знак.

Отже, наведені дефініції підтверджують і водночас окреслюють базові властивості знаків у семіотичній системі: матеріально-ідеальна природа, фіксація і збереження інформації, заміна реального об'єкта його системно-конвенційним засобом (знаком) і важливість постаті інтерпретатора у процесі комунікативної взаємодії.

Базовою ознакою семіотичного процесу є його двоїстість, адже між онтологічною і знаковою реальностями встановлюються зв'язки, наслідком яких є подвоєння світу речей у знакових формах [217, с. 131].

Однак попри окреслену системність знаків, Ч. Пірс звертав увагу на нечіткість «кордонів» між різними знаками, визначаючи це явище їх базовою рисою. Зміни у функціонуванні знаків дослідник пояснював початком їх застосування у комунікації, позаяк системне використання передбачає розуміння його сутності усіма комунікаторами. Значення певного знака може зазнавати розширень внаслідок появи нових ситуацій для його вживання [289].

У контексті опису мови як семіотичної системи важливо наголосити на кількох базових властивостях. Однією з основних є метамовна функція, тобто здатність описати систему засобами цієї ж системи. Більшість інших семіотичних систем мають доволі обмежені виражальні можливості та можуть бути проаналізовані лише за посередництва мови.

Наступною важливою ознакою є відкритість мови й інших подібних за будовою семіотичних систем, тобто здатність без зайвих ускладнень розширювати власні можливості за потреби складнішої комунікації.

До складу відкритих знакових систем можуть входити нові одиниці, які не порушують ієрархію та органічно інтегруються з наявними. Найпростішим прикладом такого явища є поповнення лексичного складу неологізмами.

За критерієм відношення знаків до їх динамічних об'єктів позначення традиційно виокремлюють три основні типи знаків: *ікона* (знак, зумовлений динамічним об'єктом відповідно до внутрішньої природи), *індекс* (знак, зумовлений динамічним об'єктом на підставі дійсного відношення до нього), *символ* (знак, зумовлений динамічним об'єктом тільки в тому сенсі, що саме таким чином буде інтерпретований, тобто залежить від звички або природної схильності його інтерпретанти) [289, Т. 2, с. 227 – 265].

У зазначеній структурі нас цікавить класифікація мовних одиниць і їх приналежність до певного класу знаків. У мові виокремлюють усі три типи знаків за Ч. Пірсом, хоча зазначають, що більшість мовних знаків є символами. Винятки становлять, наприклад, займенники (індекси) та звуконаслідування (ікони) [222, с. 125]. Причиною такої ситуації щодо мовної системи є відсутність безпосереднього зв'язку між явищем чи предметом і його звуковою репрезентацією. Річ у тім, що індекси стосуються переважно сучасного досвіду людини, тоді як ікони навпаки відсилають до минулого; символи витікають із поточної дійсності та здійснюють вплив на діяльність інтерпретатора [289, Т.2, с. 227 – 265].

Знаковими одиницями мови, що безпосередньо стали об'єктами цього дослідження є лексичні одиниці (іменники, прикметники, дієслова), фразеологізми і паремії. Усі зазначені одиниці належать до знаків-символів. Окремого коментаря потребує статус паремій і фразеологізмів, адже позаяк більшість фразеологічних одиниць у сучасному культурному контексті втратили свою внутрішню форму і зв'язок з об'єктом, який вони позначають, їх можна віднести до групи знаків-символів. Проте всі ці одиниці постають вербалізаторами концепту РОЗУМ. Тому варто врахувати той погляд науковців, що частина концептів чи їхніх компонентів не набуває

вербального вираження, а тому спосіб їх семіотичного аналізу залишається невизначеним.

З огляду на те, що мова відбиває особливе світосприйняття, і таке відбиття у свідомості спостерігача характеризується суб'єктивністю, закономірною є ситуація, відповідно до якої одне і те ж явище може бути описане по-різному, тобто з використанням відмінних мовних засобів, та, відповідно, за наявності різних нюансів і деталей [203, с. 12], водночас один знак може співвідноситися із кількома ментальними утвореннями [203, с. 79]. Ця ідея яскраво ілюструє не лише процес отримання нового досвіду та його відображення, а й демонструє ситуацію варіативності в реалізації концепту: тобто, концепт може вербалізуватися різною кількістю і комбінацією знаків.

Очевидною є ідея, що семіотична система вміщує більшу кількість знаків, ніж може фактично позначити й навпаки (система може пояснювати більше одиниць, ніж входить у певну означувальну множину). А тому логічним є висновок, що переважна більшість концептів об'єктивується за допомогою більше ніж однієї лексеми, проте можна виокремити один мовний знак, що відбиватиме зміст і суть явища максимально, а також виконуватиме роль імені цього концепту [3, с. 16].

Питання проблемності відношень «концепт – знак» озвучує А. Приходько. На думку дослідника, план змісту концепту є «феноменом духовного рівня, своєрідним матеріальним контуром чи згустком енергії, що закладений у лінгвокультурній свідомості, і такий, що прагне назовні» [203, с. 77]. Щодо плану вираження концепту, йдеться про його матеріальну оболонку, де науковці говорять про «семіотичну щільність», «номінативну дисперсність» або «кодову варіативність» концепту – «онтологічну представленість у плані вираження цілою низкою синонімів, паремій, а також фольклорних і літературних сюжетів, символів тощо» [203, с. 78].

У межах дослідження за основу взято термін «семіотична щільність», який, на нашу думку, найточніше відображає суть явища, позаяк ідеться про певну сукупність назв для вираження й окреслення меж концепту, які

перебувають в одній знаковій площині та стосуються одного і того ж ментального утворення. Так, А. Приходько зазначає, що «між ідеальною сутністю концепту і його матеріальним втіленням не існує ізоморфізму: мовна об'єктивація концепту не має однозначної прив'язки до певного слова». Це означає, що концепт може бути реалізований сукупністю різнорідних вербальних і невербальних засобів [203, с. 78].

Отже, одне слово може репрезентувати кілька концептів, а один концепт може виражатися багатьма лексичними одиницями. Це зумовлено тим фактом, що в лінгвокультурологічному розрізі концепт, окрім основного слова-репрезентанта, вербалізується певною кількістю лексем, фразеологічних одиниць і паремій.

У зв'язку з цим семіотичні процеси передбачають явище *апеляції*, що характеризується процесом і результатом кодування інформації, яке здійснюється у двох напрямках: адресант кодує за алгоритмом «стимул – реакція», тоді як адресат декодує зміст за принципом «реакція – стимул». Співвідношення між апеляцією до знака і репрезентацією знаком концепту відбувається на прикладі таких явищ, як *якісна симетрія* (нездатність концепту зводитися до значення будь-якої однієї мовної одиниці) та *кількісна асиметрія* (кілька знаків можуть виступати репрезентантами одного концепту, але апеляція кількох концептів до одного знака є рідкістю) [203, с. 80].

Узагальнений дослідниками процес утворення концепту передбачає такі етапи: 1) формування концептуальної структури у свідомості людини; 2) пошук доречної мовної форми та номінування концепту; 3) фіксація у свідомості у вигляді самостійної цілісної одиниці (концепту) [246, с. 31]. У такому разі йдеться не лише про односторонній процес вербалізації концепту (чи його складових частин), а й про визначальну роль номінації для існування певного концепту у свідомості індивіда й етносвідомості. Іншими словами, після омовлення певної концептуальної структури свідомість починає «оперувати» цією назвою концепту, і вони функціонують як цілісні

неподільні одиниці, між якими теж встановлюються зв'язки. Проте навіть цей комплексний та складний за своїм виявом процес кореляції ідеальної та матеріальної сутностей концепту не передбачає ізоморфізму між зазначеними елементами, тобто мовна об'єктивація все одно не має однозначної прив'язки до певного слова. Як наслідок, маємо ситуацію, за якої вербалізація концепту відбувається різними одиницями з неоднорідною їх кількістю залежно від конкретного концепту. І в цьому є певна закономірність: чим різноманітнішою є знакова реалізація того чи того концепту, тим більшою є його цінність та актуальність для лінгвокультури [203, с. 78 – 79].

Обмежена кількість знаків для вербалізації чи репрезентації різних концептів зумовлена насамперед мовною системою і свідомістю людини. Очевидним є факт, що знак є результатом роботи свідомості та сприйняття людиною дійсності, адже свідомість пов'язана переважно з поглядами на певний об'єкт, а не з його фактичним існуванням у реальності [222, с. 134].

1.3. Концепт в етнокультурному вимірі

Перші спроби визначити концепт як основну ментальну одиницю були здійснені ще у добу Середньовіччя. Слово *концепт* походить від латинського *conceptus*, що в перекладі означає «думка, уявлення, поняття» і першочергово застосовувалося як термін у сфері логіки та філософії. Активно вживаним у мовознавчих студіях термін «концепт» стає з 90-х рр. ХХ століття.

Концепт є міждисциплінарним поняттям, а тому трактування його змісту в різних галузях науки (лінгвістиці, філософії, психології, логіці тощо) відрізняється. У сучасній науковій парадигмі впродовж тривалого часу зберігалася тенденція до співвіднесення термінів «концепт» і «поняття» та навіть приписування їм синонімічних значень. За Р. Угринюком обидва терміни є елементами свідомості, позаяк ідеться про такі когнітивні сутності, які мають «мовне походження і тісно пов'язані з мисленням» [250, с. 226 – 227].

Зауважимо, що між явищами, як і між їхніми значеннями, є суттєві відмінності, адже часто вони існують навіть у різних терміносистемах. Так, Ж. Краснобаєва-Чорна розмежовує ці два терміни на підставі того факту, що концепт розглядають у дослідженнях мовної системи, натомість поняття стосується передовсім логіки [138, с. 73].

Складність розмежування термінів «поняття» і «концепт» полягає ще й у відсутності можливості емпірично дослідити явища, з якими вони співвідносяться, адже ці назви мають абстрактний характер, тому йдеться про відмінності в інтерпретаціях позначуваних ними уявлень про певні об'єкти. Однак на сучасному етапі лінгвістичних досліджень проблему тотожності концепту і поняття можна вважати неактуальною, адже відмінність між поняттям і концептом є обґрунтованою у сучасній лінгвістичній парадигмі. У межах поданого дослідження поняття розглянуто як вужчу за обсягом категорію, ніж концепт, який вважаємо ментально складнішим конструктом.

Іншою, не менш важливою проблемою, є наявність різних підходів до визначення концепту саме в галузі мовознавства. Так, концепт вивчають через призму психолінгвістики, культурології, лінгвокультурології, лінгвокогнітивістики тощо. З цієї причини всебічний аналіз і систематизація теоретичних даних щодо статусу концепту, його структури й типології є одним із пріоритетних завдань лінгвістики.

Початковою базовою теорією для розвитку концептуального вчення постали три наукові погляди: лінгвістичний (будь-яке лексичне значення слова можна вважати концептом), когнітивний (концепт є ментальною структурою, одиницею пам'яті та знання), культурологічний (культура будь-якого етносу складається із концептів і специфіки структурних зв'язків між ними).

Основними напрямками в дослідженні концептів сьогодні можна вважати лінгвокультурологічний і когнітивний, в яких запропоновано різні погляди на визначення сутнісних ознак концепту. Перший підхід, який у роботі

обрано як засадничий, простежуємо в працях А. Вежбицької, І. Голубовської, В. Іващенко, В. Калько, В. Кононенка, О. Левченко, Н. Мех, М. Скаб, А. Приходька, Р. Угринюка та ін. З погляду лінгвокогнітивного підходу ментальне утворення, що існує у свідомості індивіда і становить для нього цінність, може бути визначене як концепт. Водночас існує інтегративний підхід, за яким деякі науковці розглядають концепт і з лінгвокогнітивної, і з лінгвокультурологічної позиції, зокрема І. Гарбера та О. Коляденко [44; 120].

У сучасних наукових розвідках дослідники інтегрують лінгвокогнітивний і лінгвосеміотичний аспекти концептів [115], визначають специфіку концептуальних просторів у проєкції на мовний матеріал певних ареалів, регіонів [44] і на матеріал іноземних мов чи в межах міжмовних зіставних досліджень [103], застосовують концептуальний аналіз у процесі зіставлення досліджуваного мовного матеріалу в науковій і наївній картинах світу [120] та ін.

Етнокультурний вимір концепту передовсім полягає в його мовній об'єктивації, що має культурно-ментальне підґрунтя. Іншими словами, ключовою рисою, що вирізняє лінгвокультурний концепт, є його етнокультурна маркованість [44, с. 40]. І. Голубовська наголошує, що «культурно навантажені» мовні одиниці ніби «розкидані» по всьому змістовому каркасу мови» [54, с. 152]. Національно-етнічна культура постає ключовим чинником у формуванні концептосфери, адже сприйняття та осмислення всіх суспільних явищ має культурно детерміноване спрямування. Тобто культурні смисли нерозривно пов'язані з індивідуально-особистісними й утворюють мережу поглядів, цінностей, норм, орієнтирів та уявлень етноспільноти.

Потверджує такий погляд ідея «застосування» концептуального аналізу до об'єктивації в мовних знаках процесів пізнання, раціонального осмислення дійсності та емоційних почувань як неодмінного складника пізнавальної діяльності. У разі вилучення цих складників концепт набуває

радше ролі поняття, яке покликане лише окреслити суть явища, і має «культурно нейтральну форму мислення» [54, с. 154].

Отже, концепт у площині етнокультури – це квант спільного культурного досвіду співіснування суспільства та пізнання ним світу; розрізнявальною його рисою є насамперед етнокультурна маркованість.

Термінологічне окреслення лінгвокультурного концепту потребує детальнішого трактування. Так, за О. Селівановою, концепт є «інформаційною структурою свідомості, різносубстратною, певним чином організованою одиницею пам'яті, що вміщує сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого» [222, с. 410].

Н. Мех визначає концепти як одиниці мислення, що є ідеальними за своєю суттю і постають як результат здобутих знань, досвіду, уявлень про зовнішній світ [173, с. 18].

А. Приходько розрізняє вузьке та широке трактування концепту. У вузькому сприйнятті концепт – це певний відповідник понять людини про зовнішній світ, який закріплений у лексиці кожної мови і є культурно важливим елементом світогляду. Широке розуміння концепту передбачає практично будь-яку вербалізацію, що маркована етнічною специфікою [203, с. 56].

О. Левченко пропонує розглядати концепт у загальнонауковому трактуванні як «найбільшу оперативну одиницю ментального рівня, що на вербальному рівні може позначатися словом, словосполученням чи фразеологізмом», натомість дослідниця виокремлює наявність культурно значущого концепту, який в межах конкретної картини світу постає «стрижневим елементом» [148, с. 110].

У дослідженні орієнтуємося на інтегративний підхід вивчення концептів й акцентуємо насамперед на широкій знаковій репрезентації концепту РОЗУМ у різних лінгвокультурних кодах, що потребує залучення результатів первинного і вторинного семіозису, а тому паралельно

послугуємося методиками та прийомами як лінгвокультурологічного, так і лінгвокогнітивного вектора аналізу концептів; спираємося на вище зазначену дефініцію концепту О. Селіванової [222, с. 410].

У лінгвістиці неодноразово здійснювалися спроби класифікувати концепти за змістом, рівнем абстрактності, формою вираження тощо; досі це питання залишається відкритим і дискусійним. Важливо зауважити, що часто типологізація концептів переважно залежить від теоретичної позиції дослідника [203].

Спробу систематизації поглядів різних науковців здійснює М. Скаб у монографії «Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери». Дослідниця визначає сукупний перелік критеріїв, відповідно до яких науковці диференціюють концепти:

- 1) за гносеологією, способом пізнання: концепти наукової та повсякденної свідомості;
- 2) за способом вираження: пізнавальні та художні;
- 3) за ознакою унікальності-універсальності: концепти-універсалії та концепти-унікалії – ідіотетнічні;
- 4) за відношенням концепту до суб'єкта концептуалізації – індивіда, групи, етносу, людства: етнокультурні, соціокультурні та індивідуально-культурні чи космічні, або універсальні, соціальні та національні;
- 5) за походженням: первинні та вторинні;
- 6) за часом існування: концепти Античності, концепти Середньовіччя, концепти Відродження, концепти Просвітництва, концепти Нового часу тощо;
- 7) за структурою: концепти прості та складні;
- 8) за способом репрезентації у мові: лексичні, фразеологічні й граматичні концепти;
- 9) за обсягом і змістом концепту: концепт-мінімум, концепт-максимум та енциклопедичний додаток;

- 10) за рівнем абстракції імен концептів: концепти-універсалії духовної культури, концепти-символи, емоційні концепти [226, с. 34 – 35].

О. Селіванова узагальнює класифікації концептів, здійснені різними науковцями, та визначає такі різновиди: за способом концептуалізації (уявлення, поняття, схеми, фрейми); за роллю концептів у структурі свідомості (культурні, ментальні, міфологічні, ідеологічні, філософські); за об'єктом концептуалізації (антропоконцепти, натурфакти, артефакти, культурні, ідеологічні, емоційні концепти та концепти-архетипи); за обсягом інформації (нульові, еталонні, специфіковані, енциклопедичні); за якістю інформації (понятєво-логічні, образно-художні, парадоксальні) [222, с. 418].

На перший погляд, відсутність єдиної класифікації концептів спричиняє різночитання в дослідженнях науковців, але водночас подібна наукова різновекторність забезпечує різностороннє вивчення лінгвістичних явищ, що не виключають одне одного.

Дискусійним залишається питання вербалізації концептів. Репрезентація може відбуватися на різних рівнях мови відмінними засобами. Це можуть бути морфеми, лексеми, словосполучення, фразеологізми та навіть тексти.

За спостереженням О. Селіванової, деякі дослідники вважають концепти повністю вербалізованими, тому за цим принципом концепт постає змістом слова, що відбиває уявлення носіїв мови про суть і характер явища. Інші дослідники розглядають концепт лише як частково вербалізовану одиницю концептосистеми. Тобто, частина інформації може бути репрезентована у свідомості за допомогою схем, картинок, образів [222, с. 415].

Способи вербалізації концептів визначає мовна система, а концептуалізація з часом зазнає змін упродовж певного історичного періоду, тому її можна окреслити як динамічний та нестійкий процес. Серед змінних одиниць, які впливають на концептуалізацію, можна назвати світоглядні

позиції, ідеологію, норми моралі, оцінки, цінності тощо, а до сталих елементів зараховують культурні традиції, які відбиваються у міфології, фразеології, фольклорі, релігії тощо [222, с. 415 – 416].

Окрім того, варто згадати ще одну категорію концептів, що отримують позначення у мові, але не мають чітко закріпленої лексеми, тобто об'єктивуються набором слів та описовим методом. Отже, з погляду концептології вербалізація не є обов'язковою умовою для існування концепту, але саме завдяки вербалізованим фрагментам вдається частково реконструювати й описати концепт.

Аксіомою сучасної лінгвістичної науки стало твердження про неоднорідну та різнорівневу структуру концепту. Безперечно, погляди науковців різняться залежно від аспекту, який вони обирають для аналізу: функціонування та особливості інформаційного поля концепту або ієрархічне розташування його складників. Так, А. Косенко класифікує підходи у дослідженні структури концепту на дві загальні групи:

- 1) когнітивно-епістеміологічний (передбачає фокусування на інформації, яку містить концепт, його будові, структурі, функціонуванні та розвитку);
- 2) системно-ієрархічний (спрямований на особливості рівневого розташування елементів концепту в певному порядку) [130, с. 83].

Проте зазначені ракурси вивчення будови концепту не виключають один одного, тобто ґрунтуються на загальній теорії щодо структури концепту як ієрархічно сформованого, гетерогенного та гнучкого ментального утворення.

Структуру концепту розглядаємо відповідно до концепції А. Приходька та інших дослідників як трикомпонентний конструкт, що є «складноструктурованим феноменом, у якому поняттєве начало, проходячи через сито етнопсихологічної оцінки, органічно сполучається з лінгвокультурним» [203, с. 56]. Тобто основними компонентами концепту є образний, поняттєвий і ціннісний. Особливий акцент потрібно зробити на

останньому складнику, адже саме аксіологічна маркованість відрізняє лінгвокультурологічне розуміння концепту від когнітивно зорієнтованого. Маємо на увазі, що коли певне культурне чи суспільне явище, предмет, абстрактна одиниця тощо становить незаперечну цінність для всієї етноспільноти, а не лише для окремих її представників, тоді можна говорити про дослідження лінгвокультурного концепту.

Образне ядро (за М. Полюжиним) або **образно-перцептивний** складник визначає особливість сприйняття інформації, втіленої в чуттєвих образах, які людська свідомість формує на основі пережитого досвіду, а тому цей конструкт вирізняється чіткістю і конкретністю. Передовсім це зорові, слухові, тактильні, смакові, нюхові властивості предметів, явищ і подій, що збережені у пам'яті людини та є ознаками її досвіду і знання. Саме образний компонент пов'язується з формуванням семантики прототипів (детальніше див. п. 3.5). Структуру образного складника формують перцептивний компонент і когнітивна метафора.

Інформаційний (поняттєвий) складник формують найважливіші ознаки явища, без яких важко актуалізувати певний концепт. Зазвичай такі ознаки є кількісно і якісно різноманітними, адже вони є базовими для ідентифікації концепту. Поняттєвий компонент має зв'язок з фіксацією у мові, описом структури явища, його дефініцією, що відрізняють цей концепт від інших.

Інтерпретаційне поле (ціннісний складник) визначає спосіб репрезентації та оцінки сукупності знань, втілених у концепті. Його формує декілька менших зон (оцінна, енциклопедична, утилітарна, регулятивна, соціально-культурна, пареміологічна). Цей складник відбиває важливість конкретного концепту як для окремої особистості, так і для колективу; останній компонент є принципово важливим, адже саме він дає змогу виокремити та схарактеризувати концепт у лінгвокультурологічному руслі [200, с. 58 – 59].

Такий погляд на критерій визначення концепту як лінгвокультурної ментальної одиниці притаманний більшості дослідників, зосереджених на з'ясуванні національно специфічної своєрідності мовних і концептуальних картин світу (зокрема І. Голубовській [53], О. Левченко [152], А. Приходьку [203], М. Полюжину [200], О. Селівановій [222] та ін.).

Особливі, на нашу думку, термінологічні акценти у розумінні структури концепту пропонує А. Приходько та виокремлює такі його складники: субстрат, надбудова-1 (адстрат) і надбудова-2 (епістрат) [203, с. 57]. Така будова демонструє не будь-яке розташування концептуальних елементів, а їх принципову концентричну модель, де ядром є поняття, другим шаром образність, третім – ціннісні характеристики концепту.

Варто зауважити, що паралельне використання різних терміносистем для опису структури концепту обрано свідомо попри термінологічну колізію, яку фіксує лінгвістика. Найважливішим чинником є сутнісна єдність цих термінів, адже загалом структура концепту ґрунтується на образі, сформованому у свідомості людей, когнітивному уявленні про явище та його оцінці (раціональній, емоційній, естетичній тощо), а також аксіологічній значущості цього явища для спільноти.

Наступний підхід окреслює загальноновизнану в лінгвістиці польову модель концепту, відповідно до якої кожен концепт має ядерну та периферійну зони. Така стратифікація передбачає неоднорідність кожної із зон, які відмінні за обсягом і кількісною характеристикою. Ядерна зона концепту містить поняття як результат відображення дійсності та найближчі до нього асоціації [222, с. 256]. Щодо периферії – вона складається із далеких асоціацій, тобто асоціативне поле найяскравіше представлене навколо ядра, а чим далі до периферії, тим асоціації стають більш прозорими та віддаленими.

Важливим для усвідомлення аспектом у питанні структури концепту є те, що ядерна та периферійна зони не є стабільними чи наперед визначеними, оскільки залежно від яскравості тієї чи тієї ознаки вона може переміститися з

периферії до ядра (виняток можуть становити лише паремії, які здебільшого входять до крайньої периферії). Водночас статус певної ознаки конкретного концепту зовсім не означає «неповноцінності» цієї одиниці, а лише дає розуміння про «величину її віддаленості від ядра та ступеня яскравості репрезентації» [200, с. 60].

Беззаперечно, що концепт як когнітивне утворення має ядерно-периферійну організацію, складники якої не можуть претендувати на симетрію і чітко зафіксоване місце у смисловому полі. Так, наприклад, конкретні характеристики явища будуть ближчими до ядра на відміну від абстрактних ознак, що позначатимуть спеціальні знання, отримані шляхом аналізу і теоретичного опрацювання явищ. Проте навіть ці умови можуть бути факультативними залежно від специфіки, цінності та місця конкретного концепту в концептосфері певної культури.

А. Приходько формулює типологію концептів на прикладі бінарних опозицій як «параметричність» (концепти, що асоціюються з кількісними або якісними даними) – «непараметричність» (концепти, що пов'язані з відчуттями, уявленнями й асоціаціями, а також мають слабо виражений образно-перцептивний компонент); «універсальність» (характеризуються загальністю та наднаціональністю, тобто містять ціннісний складник, актуальний для всіх людських спільнот загалом) – «специфічність» (мають прив'язку до певної (суб)культури – соціальної, етнічної, професійної, конфесійної); «регулятивність» (у цих концептах закладений орієнтир на зразок, цінність, еталон) – «нерегулятивність» (такі концепти не передбачають регулювання моральних норм чи соціальної поведінки) [203, с. 85 – 89].

На основі наведеної класифікації визначено особливості концепту РОЗУМ як лінгвокультурного утворення. Так, відповідно до першої, зазначеної А. Приходьком, бінарності РОЗУМ окреслюємо як *параметричний* концепт, адже йдеться про набір якостей, пов'язаних з інтелектом (розумний, мудрий тощо), окрім того, яскраво виражені

поняттєвий та аксіологічний складники концепту, що свідчить на користь параметричності.

Відповідно до наступної дихотомії, РОЗУМ постає як *універсальний* концепт, адже концепти інтелектуальної сфери є аксіологічно маркованими утвореннями в багатьох етнокультурних спільнотах (проаналізовано у п. 1.1), однак кожне універсальне за суттю явище набуває конкретизації відповідно до способів його репрезентації та внутрішньої конфігурації. Зокрема концепт РОЗУМ розглядаємо як українську лінгвокультурну доміанту [218], які є переважно універсалізованими, за винятком способів їх репрезентації та внутрішньої конфігурації.

За третім типологічним параметром досліджуваний концепт є *регулятивним*, адже передбачає фіксацію норми в інтелектуальній площині (наявність розуму – це норма) та ґрунтується на архетипному сприйнятті світу (та людських характеристик зокрема).

Загалом дискусійність питань щодо структури, вербалізації і типології концептів зумовлена, з одного боку, методологічними настановами когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології, а з іншого – складністю і багатоплановістю концепту як ментального утворення.

1.4. Концепт РОЗУМ як лінгвокультурне утворення

Реконструкція лінгвокультурних концептів є вагомим чинником у з'ясуванні особливостей світосприйняття і світорозуміння певної лінгвокультурної спільноти. Когнітивний підхід до концептуального аналізу здійснюється у межах діади «знання – свідомість», тобто на перший план висувається співвідношення мови та свідомості. Натомість представники лінгвокультурної парадигми розглядають концепт у межах тріади «мова – культура – свідомість», тобто основний фокус зміщено на національно-культурну своєрідність концепту.

У структурі національної концептосфери існує певна «ієрархія», вершину якої становлять культурно значущі концепти. Це своєрідні

домінанти, що мають вагоме змістове навантаження для носіїв певної лінгвокультури та визначають ціннісні орієнтири у свідомості нації.

Реконструкція лінгвокультурних концептів, окрім з'ясування структури та особливостей певних ментальних конструктів, дозволяє окреслити ще й коло найважливіших орієнтирів, що демонструють специфіку світосприйняття етносу. Як зазначає І. Саєвич, «лінгвокультурні доміанти, тобто ключові, базові лінгвокультурні концепти виокремлюють на підставі їхньої культурної значущості, а також у прагматичній класифікації протиставляють іншим культурним концептам» [215, с. 95].

Сьогодні серед основних проблем, які пов'язані з дослідженням лінгвокультурних концептів, вагомим є завдання формування складу ключових концептів лінгвокультурної спільноти та критеріїв їх виокремлення є одним зі значущих. Зокрема цій проблемі приділено увагу в працях українських науковців, які займалися питаннями вивчення концептів: В. Жайворонка, В. Кононенка, О. Колесника, О. Коляденко, Ж. Краснобаєвої-Чорної, Л. Лисиченко, О. Левченко, А. Приходька, Т. Радзієвської, І. Саєвич, О. Селіванової, М. Скаб, Р. Угринюка та ін.

Під час вивчення лінгвокультурних концептів дослідники зорієнтовані переважно на повсякденному досвіді пізнання людини, незалежно від сфери її професійних зацікавлень, а результати такого пізнання формують мовну (наївну) картину світу – певну сукупність знань та уявлень про світ, що об'єктивовані за допомогою мови. Мовна картина світу корелює з концептуальною картиною світу (концептосферою), тобто сформованою й упорядкованою на підставі людського пізнання світу сукупністю концептів, засобом доступу до якої є мовні знаки.

Ключові лінгвокультурні концепти виокремлюють на підставі їхньої аксіологічної значущості та визначальної ролі у свідомості етносу, протиставляючи іншим ментальним конструктам. Для їх виокремлення залучають різні способи аналізу, проте усталений погляд на вичерпний перелік ключових концептів нині відсутній. Однак, базовими в лінгвістичній

теорії вважають критерії, описані А. Вежбицькою щодо «ключових слів культури»: загальноживаність, частотність, вживання як компонента групи фразеологізмів, використання в інших видах текстів (прислів'я, пісні, назви книг тощо) [299].

Нині аксіоматичними критеріями, яким повинна відповідати мовна одиниця, найчастіше вважають такі: 1) принцип словникової розробленості; 2) принцип частотності вживання; 3) принцип високої словотвірної розробленості; 4) принцип поширення в межах фразеологічних одиниць мови; 5) принцип облігаторності аксіологічної маркованості; 6) «ключовий» характер для духовності певного лінгвокультурного ареалу [53, с. 91]. До словникової розробленості також додають наявність великої периферії, сформованої навколо ядра мовними знаками різного рівня складності [189, с. 74].

Важливою і дискусійною є проблема визначення основного знака-репрезентанта лінгвокультурного концепту. А. Приходько звертає особливу увагу на ознаки тих одиниць, які зараховують до концептуальних домінант. Зокрема, походження таких одиниць пов'язане з певним національно забарвленим сприйняттям дійсності. Базовими ознаками лінгвокультурних домінант можна вважати абстрактність слова-репрезентанта, емоційність, широке асоціативне поле, аксіологічне навантаження. Усі зазначені властивості залежать насамперед від місця, яке посідає концепт у світогляді етноспільноти, адже актуальність цінностей і концептів є гнучкою і змінною. Тому перелік концептуальних домінант є «цивілізаційно мінливим», а основними чинниками впливу є історичні зміни та особливості менталітету [203, с. 150 – 153].

Для кожного етносу процеси сприйняття і членування фрагментів дійсності відбуваються по-різному, однак антропоцентричний чинник у категоризації і концептуалізації світу визначає «спільні знаменники» для багатьох культур. У такому разі можна говорити про універсальні концепти [229]. Безперечний зв'язок універсальних концептів і лінгвокультурних

домінант полягає у їхній апріорній значущості для етноспільноти (часто ці дві категорії є притаманними для одного концепту).

Побуває теорія, за якою повноту специфіки менталітету певного етносу відображають концепти й слова, що не мають повних еквівалентів в інших мовах, а також фіксують певні мисленнєві та поведінкові стереотипи [191, с. 65]. Проте ця ідея враховує радше окреслення певних етнографічних явищ, що беззаперечно посідають важливе місце в культурі, але визначати такі одиниці концептуальними лінгвокультурними домінантами, очевидно, не варто.

Окремими, менш визначеними в сучасній лінгвістиці, є дискусії щодо виокремлення імені культурної домінанти лише з-поміж абстрактних або, навпаки, винятково предметних номінацій. Проте дотримання одного або іншого погляду виключає із потенційного переліку домінант суттєву частину концептів. У межах цього дослідження взято за основу такі критерії виокремлення слова-репрезентанта лінгвокультурних домінант: а) загальноживаність; б) частотність; в) вживання лексеми у складі фразеологізмів і паремій; г) словникова розробленість; г) словотвірна розробленість; д) облігаторність аксіологічної маркованості.

Визначенню найважливіших концептів у межах української культури сьогодні присвячено праці багатьох науковців у різних напрямках лінгвістичних і культурологічних студій. Так, частина дослідників як значущі визначають етнокультурні ментальні утворення, що сягають народної культури. В. Кононенко базовими для українців концептами вважає такі: *земля, мати, хата, хліб, доля* [126]. На думку В. Жайворонка, в українському фольклорі провідними є концепти *батько, мати, хліб-сіль, березиня, весілля, домашнє вогнище, жива вода, живий вогонь, вулиця, вечорниці, досвітки, дума, душа, земля, калита, калина, кладка, лиха година, мавка, місяць, рута-м'ята, небо, доля, недоля, той (потойбічний) світ (засвіти), розрив-трава, рід, родина, козак, гайдамака, віще слово, соловей, тополя, хата, хліб, чари, човен, щастя-доля, яр*. Дослідник вживає назву «концепти історико-

культурної свідомості народу», стверджуючи, що їх доречно вважати словами-знаками, які наповнені етнокультурним змістом [70, с. 51 – 52]. В. Ужченко, на підставі аналізу фразеологічних одиниць, основними вважає концепти *чоботи, дорога, лава, поріг, осика, вогонь* [256, с. 302 – 329]. Проте з подібним визначенням домінантних концептів можна посперечатися з огляду на те, що матеріалом для їхнього виокремлення слугує лише етнічна культура, яка, безумовно, є базовою ознакою національної культури, але не вичерпує усіх сфер пізнавальної діяльності людини, про що свідчить динаміка лінгвокогнітивних ознак концептів.

Так, І. Саєвич зазначає, що «досить часто об'єктом дослідження стають не ментальні сутності, що набувають національно специфічної вербалізації, а етнографічні реалії». Окрім того, не завжди враховано і зовнішньо- та внутрішньолінгвістичні чинники, які зважають на поточний стан концептуальної картини світу, а також зміни вербальної репрезентації концептів [215, с. 95 – 96].

А. Вежбицька наголошує, що основною метою під час дослідження ключових слів культури є не лише завдання довести, що те чи те слово є ключовим, а можливість на основі цього аналізу зазначити щось нове і суттєве про цю культуру [299]. У такому разі варто зауважити, що перераховані вище концепти переважно називають явища та предмети матеріальної культури (атрибути побуту, ритуалів тощо), тобто не завжди номінують саме культурно значущі феномени. Окрім того, доволі піддається сумніву положення, що такі наведені дослідниками приклади як *вулиця, кладка, чоботи, човен, лава* тощо можуть існувати як самостійні концепти саме у лінгвокультурологічному трактуванні.

Вважаємо за потрібне зауважити, що етнокультурна парадигма дослідження концептів передбачає здебільшого діяхронний зріз в аналізі певних культурних реалій, тобто основний акцент робить на історично-етнічній специфіці, тоді як лінгвокультурологічна методика вимагає отримання даних, які можна вважати релевантними за умов врахування і

давнього, і сучасного зрізів досвіду лінгвоспільноти. Так, наприклад, О. Колесник окреслює концептуальну модель ЛЮДИНА, у якій демонструє кореляцію ментальної, міжособистісної, емоційної та психофізіологічної сфер [117, с. 398], що яскраво демонструє різнорівневу залученість явищ інтелектуальної площини у фокус сприйняття лінгвоспільнотою дійсності.

Загально визнаним методом встановлення зв'язків між лексичними одиницями у проєкції на етносвідомість визнано вільний асоціативний експеримент. Показовими вважаємо дані, наведені укладачами Слов'янського асоціативного словника. Прямий і зворотний асоціативні експерименти з урахуванням найчастотніших слів-реакцій уможливили виокремлення ядра ментального лексикону носіїв різних слов'янських мов. Зокрема ядерними у свідомості українців є лексеми *життя, людина, радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина* [218].

Як бачимо, у переліку із 30 найчастотніших реакцій наявна лексема-репрезентант *розум*, що дає підстави стверджувати про належність концепту РОЗУМ до базових для представників української лінгвоспільноти за кількісною ознакою. Другим фактом, що підтверджує непересічний статус РОЗУМ є суттєва кількість досліджень лінгвістів, що аналізували розумові здібності через призму лінгвокультурології. Так, концепти, що тією чи тією мірою характеризують інтелектуальну діяльність людини, та зокрема їх вербалізація, були об'єктом розгляду багатьох науковців, зокрема В. Калько досліджує специфіку репрезентації інтелекту людини на прикладі паремій [99]; Т. Полиця [195; 194; 197], О. Ясіновська [271] аналізують об'єктивацію концепту ДУМКА; О. Поліщук висвітлює специфіку розумових характеристик і номінацій людини на різномовному матеріалі [198]; О. Левченко окреслює прототипи в межах ГЛУПОТА [147]; Г. Удовіченко на прикладі фразеологічних одиниць зіставляє концепти РОЗУМ і ДУРИСТЬ [255] та ін. Перераховані дослідження демонструють, що концепти

ментальної сфери посідають вагоме місце у лінгвокультурі, мають широку вербалізацію та об'ємну репрезентацію.

Доволі частотною ознакою концептуальних домінант є їх реалізація в межах бінарних опозицій, що стає їх базовою ознакою в діалектичному взаємозв'язку [203, с. 87]. Наявність ГЛУПОТА (поряд із РОЗУМ) серед досліджень концептів ментальної сфери вкотре свідчить на користь цінності концепту та його приналежності до ключових концептів для етноспільноти.

Третім аспектом, який свідчить про статус концепту РОЗУМ як лінгвокультурної домінанти, можна вважати спостережену лінгвістами словникову та словотвірну розробленість, яку підтверджує і дослідження А. Огар, де за аналізом даних Словника епітетів української мови було підраховано, що до номенів *душа, серце, почуття* зафіксовано 282, 196 і 169 епітетів відповідно, а до номенів *думка, розум, мудрість, роздуми* – 267, 168, 43 і 39 відповідно. Дослідниця зазначає, що «поважна об'єктивація концепту *розум* підтверджує його непересічний статус у концептуальній картині світу нашого етносу» [184, с. 93 – 94].

Лексема-репрезентант концепту *розум* є загальноживаною одиницею із широким синонімічним рядом, який налічує 21 одиницю (ПССУМ, с. 398); серед ФО зафіксовано 94 ФО з компонентом *розум (розумний)* (ФСУМ, Т.2, с. 759 – 761); за даними корпусу текстів проаналізовано понад 500 контекстів з компонентом *розум* (<http://www.mova.info/>); словотвірна парадигма окреслена 167 лексемами із праслов'янським **umъ* (ЕСУМ VI 31 – 32); у межах паремійного фонду проаналізовано 350 одиниць, що стосуються розумової діяльності людини (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302). Окрім того, варто зауважити про зміни у внутрішньослівних, асоціативно-дериваційних, парадигматичних і синтагматичних відношеннях лексичних одиниць, що знайшли втілення в актах вторинної номінації. Зокрема значною є кількість знаків-репрезентантів, що виникли внаслідок метафоричного і метонімічного перенесення: близько 300.

Отже, наведені вище факти обґрунтовують приналежність концепту РОЗУМ до ключових концептів української лінгвокультури і його вагоме значення у світосприйнятті лінгвоспільноти. Безперечно, важливу роль для визначення статусу концепту відіграє матеріал і методика дослідження. Детальніше аналіз одиниць-репрезентантів концепту здійснено в наступних розділах дисертації.

1.5. Поняття лінгвального і культурного кодів

Сучасне мовознавство активно досліджує різноманітні та різнорівневі зв'язки мови із соціумом, психікою, мисленням, культурою та іншими сферами життєдіяльності людини. Культура безпосередньо впливає на наше сприйняття світу, що знаходить відбиток у знакових одиницях мови. Безперечно, представники різних національних культур по-різному категоризують і концептуалізують дійсність, і це відбивається не лише на світобаченні, а й має безпосередній вплив на мовну площину. Позаяк національно-культурна специфіка є частиною світосприйняття і пізнання дійсності кожного представника лінгвоспільноти, вивчення кодів має вагомий вплив на загальне розуміння взаємозв'язків між мовою і культурою.

Дослідженню культурних кодів присвячені роботи У. Еко, Р. Барта, Є. Бартмінського, Н. Андрейчук, Ф. Бацевича, Л. Савченко, О. Селіванової, О. Снитко, І. Чибор, В. Ужченка та ін.

Термін «код» належить до міжгалузевих загальнонаукових термінологічних одиниць, а також використовується в різних сферах науки, насамперед у семіотиці, а окрім того в лінгвокультурології, етнолінгвістиці, культурології та ін. З одного боку, це забезпечує спільну систему координат, яка так чи так об'єднує ці галузі; з іншого боку, це передбачає різне трактування терміна. З цієї причини науковці іноді визначають код як термін-потенцію, адже він адекватно функціонує у різних наукових галузях [5, с. 113]. Важливим з огляду на мету і завдання дослідження вважаємо

семіотичне осмислення коду, а також особливості кодування інформації мовними знаками в межах лінгвокультури.

У «Словнику термінів міжкультурної комунікації» подано таку дефініцію терміна: «код є системою умовних знаків, правил передачі інформації каналами зв'язку (комунікації) відповідно до їхніх технічних, соціально-культурних особливостей і функцій». Коли йдеться про міжособистісну та міжкультурну комунікацію, кодом є засоби певної мови (етнічної чи навіть штучної) [14, с. 73].

У. Еко формулює комунікативно-семіологічну теорію, основою якої є розгляд культурних явищ як фактів комунікації, відповідно сукупність повідомлень стає кодом, що інтерпретується відповідно до системи, у якій він існує. Дослідник означає код як сукупність певної кількості символів, частина яких співвідноситься з деякими явищами, а інші тимчасово незалучені, проте за потреби готові до позначення явищ [274].

Л. Савченко визначає культурний код як «відповідну національну етнокультурну інформацію, що кодується у формі, здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків і символів, наділених такими смислами (та їх комбінаціями), які можуть проявлятися в предметах матеріальної та духовної діяльності людини на рівні семіотичного простору» [213, с. 62].

Для О. Селіванової найважливішим у трактуванні культурних кодів є їх визначальна роль у членуванні, категоризації, оцінці зовнішнього світу та досвіду людини, важливою є репрезентація кодів у межах мови, мистецтва, обрядів, звичаїв, вірувань, а також норм моралі, поведінки членів етнічної спільноти [220, с. 43].

За І. Чибор, культурний код є «сукупністю знаків матеріального і духовного світу та закріпленими за ними вторинними, зумовленими культурою значеннями, які відображають, передають і зберігають важливу для культури інформацію» [261, с. 36].

Сучасні погляди науковців щодо детермінування коду ґрунтуються на положенні, що код є способом конструювання суспільного культурного досвіду та засобом збереження інформації. Варто зауважити, що йдеться передовсім про культурну інформацію, тобто таку сукупність даних, яка має аксіологічну маркованість, становить важливий для етноспільноти пласт культурних знань.

О. Снитко висловлює думку, що лише певні культурні коди мають архетипну основу; прикладом цього є категоризація людиною світу за принципом бінарності, що відбивається у міфології, певних релігійних ритуалах, а також у побуті [231, с. 115]. Прийняття тези про архетипне підґрунтя кожного культурного коду виключає можливість зміни чи трансформації наявних, а також перспективи формування нових кодів у межах культури, що порушує архітектоніку сучасних наукових уявлень про коди.

Загалом коди культури розуміємо як систему різнотипних знаків, які визначають культурні смисли, виражені цими знаками. Знак фіксує певну інформацію, тоді як код є сукупністю смислів тих знаків, що його формують. Окрім того, код здатен забезпечувати «знаковість», тобто включати такі одиниці, що не визначаються як культурні знаки, але можуть ними стати в межах певної культурної ситуації. Важливо також зазначити, що в межах дослідження робимо акцент на лінгвокультурному трактуванні, де код передбачає культурну тяглість, тобто формується поступово, може поповнюватися знаками або втрачати попередній зміст певного знака.

Універсальною системою знаків залишається мова через її багатофункціональність, а також здатність взаємодіяти з іншими семіотичними системами. Також мова має безпосередній зв'язок фактично з усіма сферами діяльності людини, тобто здатна цілісно відображати будь-який культурний досвід. У зв'язку з цим, науковці виокремлюють мовний (лінгвальний) код.

Так, Ф. Бацевич розводить поняття мовного та культурного кодів, зазначаючи, що культурний код, «наявний у будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти», співвідноситься із певними архетипними уявленнями людини, а також формує певний еталон культури, але саме мовний код «характеризується певною однорідністю (літературна мова, соціальні чи територіальні діалекти тощо)» [14, с. 74 – 76].

Мову як сукупність знаків У. Еко називає структурно складнішим кодом, адже слово завжди співвідноситься з іншими словами (як наявними у повідомленні, так і відсутніми). Окрім того, як зазначає вчений, знаки в межах цього коду засвоюються поступово, але після остаточного опанування використовуються несвідомо, хоч і в межах певних структур і правил, які для мовців є зовсім непомітними та неусвідомленими [275].

За Р. Бартом, практично кожен текст уміщує в собі значну кількість різних культурних кодів за посередництвом культурної пам'яті та пережитих соціумом досвідів, тобто коди є «слідами» у певному розумінні [272].

У межах досліджень культурних кодів, можемо підсумувати, що базовий культурний код повинен відповідати таким характеристикам: цілісність і самодостатність для збереження й передавання інформації, відкритість до змін. Підтвердженням раціональності цих критеріїв є той факт, що культурний код, який не має засобів вираження, не може цілісно передавати дані. Окрім того, позаяк код залежить від суспільного устрою і картини світу, він має бути змінним через динамічність суспільства і його системи цінностей.

За Н. Андрейчук, до загальних ознак мовнокультурного коду варто зарахувати ще й такі: структурованість (код є внутрішньо членованою сутністю, що складається з тісно пов'язаних і взаємно мотивованих компонентів); реляційність (має певне місце, статус, позицію в системі, на що вказують структурні компоненти кодів як семіотичних одиниць) [8, с. 63].

Диференціація кодів, якими людина оформлює свій досвід, передовсім забезпечує розуміння їх структури та специфіки формування.

Лінгвокультурологічний аспект дослідження вимагає пильної уваги до питання окреслення лінгвокультурного коду. Для А. Бондаренко лінгвокультурний код є сукупністю знаків, що має «етнічну, суспільно-культурну та субкультурну специфіку» [20, с. 72]. Тобто йдеться не просто про культурну маркованість, а про передачу інформації ієрархічної культурної стратифікації (від етносу до субкультури). А це забезпечує всеохопність фіксації будь-якого досвіду.

Важливими рисами лінгвокультурного коду (за А. Бондаренко) визначено: безпосередню кореляцію з архетипними уявленнями, формування суспільної системи цінностей, вплив на поведінкові стереотипи та результати суспільних контактів. Носіями семантики лінгвокультурних кодів можуть бути не лише етнічні, а й релігійні, вікові та соціальні групи. Найважливішою відмінною характеристикою є співвіднесення лінгвокультурного коду з картиною світу, проте не цілісною, а радше її фрагментом, де код «специфікує картину світу як суб'єктивний образ об'єктивного універсуму» [20, с. 72 – 73; 19, с. 109].

У контексті цього дослідження окреслюємо лінгвокультурний код як всеохопну систему знаків (на відміну від лінгвального, наприклад), що формує і зберігає інформацію про різнотипний досвід будь-якої спільноти. А тому код може передавати архетипне, стереотипне та сучасне світобачення соціуму за допомогою різнорівневих одиниць.

Сьогодні виокремлюють чимало підходів до типологізації культурних кодів. Варто зауважити, що кількість виокремлених різними науковцями кодів суттєво різняться: від базових кодів до класифікації субкодів. Варіативність часто залежить від сфери й особливостей їхньої реалізації.

Ф. Бацевич виокремлює духовний, біоморфний, предметний, соматичний коди культури та культурно-мовний у комунікації [14, с. 74 – 76].

Об'єднання кодів у дві групи пропонує Л. Савченко: субстанціональну і концептуальну. Перша група складається з антропного, соматичного,

зооморфного, фітоморфного, предметного і природного кодів; друга – зі спатіального (просторового), темпорального (часового), геометричного, колоративного, квантитативного, моторіального (того, що пов'язаний із рухом), каузативного, аксіологічного і кваліфікативного (якісного) [213, с. 94 – 147].

Відповідно до класифікації Т. Вільчинської коди культури теж варто розподіляти на групи. Так, антропоморфний код включає соматичний та антропний коди; біоморфний – зооморфний і фітоморфний; природний – стихійний (код першоелементів буття) та космогонічний (астральний); предметний і духовний у двох різновидах – власне духовний та міфологічно-релігійний [32, с. 100].

О. Селіванова виокремлює соматичний, просторовий, часовий, духовний, зооморфний, рослинний, антропний, акціональний, релігійний, космогонічний, аксіологічний та сенсорний коди [221].

Для О. Галинської найважливішими кодами постають соматичний, антропний, предметно-артефактний, зооморфний, рослинний, природний, харчовий, релігійний [39].

І. Гарбера виокремлює соматичний, предметний, зооморфний, антропний, фітоморфний, природний, гастрономічний, духовний, квантитативний, темпоральний, міфологічний, акціональний, сенсорний, спатіальний, кваліфікативний, мовленнєвий, колоративний, геометричний [44, с. 85].

У межах дослідження за основу взято усталену класифікацію з варіюванням типів кодів відповідно до проаналізованого матеріалу. Відтак виокремлюємо антропний, соматичний, предметний, зооморфний, фітоморфний, мовленнєвий, просторовий і гастрономічний коди культури.

Культурні коди можна вважати універсальними в тому аспекті, за яким вони можуть існувати в межах конкретної культури, проте повинні бути зрозумілими для всіх учасників цієї лінгвоспільноти. На думку Л. Савченко, універсальність ґрунтується на тому, «що коди співвідносяться в антропному

просторі з людиною, яка є центром» [213, с. 69 – 75]. Основою процесу взаємодії з дійсністю є те, що «кодування соматичного простору йде в напрямку від людини зовнішньої до людини внутрішньої» [213, с. 69 – 75]. Наприклад, фізичні характеристики людини представлені соматичним, антропним і діяльнісним кодами, натомість духовно-емоційна сфера передбачає вираження за допомогою якісного та духовно-релігійного кодів, а довколишня реальність кодується зооморфним, фітоморфним, колоративним і квантитативним кодами [Там само].

Зазначені вище наукові дані дають змогу констатувати, що незалежно від типології кодів, репрезентованих у сучасній лінгвістичній парадигмі, існують певні принципи взаємодії і функціонування кодів. Отже, можемо обґрунтувати певну значущість у системі кодів, в яких репрезентовано концепт РОЗУМ. По-перше, антропоцентричність культурних кодів передбачає ситуацію, за якої всі коди за своєю суттю можна вважати підпорядкованими людині як суб'єкту та об'єкту пізнання: кожен з них втілює результати взаємодії людини з дійсністю. По-друге, процес кодування починається з людської тілесності, адже тіло забезпечує найперший досвід пізнання; тобто, соматичний код, очевидно, хронологічно передує предметному, зооморфному, фітоморфному та іншим кодам. Такі положення є виправданими в зазначеному дослідженні, адже йдеться про кодування в контексті аналізу інтелектуальних характеристик людини.

Наприклад, І. Гарбера під час аналізу соматизму *голова* на прикладі ФО виокремлює 7 ЛСВ, п'ять з яких безпосередньо стосуються інтелектуальних характеристик або ментальних процесів: 1) 'досвідчена людина' (*бита голова*); 2) 'дурнувата людина' (*бичача голова*); 3) 'загострити увагу' (*втовкти в голову*); 4) 'бути дурним' (*головою вдаритися*); 5) 'збожеволіти' (*зірватися вниз головою*) [44, с. 88], що доводить провідну роль зазначеної лексеми-показника коду в означенні розумових процесів у межах соматичного коду.

Дослідження видів й особливостей функціонування кодів культури дають підстави стверджувати, що окреслити чіткі та остаточні межі культурних кодів неможливо, адже нерідко репрезентація певного коду відбувається за допомогою знаків іншого коду. Отже, коди можуть зміщуватися, переплітатися, накладатися на інші, що в термінології лінгвістики визначається як *міжкодові переходи*. Як зазначає І. Чибор, міжкодові переходи трапляються за умови заміни знаків одного коду культури знаками іншого коду. На прикладі фразеологічних одиниць дослідниця пояснює, що подібні переходи «зумовлені, умовністю меж між кодами культури, а також специфікою закодованої у ФО культурної інформації» [260, с. 140].

Варто відзначити, що дослідження фразеологічних (а також і лексичних) одиниць під час аналізу кодів є показовим, оскільки вони містять більш «концентровану» інформацію з погляду знаковості. На підтвердження цієї думки наводимо погляд Н. Андрейчук, яка у контексті культурного кодування вважає «найбільш «культуроносними» знаками мови лексичні та фразеологічні одиниці», адже вони забезпечують здатність для носіїв мови кодувати певну інформацію про різні процеси, що безпосередньо пов'язані із життєдіяльністю людини [3, с. 101].

У системі взаємозв'язків між кодами зафіксована не лише смислова, а й структурна ієрархія, вищою ланкою якої є код, а нижчою – субкод культури (СКК). Субкод називає різновиди, підвиди певного коду, тобто засіб вужчої у використанні та репрезентації сфери.

Відповідно до завдання визначення специфіки знакової репрезентації антропного коду, вважаємо найбільш деталізованою класифікацію субкодів, яку здійснила Л. Савченко, досліджуючи антропне кодування на прикладі фразеологічної системи:

- 1) антропоморфний (сукупність власних і загальних назв людини);
- 2) антропо-ментальний (сукупність найменувань уявлень людини, пов'язаних із ментальними проявами та їхніми назвами);

- 3) антропо-інтелектуальний (включає сукупність назв, що пов'язані з інтелектуальними характеристиками);
- 4) антропо-сенсорний (охоплює екстероцептивні відчуття, які виникають під дією зовнішніх подразників);
- 5) антропо-емоційний (емоційні переживання життєвих явищ, почуття людини);
- 6) антропо-аксіологічний (позначає якісні характеристики людини та їх оцінку: риси характеру, зовнішній вигляд, внутрішні якості людини тощо);
- 7) антропо-діяльнісний (позначення будь-яких дій, виконуваних людиною, притаманних їй процесів, фізичного стану, жестів та мімічних рухів) [213, с. 95 – 112].

Варто зауважити, що субкоди мають ще більш неоднорідну класифікацію, ніж коди культури. Як і в першому випадку, це зумовлено аспектом їх виокремлення і матеріалом, на основі якого вони досліджуються. Водночас субкоди як ієрархічний складник мають на меті деталізацію культурного коду, розширення сфери його функціонування та аналізу.

Щодо першого (антропоморфного) субкоду, виокремленого дослідницею, зауважимо, що антропоморфний принцип номінації в лінгвістиці прийнято розглядати у випадку уподібнення фізичним, психічним, соціальним ознакам людини явищ живої та неживої природи. Зважаючи на поширення в лінгвістичних студіях терміну «антропний код», у дослідженні загальні й власні назви на позначення розумових здібностей людини позначаємо терміном «антропний лінгвокультурний код».

З огляду на об'єкт дослідження, що має вагомий онтологічний та аксіологічний статус в лінгвокультурній спільноті, позначений сукупністю архетипних уявлень про розумові здібності людини, які знаходять вияв у численній кількості мовних знаків, пропонуємо розглядати інтелектуальний лінгвокультурний код як один з ключових у континуумі української лінгвокультури.

Отже, коди культури як сукупність поглядів на дійсність, що в багатьох випадках сягають архетипної моделі світу, є способом категоризації та концептуалізації дійсності за певними параметрами, а складно структурований зміст кодів формує картину світу певної лінгвоспільноти. Сьогодні немає усталеного погляду на класифікацію культурних кодів, оскільки часто вона залежить від матеріалу, на основі якого досліджується реалізація певного коду.

Поняття мови й коду в сучасній науці перебувають в різних співвідношеннях. Відповідно до семіотичних поглядів на процес семіозису, яких дотримуємося у роботі, будь-який код має знакове втілення, а тому мова зберігає і відтворює культурну інформацію так само, як і будь-яка інша знакова система. Дослідники наголошують на тому, що лінгвокультурний код відрізняється більшою знаковою різноманітністю і функціональністю. Виокремлення лінгвокультурних кодів як всеохопної системи зумовлене трактуванням їх як цілісного фрагмента картини світу. Основною ознакою лінгвокультурних кодів є багатовимірність.

Лінгвокультурні коди не мають чітких меж, вони взаємопроникні, а тому можливі міжкодові переходи, що демонструють специфіку взаємодії різних знаків між собою. Передбачливо, що в межах дослідження інтелектуальних характеристик людини провідну роль відіграватимуть знаки інтелектуального, антропного та соматичного лінгвокультурних кодів.

1.6. Методика дослідження лінгвокультурного концепту РОЗУМ

Концептуалізація інформації про зовнішній світ і взаємодію з ним є одним із базових механізмів людської свідомості, що покликаний формувати процеси пізнання. Реконструкція певного концепту покликана виявити й описати цю структуру знання. Повне уявлення про концепт неможливо забезпечити лише описом його основних параметрів, для цього необхідно залучати аналіз процесів виникнення концепту та «динаміку розвитку всіх проєкцій семантичного простору» [193, с. 166]. Ця процедура передбачає

аналіз лексико-семантичних одиниць (їх структури, особливостей деривації, етимологічних характеристик), а також залучення контекстів фразеологічних одиниць та паремій.

Методологічною основою дослідження концепту РОЗУМ є аналіз особливостей сприйняття лінгвокультурною спільнотою розумових здібностей людини, простежування зв'язків з іншими концептуальними площинами й окреслення ціннісно-емоційного навантаження інтелектуальної сфери на основі вербалізованих сутностей концепту.

С. Сухорольська узагальнює попередні погляди науковців і розширює базову методикау концептуального аналізу, визначаючи чотири його типи. *Перший тип* аналізує віддзеркалення понять і явищ у мові та має безпосередній зв'язок з лінгвістичною філософією та антропоцентричною етнолінгвістикою. Відповідно до першої зазначеної сфери, у фокусі дослідження перебувають філософські категорії (*знання, істина, доля, добро, зло*) в контекстах культури, літератури, щоденного вжитку, свідомості носіїв тощо). Наступна сфера корелює з етнолінгвістичним підходом. За таких умов лексичне значення має два кути дослідження: антропоцентричний (універсальні риси природи людини) й етноцентричної (в контексті характеристик конкретного етносу та його типових рис).

Особливість *другого типу* концептуального аналізу полягає в аналізі модальних часток і предикативної лексики. *Третій тип* відрізняється своєю універсальністю, оскільки його можна застосовувати практично до всіх видів лексичних одиниць, і полягає він у поясненні концепту за допомогою формально семантичної мови, «анкетування» слів або словосполучень.

Метою *четвертого типу* концептуального аналізу є дослідження політичних, ідеологічних і соціальних концептів (*свобода, справедливість, перемога*) [239, с. 253 – 255]. Тому вибір типу концептуального аналізу залежить не лише від мети дослідження, яку ставить перед собою науковець. Важливим аспектом є також тип концепту (прикладом є відмінності у дослідженні політичних, ідеологічних і соціальних концептів).

Реконструкція концепту за О. Селівановою має двовекторний характер: напрямок від слова до думки, а також від думки до слова. Іншими словами, це рух від мовної фіксації до певної структури знань про позначуваний об'єкт та у зворотному напрямку відповідно [220, с. 303]. Такий погляд передбачає залучення як загальнонаукових, так і власне лінгвістичних методів дослідження матеріалу.

Серед загальнонаукових підходів дослідження застосовано *аналіз* (розподіл цілого на окремі частини) та *синтез* (об'єднання розрізнених складників в одне ціле), метод *дедукції* (виведення окремих конкретних висновків із загальних), *індукції* (спосіб узагальнення на основі конкретних положень). Паралельно в дослідженні використано *описовий* (фіксація, каталогізація, інвентаризація даних) і *кількісний* (зведення частотних даних, віддзеркалення тенденцій у реалізації концепту) методи.

Виокремлено також метод *моделювання*, який забезпечує окреслення структурної організації концепту (зважаючи на його ідеальну та абстрактну форму існування), а також окреслює ознаки об'єкта дослідження та закономірності його функціонування. Всеохопним науковим методом, що було застосовано на всіх етапах дослідження є метод *інтерпретації* (передбачає узагальнення отриманих даних і їх опрацювання з метою підтвердження сформульованої теорії або формування нової, а також для визначення онтологічної та аксіологічної специфіки досліджуваного концепту).

Власне лінгвістичні методики аналізу концептуальної сфери є комплексними, тобто передбачають залучення різних методів і прийомів із суміжних мовознавчих напрямків і дисциплін, адже сучасна лінгвістична парадигма позначена ізоморфізмом і взаємним запозиченням практичних інструментів дослідження.

Основною методикою дослідження концептосфери є *концептуальний аналіз*. Це об'ємний розгляд концепту за допомогою різних процедур і прийомів. Результатом такого аналізу має стати концептуальна модель

досліджуваного фрагмента дійсності, тобто йдеться про реконструкцію певного елемента концептуального простору в межах сприйняття етноспільноти. Описом концептуального аналізу в широкому значенні є «опис кореляції конкретних структур знань» [222, с. 303]. Базовим алгоритмом концептуального аналізу є 1) конструювання номінативного поля концепту; 2) виокремлення і характеристика структурних елементів концепту (опис лексичних, словотвірних, етимологічних ознак); 3) моделювання польової структури концепту [206, с. 63 – 65].

Аналіз концепту РОЗУМ передбачає такі кроки:

- 1) визначення та обґрунтування лексеми-репрезентанта концепту;
- 2) аналіз лексикографічних даних (аналіз основних лексичних одиниць, що репрезентують концепт);
- 3) з'ясування етимології та словотвірного потенціалу імені концепту;
- 4) формування номінативного простору концепту, розгляд системних зв'язків у ЛСП *розум*, його організації;
- 5) окреслення лінгвокогнітивних основ вторинної номінації концепту РОЗУМ і здійснення метафоричного і метонімічного аналізу одиниць-репрезентантів концепту на текстовому матеріалі;
- 6) з'ясування складу, змісту та структури лінгвокультурних кодів концепту РОЗУМ і їх комбінацій;
- 7) визначення складу та ідеографічна класифікація фразеологічних і паремійних одиниць, що стосуються інтелектуальних ознак і процесів;
- 8) окреслення прототипної семантики людини-носія інтелектуальних здібностей у різних лінгвокультурних кодах;
- 9) формування та означення змістової моделі та структури концепту РОЗУМ.

Зазначені вище кроки потребують застосування окремих методів і прийомів дослідження для кожного з етапів. Вибір методів дослідження залежить як від обраної лінгвістичної парадигми, так і від специфіки

досліджуваного концепту; використані в межах дисертації методи описані нижче.

Аналіз словникових дефініцій є одним із базових і традиційних під час дослідження семантики, адже дозволяє встановити структурну організацію словесного значення. Проте зазначений метод завжди має бути частиною методологічного комплексу, адже дефініційний метод здатен висвітлити лише загальні (поверхнево очевидні) риси явища або предмета. У дослідженні метод застосовано під час аналізу словникових статей лексичних одиниць, що входять до поняттєвої структури концепту.

Структурний метод забезпечує аналіз і систематизацію мовних одиниць у розрізі базового положення, за яким всі мовні елементи пов'язані між собою і функціонують за чітко визначених умов. Основна увага зосереджується на властивостях мовних величин та одиниць. Структурний метод включає окремі лінгвістичні методики (метод безпосередніх складників, дистрибутивний, трансформаційний і компонентний аналіз) [132, с. 372].

Компонентний аналіз є комплексною методикою дослідження значення слова, яка передбачає «розщеплення» значення на семи; ґрунтується на синтагматичних і парадигматичних відношеннях у лексиці, а тому процедура полягає у виокремленні рис, на підставі яких слова розрізняються або об'єднуються у групи [257, с. 45 – 46]. Основним прийомом є зіставлення з іншими лексичними одиницями, що мають семантичну спільність у межах певної групи. Компонентний аналіз забезпечує як визначення переліку сем, так і окреслення їх структурної організації, тобто ієрархії смислових компонентів лексеми, адже значення залежить зокрема і від розташування окремих сем в структурі значення. Доречним і методично виправданим є поєднання компонентного аналізу із дистрибутивним при дослідженні лексичних одиниць [132, с. 386]. Описаний науковий метод застосовано на всіх етапах дослідження репрезентації РОЗУМ (при аналізі значення лексеми-репрезентаната концепту, для

категоризації одиниць у різних синонімічних групах, під час дослідження ФО з компонентом *розум* тощо); у роботі зафіксовано категоріальні, інтегральні, диференційні та периферійні семи.

Опозиційний аналіз є процедурою відбору одиниць і зіставлення їх відповідно до семантичного значення з метою виявлення диференційної ознаки на фоні решти тотожних. У дослідженні застосовується на етапі окреслення синонімічної парадигми (до лексеми-репрезентанта *розум* і номінативів на позначення людини з інтелектуальними здібностями).

Дистрибутивний аналіз характеризує мовну одиницю в контексті її оточення іншими одиницями цього ж рівня, що дає змогу з'ясувати характер сполучуваності певних елементів. У такий спосіб з'ясовується функціональна роль певного елемента мовної системи. Важливим етапом (після сегментації тексту) є класифікація виокремлених одиниць і з'ясування специфіки відношень між ними [132, с. 374]. У роботі аналіз використано в семантичній площині: проаналізовано сполучуваність лексеми *розум* з атрибутивами (*аналітичний, видатний, кволий* тощо) та, як наслідок, здійснено їх класифікацію.

Модель семантичного поля передбачає формування певної сукупності лексем, що мають спільні семантичні риси; в межах поля окреслюються інтегральні й диференційні ознаки зазначених одиниць. Будь-яке ЛСП зазвичай містить назву поля, групи синонімів та антонімів, а також родові лексичні маркери. Периферію поля визначають на основі кореляції сем: традиційно це ті лексеми, що контактують із ядром лише окремими семами, тобто є найбільш віддаленими за значенням. Стрижневим прийомом цього методу є визначення ядра поля (зазвичай ця одиниця морфологічно проста за будовою, має високий потенціал сполучуваності, є культурно та/або психологічно значущою, її семантика є доволі широкою та об'ємною). Метод застосовано при формуванні ЛСП *розум* із визначенням категоріальних сем 'предметність', 'ознака', 'дія' на основі синонімічної та

антонімічної парадигматики одиниць; визначено ядро, ближню і дальню периферію.

Ідеографічний метод забезпечує класифікацію різних видів мовних одиниць за тематичним принципом, визначаючи межі лексико-семантичних полів різного об'єму; такий аналіз заснований на поняттєво-логічних принципах категоризації елементів. Базовим елементом методу є формування синонімічних груп зі спільною семантичною ознакою, які відображають певні функціональні ознаки позначуваних предметів і явищ. У дослідженні метод застосовано під час класифікації лексичних і фразеологічних одиниць.

Описовий метод є комплексним багаторівневим лінгвістичним методом, що включає інвентаризацію мовних одиниць і характеристику їх будови на різних мовних рівнях. Серед основних етапів аналізу називають виділення одиниць, їх членування і класифікацію. Структурно метод передбачає прийоми зовнішньої та внутрішньої інтерпретації. У поданому дослідженні зовнішня інтерпретація застосована для проєкції зв'язку змісту мовних одиниць із мисленням і позамовними культурологічними явищами, тоді як внутрішня – окреслення синтагматичних і парадигматичних зв'язків одиниць, що об'єктивують концепт [132, с. 360 – 361].

Контекстологічний аналіз широко вивчає лексичне значення одиниці залежно від її оточення іншими лексемами, тобто у такий спосіб «діагностує семантику слова» [222, с. 109]. Цей підхід застосовано для деталізації семантики лексичних одиниць у контексті, їх семних відмінностей в межах однієї групи, а також під час визначення способів метафоричних і метонімічних перенесень одиниць у контекстах; забезпечує різностороннє об'єктивне дослідження в поєднанні з компонентним і дистрибутивним аналізом.

Ще одним способом окреслення образних ознак є *теорія метафори*, що досліджує особливості вторинної номінації концептуального поля досліджуваного концепту. Цей метод залучено в контексті *когнітивно-ономасіологічного аналізу* (за О. Селівановою), що передбачає встановлення

типу мотивації для різних номінативних одиниць. Основними зонами інтересу дослідника за такого підходу є мотив, мета номінатора, проєктування певних ознак предмета на певну структуру знань (зокрема й на метафоричні, метонімічні, образні елементи) [222, с. 157]. Метою застосування теорії метафори є окреслення лінгвокогнітивних основ вторинної номінації і встановлення механізмів концептуальної метафори та метонімії, що реалізовано на підставі розгляду переносних значень лексичних одиниць на позначення інтелектуальних ознак людини у межах різних лінгвокультурних кодів.

Прототипний аналіз відбиває «класифікацію понять у свідомості людини», а також визначає певний еталон або кілька у межах поняттєвих категорій [267, с. 294]. Прототипом визначають явище або предмет, що найповніше відображає типову сукупність ознак якогось класу предметів; вибір якое явища центральним у певній категорії безпосередньо корелює із досвідом людини та завдяки її пізнавальній діяльності [222, с. 378]. Виокремлення прототипів дає глибше розуміння про образну сферу концепту. У дослідженні проаналізовано прототипи концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА у межах окремих лінгвокультурних кодів.

Принцип добору матеріалу, що складає джерельну базу дослідження, спирається на максимально різнобічний аналіз, адже лінгвокультурологічний аспект передбачає репрезентацію давнього та сучасного стану сприйняття явищ лінгвоспільнотою і репрезентацію цих змін у мові. З цієї причини ілюстративним матеріалом обрано фразеологічні та паремійні одиниці, що здебільшого фіксують традиційні уявлення соціуму, а також текстові приклади із творів письменників ХХ – ХХІ ст., зафіксовані в художньому підкорпусі Корпусу української мови, що відбивають переважно сучасні погляди спільноти на ментальні процеси. Лексичні одиниці у дослідженні дібрано з максимальною об'єктивністю для врахування і репрезентації традиційного і сучасного вимірів концепту.

За А. Бондаренко, всі методи концептологічної і лінгвокультурної парадигми повинні спиратися на сформовані принципи здійснення досліджень, зокрема принцип релятивізму враховує, що «культури всіх народів (або субкультури) є відносними, оцінюваними з погляду представника певного середовища, у якому домінують певні стереотипи». Як наслідок, дослідник як представник цієї культури теж перебуває під впливом її ідейних настанов [19, с. 108]. Саме тому процес дослідження будь-якого концепту вимагає різносторонньої і різнорівневої верифікації лексичних, контекстуальних, інтерпретаційних даних.

Висновки до розділу 1

Інтелект є одним із пріоритетних об'єктів вивчення соціально-гуманітарного знання, що характеризується неоднозначністю підходів і відсутністю чітких неупереджених висновків. Основною причиною філософських і наукових дискусій є абстрактність і неспостережуваність цього явища. Варто також враховувати, що результатом інтелектуальної діяльності людини є теоретичні та абстрактні знання. Окрім того, кожна наукова галузь вивчає розумові здібності людини відповідно до власних цілей, дослідницьких пріоритетів і методик аналізу.

Дискусійною на сьогодні є проблема співвідношення концепту і знака. Особливістю плану вираження концепту є багатовимірність його номінацій, тобто у випадку означення концепту йдеться не про окрему лексему-репрезентант, а про сукупність слів, фразеологічних одиниць, паремій і текстів, які в різний спосіб окреслюють смислові межі концепту. Проте така варіативність об'єктивації породжує іншу проблему – неможливість співвіднести план вираження концепту з однією назвою. Окрім того, одна і та сама лексема може бути знаком для різних концептів, у такий спосіб становлячи семіотичну спільність з іншими назвами за певними ознаками, але відрізняючись від одиниць-репрезентантів семантичним і прагматичним навантаженням.

Сукупність знаків і їх комбінація, що виражає смислову єдність у поглядах на дійсність під визначеним кутом зору, формує в культурі певний код, який ґрунтується на архетипних уявленнях, проте є динамічним явищем і тому змінює змістовий обсяг під впливом різних чинників. Культурний код наділений ознаками самодостатності, динамічності та почасти універсальності. Саме ці риси забезпечують його життєздатність, адже сукупності знаків має вистачати для його відтворення і репрезентації інформації; код відкритий до змін і в змістовому плані, і в знаковому вираженні, позаяк він є результатом ментальної діяльності суспільства. Базовими кодами, які засвідчено у більшості культур, можна назвати соматичний, антропний, предметний, зооморфний, фітоморфний, мовленнєвий, просторовий і гастрономічний.

Попри антропоцентричний характер усіх ментальних і лінгвальних явищ як результатів пізнання людиною суті самої людини, відповідно до матеріалу дослідження – мовних знаків, що об'єктивують уявлення про інтелектуальні здібності людини, антропоцентричними називаємо ті коди, що безпосередньо апелюють до людини: соматичний і антропний. Окрім того, пропонуємо як окремий лінгвокультурний код розглядати інтелектуальний. Проте варто враховувати той факт, що чітко виокремити межі окремих кодів досить складно, адже мовні знаки й окреслена ними інформація межують з іншими змістовими континуумами.

Основною ментальною одиницею лінгвокультури є концепт, що загалом характеризується як багатовимірна структура свідомості, сукупність уявлення і знання людини про фрагмент навколишньої дійсності, а також демонструє ціннісне ставлення носія до позначуваного явища. Структуру концепту визначають співвідношенням між смисловим ядром і периферією, проте було б помилкою стверджувати, що концепт має чіткі та окреслені межі, особливо якщо врахувати його здатність виражатися не лише за допомогою вербальних засобів, а й містити не об'єктивовану в мові інформацію. Під час дослідження та аналізу лінгвокультурних концептів

варто враховувати три його основні складники: образно-перцептивний, поняттєвий і ціннісний.

З метою визначення особливостей концепту РОЗУМ як лінгвокультурного утворення потрібно зіставити його з іншими конструктами свідомості української лінгвокультурної спільноти. Аналіз мовних даних за певними критеріями засвідчив, що зазначене ментальне утворення належить до лінгвокультурних домінант, а отже наділене високим онтологічним та аксіологічним статусом для представників української культури. Значущість концепту РОЗУМ в українському лінгвокультурному просторі підтверджує його об'єктивація знаками різного рівня складності у межах різних культурних кодів, серед яких переважають інтелектуальний, антропний і соматичний.

Детальне дослідження концепту передбачає аналіз словникових дефініцій лексем-репрезентантів, фразеологічного, паремійного складників, контекстуальне уточнення семантики мовних одиниць, з'ясування особливостей вторинної номінації знаків, що об'єктивують концепт, а також виокремлення і структурування лінгвокультурних кодів, співвідносних з концептом РОЗУМ.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТ *РОЗУМ* У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Концепт формується впродовж тривалого часового відрізка як результат пізнання та осмислення колективною свідомістю різноманітних культурних та історичних обставин. Саме тому за лінгвокультурним концептом прихований прошарок уявлень і система ціннісних орієнтацій, що репрезентовані мовними знаками. Складники-репрезентанти концепту дають змогу виявити, яким саме чином ментальна структура знань та уявлень знаходить втілення в її матеріальному вияві, що характеризується особливістю сприйняття етносом певного фрагмента дійсності, вираженого різнорівневими знаками: лексемами, словосполученнями, фразеологізмами, пареміями, текстами.

2.1. Концепт і мовний знак

Беззаперечним положенням сучасної науки є окреслення концепту як ментальної структури, що об'єктивується мовними знаками. Тому виникає потреба говорити про співвідношення двох вимірів концепту – його ідеальної частини, що локалізується у свідомості представників етнокультури, та матеріально-ідеальної, що формується в результаті семіозису. Проблемним полем залишається дослідження процесу кореляції між мисленневою сутністю, ідеями, образами тощо (які з позиції спостерігача є імпліцитними), та експліцитним мовним вираженням.

Показовою вважаємо думку С. Жаботинської, яка зазначає, що процес опрацювання інформації видається самовпорядкованою системою. Тобто всі явища, пов'язані з концептуалізацією уявлень про дійсність відбуваються в мисленні самостійно, без будь-яких зовнішніх регуляторних механізмів. Окрім того, неможливо повністю дослідити динамічну поведінку системи мислення чи принаймні стверджувати про наявність «однозначного зв'язку між впливом на неї ззовні та результатом цього впливу» [66, с. 3 – 4].

Умовна «закритість» і неспостережуваність ментальних процесів ускладнює дослідження і певним чином обмежує перелік засобів і методів вивчення. Проте велику кількість інформації пропонує аналіз мовної системи та наявних в її межах інструментів вираження ментальної інформації (ідеться насамперед про вербалізовані одиниці, тобто мовні знаки).

Відповідно до зазначеного наукового положення, можемо підсумувати, що позаяк процеси формування концепту відбуваються безпосередньо в мисленні індивідів як представників певної етноспільноти, його лексико-семантична репрезентація в мові є фактично певним концентратом смислів і значень, приписуваних тому чи тому явищу. Тому закономірним буде припущення, що частина всіх смислів та ознак може бути вербалізована частково, а також зазнавати змін через динамічність мисленнєвих процесів. З огляду на це лексико-семантична репрезентація концепту є першим етапом концептуального дослідження, проте повна реконструкція його ментальної організації включає і сприйняття явища дійсності та організацію інформації у свідомості носіїв певної лінгвокультури.

Кількісна реалізація концепту мовними знаками може свідчити лише на користь цінності певної ментальної сутності, хоча ця характеристика не окреслює конструкту, в межах якого об'єднані знаки. Ідеться про те, що концепт репрезентує не будь-яка сукупність знаків, окрім того, вони не можуть існувати хаотично, а організовані за певним принципом – за наявністю спільних сем та об'єднані в лексико-семантичне поле (ЛСП). У межах дослідження нас цікавить структура ЛСП *розум*, адже це дає змогу врахувати поточні зміни в існуванні та вербалізації концепту. Структура досліджуваного ЛСП, очевидно, певним чином корелює з ментальною організацією концепту («предметність», «ознака», «дія»).

ЛСП існує на засадах саморегуляції, що передбачає динаміку новими одиницями за потреби мовця (у тому разі, коли для означення нового поняття не вистачає наявних знакових ресурсів). Основою такого процесу є принцип вмотивованості – «асоціативна подібність внутрішньої форми

новоутвореного слова з основними рисами або властивостями об'єкта». Тобто основним механізмом є співвіднесення із відомим і формування асоціативних зв'язків між знаковими одиницями [27, с. 30].

Проте коли йдеться про актуальність певних ментальних і вербальних сутностей для лінгвокультури, окреслюємо лише питання конвенційного зрізу мовно-культурного стану, тобто такого, що є сформованим внаслідок певних процесів і повністю «засвоєний» культурою. У межах цього питання важливим є ще й «еволюційний» чинник формування і фіксації концептуальних одиниць в лінгвокультурному дискурсі, адже ментальні процеси є очевидно первинними, тоді як їхня вербалізація – вторинна. Як наслідок, сучасна лінгвістика фіксує два види концептуальних структур: виражені конкретними одиницями (позначають явища, що мають перцептивні ознаки) та абстрактними іменами (не мають реальних відповідників) [192, с. 117].

Вважаємо за потрібне звернути увагу саме на абстрактні назви, адже досліджуваний концепт РОЗУМ репрезентований абстрактною одиницею, а отже, об'єктивує ментальну сутність, що не має матеріального втілення. Іншими словами, «в абстрактній назві узагальнено ті властивості дійсності, які можуть бути об'єднані лише ім'ям» [248, с. 193]. У семіотичному розрізі це означає, що позаяк певне явище не має реального денотата, а лише певне уявлення, відбите у свідомості, то йдеться про ситуацію позначення знака іншим знаком, адже в ролі денотата постає абстрактна, а не предметна сутність.

На думку Т. Видайчук, абстрактна лексика є ознакою найвищого рівня розвитку мислення, адже йдеться про «позначення найважливіших процесів, явищ і станів духовної, інтелектуальної та емоційної сфери діяльності людини» [28, с. 116].

Проаналізовані теоретичні джерела [203; 27; 248; 28] дають підстави виокремити основні характеристики абстрактних назв. Найважливішим їх аспектом є особливість семантики, яку можна окреслити як доволі об'ємну,

попри те, що лексичне значення такої одиниці можна визначити за допомогою лаконічної словникової дефініції. Саме тому можна припустити, що поява безденотатних мовних одиниць свідчить про необхідність вищої форми ментальної діяльності людини, тобто видається, що з еволюційної точки зору абстрактні імена з'явилися пізніше, а отже, вони відповідають концептуально складнішим структурам через потребу глибшого рівня пізнання і переосмислення навколишньої дійсності.

Описані вище спостереження дають змогу зробити висновок про «вік» досліджуваного концепту. З огляду на абстрактний характер назви-репрезентанта концепту, можемо стверджувати, що його формування у свідомості носіїв української лінгвокультури характеризується пізнішим періодом порівняно з появою концептів на позначення матеріальних одиниць.

Формування концепту РОЗУМ сягає праслов'янського лінгвокультурного простору. На підставі порівняння слов'янських назв: рос., біл, болг., м. *ум*, др. *умь*, п., ч., с. *ит*, схв. *ум*, слн. *ít*, стсл. *оумь* реконструйовано псл. **итъ*, в якому виокремлено корінь *ц-* (і-є **ац-* 'сприймати органами чуття; розуміти') і суфікс *-m*. Слов'янські назви споріднені з лит. *аитō* 'розум, інтелект', сх.-лит. [aumenis] 'пам'ять'; *omenis*, *ómena* 'свідомість', 'почуття'; *отě* 'інстинкт' (ЕСУМ, Т. VI, с. 31 – 32). Основу концепту РОЗУМ сформовано початково недиференційованими ознаками ментальної сфери ('сприйняття', 'розуміння', 'почуття', 'пам'ять', 'свідомість'), що можна пояснити складністю об'єкта пізнання і номінації, його недоступністю для матеріально-чуттєвого сприйняття, а відтак і нечіткою референцією абстрактних лексичних одиниць на його позначення.

У лінгвістиці на матеріалі різних мов було детально розглянуто вербальну репрезентацію концептів ментальної сфери, що мають значну кількість смислових і вербальних зв'язків з концептом РОЗУМ: ДУМКА, ЛОГОС, ЗНАННЯ, ІНТЕЛЕКТ, ГЛУПОТА [197; 172; 251; 124; 255; 147].

Т. Полиця так визначає основний зміст концепту ДУМКА: 1) «процес мислення», 2) «продукт мислення», 3) «вміст свідомості», 4) «світогляд» [197, с. 7]. Н. Мех окреслює зміст лінгвокультурами ЛОГОС змістовими одиницями (макрополями) *мова, розум, творчість, закон* [172, с. 10].

За спостереженням Р. Угринюка, структура концепту ІНТЕЛЕКТ у свідомості носіїв німецької мови, реконструйована на підставі аналізу фразеологічного матеріалу, сформована такими когнітивними ознаками: 1) інтелект як розумова здатність; 2) інтелект як пізнавальні здібності; 3) інтелект як природні задатки; 4) інтелект, зумовлений впливом соціального фактора як середовища; 5) інтелект як спроможність вирішувати інтелектуальні завдання [251, с. 246 – 247].

В. Кононенко окреслює смислові нашарування логоепістими ГЛУПОТА у лінгвокогнітивному вимірі, означуючи її як загальну властивість; безвідносну абстракцію щодо реалізації глупоти в поведінці; сумарну назву певних проявів безглуздя; узагальнену кваліфікацію розумових здібностей індивіда [124, с. 20].

За спостереженнями Г. Удовіченко, концепт ДУРІСТЬ (ГЛУПОТА) має таку структуру: 1) діяльність 2) носій (еталон); 3) відображення в рисах характеру; 4) ототожнення з розумовими розладами; 5) результат відсутності освіти; 6) природна розумова обмеженість або відсутність розуму; 7) причина (дурості) [255, с. 257].

Очевидно, що науковці керувалися різними методологічними принципами й ставили різні дослідницькі завдання, проте, як бачимо, зміст досліджених одиниць більшою чи меншою мірою корелює з концептом РОЗУМ.

Варто зауважити, що РОЗУМ вирізняється наявністю у ментальній структурі когнітивної ознаки процесуальності (розум постає як всеохопний ментальний процес, тоді як думка, наприклад, є лише процедурою мисленнєвого процесу). Окрім того, у системі концептів ментальної сфери суперконцептом, або метаконцептом можемо вважати РОЗУМ, адже кожен із

зазначених концептів стосується ментальної сфери безпосередньо, проте окреслює лише один з аспектів розумової діяльності.

Варто також наголосити на відмінному кількісному і якісному складу знаків-репрезентантів концептів ментальної сфери, що свідчить про їхній лінгвокультурний потенціал. Зокрема концепти ЛОГОС, ІНТЕЛЕКТ співвідносні з науковою картиною світу і, відповідно, одиниці, що їх репрезентують, – з науковим стилем мови. Концепт ДУМКА корелює з науковою і наївною картиною світу, тобто одиниці-репрезентанти реалізуються і в загальноживаній лексиці, і як ознаки термінологічного мовлення. На противагу концепт РОЗУМ є ментальним утворенням наївної (повсякденної) етносвідомості й містить яскраво виражений аксіологічний складник. Майже всі лексичні, фразеологічні й пареміологічні одиниці-репрезентанти наділені оцінними семами й прагматичним потенціалом у мовленні та комунікації. Окрім того, концепт РОЗУМ характеризується активнішою метафоричною і метонімічною розробленістю і внаслідок вторинної номінації, репрезентованої значною кількістю знаків у межах лінгвокультурних кодів (насамперед інтелектуального, антропного, соматичного, а також зооморфного, предметного та ін.). Полізнаковий характер концепту РОЗУМ спричинено аксіологічним виміром, що вплинув і на концептуалізацію інтелектуальної суті людини, і на розгалужену систему номінації.

Загалом, кореляція концепту й мовного знака співвідносна з певними науковими константами. Зокрема планом вираження певного концепту завжди постають мовні знаки з огляду на його багатосмислове наповнення, проте одна й та ж лексична одиниця може використовуватися для позначення різних концептів. Як наслідок, концепт не має одновимірної вербальної кореляції, тому в семіотичному розрізі спостерігаємо двосторонній процес: концепт апелює до певної сукупності знаків, тоді як ці знаки апелюють до різних концептів. Відповідно до зазначених процесів відбувається декодування мовної інформації і виведення значень певного концепту.

2.2. Поняттєвий компонент концепту

Структура лінгвокультурного концепту як полісеміотичного утворення попри притаманну їй неоднорідність передбачає сукупність складників, які певним чином демонструють архітектоніку концепту та водночас визначають його специфічні риси. Можемо констатувати, що в сучасній концептології структура концепту не має єдиного усталеного погляду. Проте, переважна більшість лінгвістичних теорій окреслює поняттєве ядро та додаткові елементи, що фактично деталізують та окреслюють межі концепту.

Більшість дослідників лінгвокультурних концептів як полісеміотичних утворень наголошують на тривимірній структурі концепту, де основними компонентами лінгвокультурного концепту є поняттєвий, образно-перцептивний і ціннісний [200; 222].

У дослідженні сформовано потенційну концептуальну модель РОЗУМ та етапи реконструкції відповідно до передбачених процедурою інструментів. Лексикографічна репрезентація передбачає окреслення поняттєвого поля концепту, тому цей компонент містить розгляд дефініції лексеми-репрезентанта, синонімічні, антонімічні та інші лексичні одиниці, що перебувають у парадигматичних відношеннях для виявлення зв'язку явища з мовним вираженням.

Семантика кожної лексичної одиниці, фактично, є предметом конвенції в широкому значенні, тобто слово постає результатом «домовленості» лінгвоспільноти про його значення, тоді як концепт видається утворенням з відносними межами й формується специфічно. Саме тому першочерговим етапом його дослідження є звернення до дефініційних і парадигматичних характеристик лексичних одиниць, що його репрезентують. Як влучно зазначає А. Приходько, поняттєвий субстрат концепту можна вважати його значеннєвим мінімумом [203, с. 56].

Учений наголошує на тому, що цей компонент містить фактуальну інформацію, що спирається на фіксацію в мові. З огляду на неоднорідність

цієї інформації науковець виокремлює три складники поняттєвого компонента: 1) емпіричне, або буденне (індуктивне, перцептивне, фактуальне) знання, 2) енциклопедичне (асерторичне, дедуктивне, вивідне) знання, ерудиція, 3) стерео- і прототипні знання [203, с. 58].

Врахування специфіки досліджуваного концепту РОЗУМ (сфера ідеального, абстрактність, відсутність об'єктивних способів вимірювання і шкалювання розумових здібностей тощо) дає підстави вважати, що його поняттєву структуру потенційно формують когнітивні ознаки, які відбивають емпіричне (буденне) та стереотипно-прототипне знання, адже розум не є типовим об'єктом матеріального світу, який підлягає енциклопедичному опису. Окрім того, лінгвокультурний аспект концептології спрямований на розгляд об'єктів наївної, а не наукової картини світу.

2.2.1. Лексикографічна репрезентація лексеми *розум*

Головним репрезентантом концепту РОЗУМ постає лексема, що наділена високою частотністю, належить до ядра ментального лексикону носіїв української мови, є виявом ціннісного сприйняття інтелектуального потенціалу особистості, постійного прагнення *Homo sapiens* не тільки до «розумного» розв'язання прагматично зорієнтованих проблем життєдіяльності, а й до виходу за межі земного буття та осягнення суті існування [218]. Ця лексема показово відмінна від інших знаків-репрезентантів концепту з огляду на вищу частоту вживання і полісемантичність, а також семантичну і синтаксичну полівалентність і поліфункціональність. На противагу цим характеристикам, інші вербальні засоби досліджуваного концепту мають відповідно нижчу частотність, вужчий семантичний обсяг та обмежену кількість контекстуальної реалізації. З цих причин домінантою та ідентифікатором лексико-семантичного поля є лексема *розум*.

Процедура концептуального аналізу потребує звертання насамперед до словникових дефініцій імен концептів і з'ясування семантичної структури

слова, адже в мовленні актуалізуються певні семи, що репрезентують когнітивні ознаки концепту. У структурі лексичного значення назви-репрезентанта найбільшою мірою експліковано зв'язок концептів РОЗУМ і ЛЮДИНА.

В Етимологічному словнику української мови зафіксовано 167 лексем (із діалектними формами включно), що утворюють словотвірну парадигму, яка сягає праслов'янського **umь*. Найвищим функційним потенціалом наділені деривати *умілий, безумець, безумство, додумуватися, зрозумілий, зарозумілість, зарозумілий, напоумити, невмілий, недоумкуватий, нерозумний, порозумнішати, розум, розуміння, розумник, розумний, розумітися, розумнішати* та ін. (ЕСУМ, Т. VI, с. 31 – 32).

За даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» *розум* потрактовано як 1) здатність думати, розуміти; 2) розуміння; 3) свідомість (ССМ, Т. 2, с. 299). Подані значення окреслюють парадигму поглядів суспільства XIV–XV ст. на визначення розуму як ментальної сутності, що потенційно дає змогу зіставити й простежити суспільно-культурні зміни віддавна до сьогодні. Так, зафіксовано семи 'ментальна діяльність', 'ментальні процеси', 'стан свідомості'.

Відповідно до сучасних словникових тлумачень, *розум* – це: 1) здатність людини мислити, відображати й пізнавати об'єктивну дійсність; 2) те саме, що мислення; 3) *розм.* зміст, значення чого-небудь; 4) *перен.* людина, група людей, що характеризується високими розумовими, інтелектуальними здібностями (СУМ, Т. 8, с. 838; ВТССУМ, с. 1268). На основі компонентного аналізу фіксуємо семи 'людина', 'ментальна діяльність', 'пізнання', що об'єктивуються в першому і другому ЛСВ, 'зміст' (ЛСВ 3). Сема 'позитивна оцінка' стосується двох останніх лексико-семантичних варіантів (ЛСВ 3 і 4), адже оцінно забарвленими у свідомості носіїв мови є і змістовна інформація, і людина як носій високих інтелектуальних здібностей.

Дещо відмінне лексико-семантичне опрацювання зафіксовано в «Тлумачному словнику української мови», де *розум* – це: 1) здатність людини мислити, пізнавати дійсність, встановлювати зв'язки між явищами, формулювати судження про пізнавальні зв'язки та залежності; загальний інтелектуальний розвиток, рівень знань кого-небудь; 2) те саме, що мислення; нормальний стан мислення; практичне, розсудливе мислення; 3) уміння давати собі раду; 4) *перен.* людина, група людей, з високими інтелектуальними здібностями (ТСУМ, с. 719 – 720).

Подана словникова дефініція загалом реєструє ті ж ЛСВ, що й СУМ і ВТССУМ, але деякі з них деталізує. Проте фіксуємо й інші значення, що потребують детальнішого опису та аналізу. Так, ЛСВ 1 окрім семи 'ментальна діяльність' містить також 'ментальні операції': «встановлювати зв'язки, формулювати судження» (ТСУМ, с. 719 – 720), що є показником високого рівня інтелектуальної діяльності й абстрактного мислення, а отже передбачають не лише сприйняття і відображення інформації, а також її аналіз, синтез тощо.

ЛСВ 2 містить сему 'норма' в контексті оцінки мислення індивіда; тут потенційною є позитивна конотація, адже все, що виходить за межі нормативного, втрачає цінність. На особливу увагу заслуговує ЛСВ 3, з огляду на відсутність подібного значення у дефініціях попередніх джерел. Зазначимо, що окрім семи 'ментальна діяльність' подано семантичні ознаки 'практична діяльність' і 'досвід', позаяк ідеться про самоорганізацію і залучення (себе) до діяльності певного роду, що інтегруються з обов'язковою наявністю розумових здібностей.

«Сучасний тлумачний словник української мови» означає *розум* як 1) здатність людини мислити, відображати й пізнавати об'єктивну дійсність; загальний інтелектуальний розвиток, рівень мислення; 2) нормальний стан мислення людини, її психіки; практичне мислення; 3) *перен.* особа або група осіб, що мають високі інтелектуальні здібності (перев. в чому-н) (СТСУМ, с. 775). Подане тлумачення майже повністю відповідає структурі лексичного

значення у попередніх словникових дефініціях. Проте виокремимо ЛСВ 2, у якому зафіксовано метонімічне перенесення у напрямку «частина – ціле», з огляду на нерозчленований характер поняття «психіка». У наївній свідомості психіка найчастіше ототожнюється з емоційним станом людини.

Окремого коментаря потребує зіставлення даних словників, що фіксують сучасний і давній лексико-семантичні зрізи. Зокрема дані «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» демонструють специфіку концептуальних змін у сприйнятті розуму та означають передумови появи принаймні трьох когнітивних ознак концепту РОЗУМ. Прикметно, що сема 'стан свідомості' не відображена повною мірою у сучасних тлумачних словниках; єдиною спільною рисою між цією семою і сучасними значеннями можна вважати сприйняття розуму як нормального стану людської психіки (СТСУМ, с. 775). Ці фактичні показники дають змогу зробити висновок про еволюційний шлях зміни суспільних поглядів на інтелектуальні можливості людини. Зокрема для спільноти періоду Середньовіччя розум поставав інструментом осмислення дійсності й типовим станом свідомості, тоді як для представників сучасної лінгвоспільноти *розум* пов'язаний із певними процесами, практичним досвідом, стосується безпосередньо людини та має позитивну конотацію. Окремо зазначимо типове сучасне метонімічне перенесення «розум → група людей з інтелектом», що свідчить про глибинний розвиток абстрактного мислення та активне застосування інструментів вторинної номінації.

Отже, поняттєвий компонент концепту РОЗУМ, вербалізований антропоцентричною лексикою, насамперед сформований когнітивними ознаками лексеми-репрезентанта *розум*: 'людина', 'ментальна діяльність', 'пізнання', 'позитивна оцінка', 'ментальні операції', 'практична діяльність', 'досвід', і периферійною 'емоція' (позаяк ця сема була наявна лише в одній лексикографічній праці з-поміж усіх досліджених) (див. рис. 1).

Рис. 1. Когнітивні ознаки лексеми-репрезентанта **розум**

Текстова реалізація яскраво демонструє актуалізацію семний складу *розуму*:

- «Ну, добре, – сказав його брат Біжу, – причепити ти її причепиш, тут великого **розуму** не треба» (В. Шкляр) – семи 'людина', 'практична діяльність', 'досвід';
- «І ось тепер неначе розсунули перед ним обрії, і він побачив одразу так багато, що не міг досягнути ні **розумом**, ні бодай самим поглядом» (П. Загребельний) – семи 'людина', 'ментальні операції';
- «Може, вони ждуть, щоб ми самі просвітили свій **розум**» (О. Бердник) – семи 'людина', 'пізнання';
- «Хоч на здоровий **розум** ніби й не було нічого смішного в тім, що в камері з'явилася гола людина, але в дійсності це таки великий привід для сміху» (І. Багрянний) – семи 'людина', 'позитивна оцінка', 'емоція';
- «Щось темне бродило в ньому, каламутило **розум** і серце» (В. Шкляр) – семи 'людина', 'ментальна діяльність'.

Подальше дослідження поняттєвого складника концепту передбачає виявлення парадигматичних зв'язків домінантної лексеми *розум* та аналіз цих одиниць. Тому зосереджено увагу на синонімічних та антонімічних одиницях, адже саме синоніми є виявом найбільш актуалізованих ознак концепту, тоді як антоніми демонструють зв'язки різних концептів між собою [181, с. 104].

2.2.2. Парадигматична організація лексичних одиниць-репрезентантів концепту

Семантичний аналіз лексичного матеріалу дозволяє простежити розвиток і зміну уявлень про одну з головних ознак людської істоти та її діяльності – інтелектуальні здібності. Для цього необхідно окреслити склад лексико-семантичного поля, яке є сукупністю лексичних одиниць, що об'єднані певним спільним змістом. Важливою рисою одиниць ЛСП є те, що вони відображають «поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ», а також «пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності» [132, с. 265].

Перший етап опису лексико-семантичного поля передбачає визначення його центру та периферії, а також класифікацію лексем відповідно до архісеми. Ядро поля формують лексичні одиниці, що мають безпосередній стосунок до уявлення про ментальну діяльність людини: *розум, розумний, мозок, думка, інтелект, розумник, розуміти*. Переважну більшість одиниць становлять іменники, що свідчить на користь переважання «предметності» досліджуваного явища у свідомості носіїв лінгвокультури.

ЛСП *розум* формують лексичні одиниці, об'єднані категоріальними семами 'предметність', 'ознака', 'дія'. Синонімічними до *розум* є лексеми, об'єднані у дві ідеографічні групи (включно з розмовними та діалектними назвами) відповідно до їх семантичного зближення:

- 1) здатність людей логічно мислити, пізнавати об'єктивну дійсність, засвоювати, запам'ятовувати – *інтелект, ум, розсуд, глузд, розм.*

розуміння. Наприклад: *Вони позволили нас із ума своїми газетами!* (І. Багрянний); *Ти обов'язково спробував би зупинити людей, які втратили розсуд* (М. Дашкієв); *Вони повні всі здорового глузду і ненавидять неясності* (О. Довженко); *Тобто, послугуючись децю графоманською образністю багатьох Артурових попередників, їхня кров ще пахла димом колиб, але думки вже доростали до розуміння справжнього Змісту Історії* (Ю. Андрухович);

- 2) здатність окремої людини запам'ятовувати, оцінювати ситуацію, події тощо та відповідно діяти й поводитися; звичайний, природний стан людської свідомості – ум, здоровий глузд, толк, мозок, голова, кебета, розсудок, розсуд, розуміння, тьяма, тямка, застанова (ССУМ, Т. 2, с. 569 – 572). Наприклад: *Але ж я, старосто, так думаю, що коли чоловік говорить з толком, та до діла* (У. Самчук); *Нашим би діячам повчитися, чий мозок залубенів у формаліні радянської ідеології* (Л. Костенко); *У цьому іродовому війську часто вибивалися вгору неписьменні завзяці, які брали своє не кебетою, а горлянкою* (В. Шкляр); *Світ йому померк, і померк розсудок, але він бачить життя внутрішнім зором* (І. Багрянний); *Потворні, напівперетравлені Шеолом грішні душі, вони не знають уже людської тями, але знають біль і лют, достатню, аби надолужити зазнані в потойбіччі страждання* (М. Соколян); *Бо ви зступаєте з тої дороги, на котру раз стали при здоровій застанові* (І. Франко).

За даними «Практичного словника синонімів української мови» синонімічними до розум є лексеми *глузд, розсуд, інтелект, раціо, рація, норов* (тварини); *мислення, свідомість, доцільність, розсудливість, голова* (ПССУМ, с. 398). Одиниці зазначеного синонімічного ряду можемо об'єднати у дві семантичні групи відповідно до попередніх критеріїв. До першої групи належать синоніми на позначення здатності індивіда мислити (*глузд, розсуд, інтелект, раціо, рація, норов* (тварини)), тоді як одиниці

другої об'єднані семантикою звичного стану свідомості людини (*мислення, свідомість, доцільність, розсудливість, голова*).

Прикметно, що дані різних словників переважно однотипно характеризують інтелектуальні здібності в межах синонімічної парадигматики, проте звертаємо увагу, що за даними ПССУМ семантика *розуму* виходить за межі розумових здібностей та притаманної суто людині сфери. За даними СУМ, *норов* – це: 1) сукупність душевних якостей людини, які проявляються в її діях, поведінці; вдача, характер; особливості поведінки тварин, птахів; примхи, капризи, непокірливість, упертість; 2) побут і звичаї людей, загальноприйняті в певній місцевості (СУМ, Т. 5, с. 444).

Порівняймо, наприклад, синонімічний варіант *норов* на позначення особливостей характеру людини та поведінки тварини (або неістоти): «Посадник знав крутий Ярославів **норов**, боявся спалаху, який міг от-от вибухнути» (П. Загребельний); «Шеф стояв, тримаючи добермана за нашийник, і Хмиз, знаючи підступний **норов** пса, поспішив до будинку» (Р. Самбук); «Роблячи по кілька кроків у століття, вони нарешті досягли тих місць, де ревів на порогах повноводий Дніпро, й на цілі століття приборкали його буйний **норов**» (М. Руденко).

Отже, тлумачні словники не експлікують безпосередньої семантичний зв'язок між *норовом* і розумовими здібностями. Дозволяємо собі припустити, що *норов* як синонімічний корелят *розуму* може вживатися на позначення інтелектуальних здібностей не людини, а інших істот та, в переносному, значенні натурфактів.

Окремою одиницею, на яку доцільно, на нашу думку, звернути увагу, є *клепка*. За даними СУМ, *клепка* – це кожна з опуклих дощочок, з яких складається бочка, діжка й т. ін. Семантика слова не стосується розумових здібностей, проте майже всі фразеологічні одиниці із зазначеним компонентом позначають наявність або відсутність інтелекту, наприклад: *клепки розсохлись у кого, клепку загубити, немає (не вистачає, бракує) однієї (третьої, десятої й т. ін.) клепки [в голові]* (СУМ, Т. 4, с. 180). Наприклад:

«Чи воно так майстерно придурюється, чи в нього й справді десятої **клепки** бракує?» (І. Білик); «Нема таких академій, щоб набирали без **клепок**, а випускали з усіма **клепками**» (О. Гончар). Тому вважаємо за необхідне долучити лексему *клепка* до синонімічного ряду лексеми *розум*, позаяк сема «інтелектуальні здібності» є для цієї одиниці потенційною й актуалізується в складі фразеологічних одиниць.

Зазначимо, що в українській мовній картині світу найвищою частотністю і семантико-функційним потенціалом наділена домінанта синонімічного ряду – *розум*. На противагу мовній, в науковій картині світу домінує термін *інтелект* (від лат. *intellectus* ‘пізнання, розуміння, розсудок’), що «функціонує на позначення вищої пізнавальної здатності мислення, яка принципово відрізняється творчим, активним характером від пасивно чуттєвих форм пізнання» (ФЕС, с. 244 – 245). У наївній картині світу *інтелект* тлумачиться як «розум, здатність людини думати, мислити; рівень розумового розвитку» (СУМ, Т. 4, с. 35), наприклад: «Тому, подумавши, Немирич підукав у глибинах свого **інтелекту** нове запитання» (Ю. Андрухович); «Але хто довів, що **інтелект** виявляється тільки в такій формі?» (М. Дашкієв).

Варто зауважити, що лексему *інтелект* насамперед використовують на позначення високого рівня розумового розвитку. Саме за оцінною семою відбувається диференціація назв *інтелект* і *розум*, адже остання може виражати й наявність, і відсутність інтелектуальних здібностей. Семантику одиниць *інтелект* і *розум* дозволяє зіставити компонентний аналіз, відповідно до якого обидві лексичні одиниці містять спільні семи ‘людина’, ‘ментальна діяльність’, ‘позитивна оцінка’. Водночас констатуємо наявність диференційних ознак, що не входять до складу семантики лексеми *розум*, а стосуються винятково *інтелекту*: ‘високий рівень’, ‘активний’, ‘творчий’.

До синонімічного ряду входить також лексема *раціо* (ПССУМ, с. 398), значення якої не подають тлумачні словники, проте в комунікативному просторі ця одиниця наявна: «У світобаченні – більше емоцій, ніж **раціо**»

(Ю. Іздрик); *«Емоціо переважає над **раціо**, система «свій-чужий» – над принципом «ти не базікай, ти рукою покажи, що і як робити»* (В. Трегубов).

Прикметно, що в попередньому виданні словника синонімів цю лексему, як і назву *рація*, не зафіксовано (ПССУМ (2000), с. 362). На підставі наявних контекстів *раціо* можемо витлумачити як «розум», «інтелект», «мислення». Однак зазначена лексема скорше є репрезентантом наукової картини світу. Водночас відмінність словникових статей може свідчити на користь зміни частотності вживання слова на сучасному етапі існування мови та відбивати пріоритети мовців у комунікативній практиці.

Отже, словникові дані фіксують синонімічний ряд із 21 одиниці та ілюструють той факт, що більшість лексем у складі ЛЗ містять інтегральну сему 'розум, інтелектуальна діяльність'. Проте, з огляду на диференційні семи кожного слова, зауважимо, що абсолютними синонімами до *розум* не можемо вважати жодну лексему. Найближчими за семним складом є *ум* і *розсудок*, проте, враховуючи їхню стильову маркованість і нижчу частоту вживання, не можемо стверджувати факт абсолютної синонімії.

На особливу увагу заслуговує лексема *голова*, у структурі первинного лексичного значення якої відсутня сема 'інтелектуальні здібності'. Проте внаслідок метонімічного перенесення («частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок») назва використовується на позначення розумової діяльності, тобто як сфера локалізації й мозку, і розумових процесів: *«Ум не в бороді, а в голові, – Чередниченко метнув гострий погляд у бік жартуна»* (О. Гончар); *«І хоч вірусологи багатьох країн ламають **голови** над таємницею цього зла, науково-дослідні інститути б'ються в пошуках, однак чогось радикального ніхто поки ще не запропонував»* (О. Гончар). Сема «інтелектуальні здібності» актуалізується здебільшого у складі фразеологічних одиниць з компонентом *голова*.

ЛСП «розум», окрім синонімії, формує також й антонімічна парадигматика, адже антонімія демонструє найзагальніші та водночас найбільш істотні семантичні ознаки об'єкта й «ґрунтується на взаємодії

позамовних категорій, концептів мислення і мовних одиниць» [152, с. 19]. Концептом, що взаємодіє із РОЗУМ й демонструє його бінарність, є концепт ГЛУПОТА (*глупота* – «відсутність розуму, розсудливості, поміркованості; дурість» (СУМ, Т. 2, с. 88), який вербалізують лексеми *дурний, дурень, нісенітниця, дурість, дуроці, дурниця, безглуздя, глупство, ідіотизм, ідіотство* (ССУМ, Т. 1, с. 478 – 479). Інтегральною для зазначеного парадигматичного об'єднання є сема 'відсутність інтелектуальних здібностей'. На підставі диференційної семи 'особа' виокремлюються номінативи *дурень* і *дурний*. Неспроможність здійснювати інтелектуальні операції позначають лексеми *дурість* і *глупота*. Більшість лексичних одиниць об'єднані семою 'дія, вчинок'. Диференційною для лексем *ідіотизм, ідіотство* є ознака 'психічне захворювання'. Детальніше знакову репрезентацію концепту ГЛУПОТА розглянуто в Розділі 3.

Основою антонімічної парадигми є експлікація відмінних зазначених понять на основі семи 'наявність/відсутність інтелектуальних здібностей'. Мовні знаки, що репрезентують лексико-семантичне поле «глупота», виражають граничну характеристику ознаки, а отже і відсутність проміжних варіантів антонімів.

На підставі категоріальної семи 'ознака' виокремлено синонімічний прикметниковий ряд на позначення розумових характеристик з домінантою *розумний*: *тямущий, кмітливий, головатий, з головою, з клепкою в голові, кебетливий, кебетний, резонний* (про досвід) (ПССУМ, с. 399).

Суттєвий пласт репрезентації концепту РОЗУМ становлять дієслова на позначення розумової діяльності, яких, за спостереженнями, налічується близько 70 одиниць. Це означає, що важливим складником структури концепту є не лише констатація наявності чи відсутності інтелекту, а й ментальна розумова діяльність загалом. За даними лексикографічних джерел, мисленнєвий процес об'єктивовано дієсловами *розумітися, розбиратися, розуміти, тямити, знатися, петрати, шупити, кмітити, кмітувати,*

мізкувати, прибирати, кумекати, метикувати, тямкувати (ССУМ, Т. 2, с. 570 – 572).

Перелік дієслів, що маркують ментальну діяльність, окрім уже зазначених, можна доповнити лексемами, зафіксованими в ПССУМ: *осягати, сприймати, усвідомлювати, схоплювати, визнавати, оцінювати, розцінювати, кваліфікувати, знати діло, розумувати, думати, міркувати, розмірковувати, роздумувати, мудрувати* (ПССУМ, с. 398 – 399).

Аналіз семантики наведених одиниць дає підстави стверджувати, що семантична група розумової діяльності містить такі підгрупи дієслів: 1) дієслова, що позначають поточний процес здійснення розумових операцій (*мізкувати, схоплювати, усвідомлювати, роздумувати*); 2) дієслова, що мають значення системного використання інтелектуальних здібностей (*знатися, розбиратися, тямкувати, мудрувати*). Проте така класифікація здійснена лише на підставі семи ‘тривалість’ (тобто йдеться про короткотривалі або ж довготривалі операції з використання розумового потенціалу). Вважаємо за необхідне диференціювати ментальні процеси ще й за метою і призначенням операцій.

Отже, пропонуємо таку класифікацію лексико-семантичної групи інтелектуальної діяльності з відповідними синонімічними рядами:

1. **Процеси пізнання.** *Пізнавати* – осягати розумом явища об'єктивної дійсності, одержувати істинне уявлення про кого-, що-небудь (СУМ, Т. 6, с. 529). Синонімічний ряд виражений лексемами *осягати, знайомитися з, (на собі) зазнавати, упізнавати, розпізнавати, переживати, розкривати* (ПССУМ, с. 321).
2. **Процеси розуміння.** *Розуміти* – сприймати, осягати розумом (СУМ, Т. 8, с. 842). Синонімічний ряд виражений лексемами *осягати, сприймати, кумекати, торопати, брати в тямки, схоплювати, усвідомлювати, здавати собі справу з, відчувати, бачити, визнавати, оцінювати, кваліфікувати, мати на увазі* (ПССУМ, с. 399).

- 3. Процеси мислення.** *Мислити* – міркувати, зіставляючи явища об'єктивної дійсності й роблячи висновки (СУМ, Т. 4, с. 718). Синонімічний ряд виражений лексемами *думати, міркувати, розмірковувати, аналізувати, збиратися, бажати, уявляти, розуміти* (ПССУМ, с. 219).
- 4. Процеси визначення.** *Визначати* – встановлювати, розпізнавати що-небудь за певними ознаками (СУМ, Т. 1, с. 399). Синонімічний ряд виражений лексемами *встановлювати, обчислювати, вимірювати, вираховувати, указувати, накреслювати, розкривати, характеризувати, формулювати, детермінувати, призначати, ставити, позиціонувати* (ПССУМ, с. 38).
- 5. Процеси уяви (уявляння).** *Уявляти* – викликати у своїх думках, своїй свідомості який-небудь образ, картину, дію і т. ін. (СУМ, Т. 10, с. 456). Синонімічний ряд виражений лексемами та синтаксичними конструкціями *складати уявлення про, бачити в думці, собі думати, воскрешати в уяві, візуалізувати, усвідомлювати, розуміти* (ПССУМ, с. 481).

Зазначимо, що для кожної домінанти наведених синонімічних рядів притаманний полісемантизм і дифузність дієслівних значень. Водночас усі зазначені дієслова певним чином стосуються сфери ідеального та ментальних процесів зокрема, відповідно, інтегральною семою для всіх одиниць є 'ментальна діяльність'. Категоріальні групи відрізняються семами «тривалість» і «мета здійснення певної інтелектуальної операції». Спільною для перших трьох груп є ознака «осягнення дійсності».

Загалом ЛСП «розум» налічує, за нашими підрахунками, 119 одиниць: 7 лексем становлять ядро поля; 19 – синоніми до *розум*, серед яких усі зазначені іменники (ближня периферія ЛСП); 10 – антоніми до *розум* (два з яких позначають людину без інтелектуальних здібностей, решта лексем окреслюють явище глупоти) (дальня периферія ЛСП); 8 – синоніми до *розумний* (ближня периферія ЛСП); 5 – синоніми до *розумник* (іменники на

позначення людини із розумовими здібностями) (ближня периферія ЛСП); 70 – синоніми до *розуміти* (дієслова, що окреслюють ментальні процеси) (дальня периферія ЛСП). Відсоткове співвідношення одиниць подано на рисунку 2.

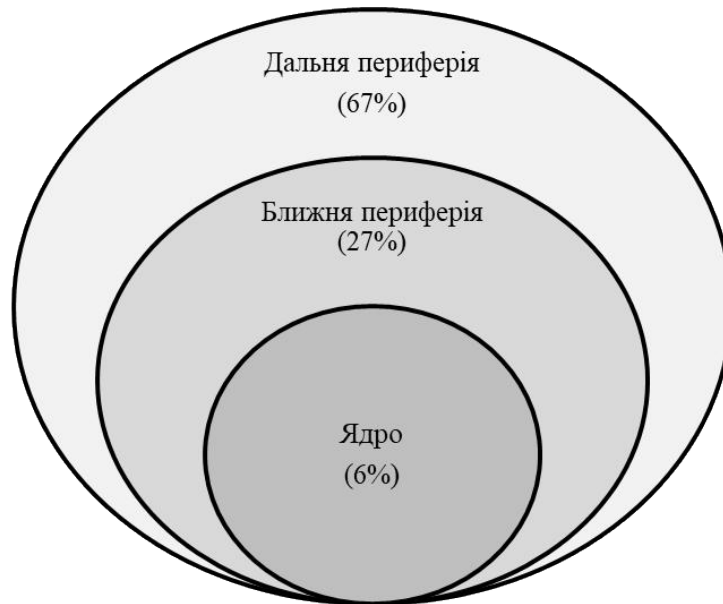

Рис. 2. Парадигматична організація ядерних вербалізаторів концепту РОЗУМ

Кількісні дані демонструють суттєве переважання лексем на позначення ментальних процесів. Це інформує про принципову важливість окреслення і диференціації різноманітних мисленнєвих операцій для представників української лінгвокультурної спільноти. Другою найчисельнішою групою одиниць є синоніми до лексеми-репрезентанта *розум*, що підтверджує важливу роль номінації явища (наявність інтелектуальних здібностей). Отже, компонентний аналіз номінативних одиниць свідчить про переважання ознаки процесуальності у структурі концепту РОЗУМ (див. рис. 3).

Рис. 3. Структура поняттєвого складника концепту РОЗУМ

2.3. Образний і ціннісний компоненти концепту

Складниками, що формують структуру лінгвокультурного концепту, окрім поняттєвого, є образно-чуттєвий і ціннісний. У вузькому значенні **образний** складник концепту можна описати як певний комплекс практичного досвіду, знань, а також образів, уявлень, асоціацій. Усі ці одиниці в різних ситуаціях демонструють резонанс свідомості людини на явища, події, об'єкта зовнішнього світу в тісному взаємозв'язку із культурним тлом.

Укотре зупинимося на метамовних акцентах А. Приходька, який звертає особливу увагу на не випадковість терміна «перцептивно-образний» щодо структури концепту. Автор наголошує, що насправді цей термін відбиває дві різні площини: перцепцію (сприйняття) та образ (характеристики предметів, що виявлені за допомогою перцепції). Тому дослідник у розв'язанні питання формування образів пропонує таку психокогнітивну схему: «відчуття – асоціація-уявлення – образ» [203, с. 59].

Позаяк поняттєвий складник визначаємо переважно за змістом лексеми-репрезентанта, то образний є своєрідною надбудовою над цими значеннями. Такі уявлення та асоціації важко однозначно окреслити на лексичному рівні, проте реально визначити їхні характеристики за допомогою асоціативних експериментів. Проте, це не єдиний лексичний

матеріал, на основі якого можна говорити про образність як компонент концептуальної структури. До аналізу також варто залучати сполучуваність лексем, що репрезентують концепт у мовленні (тобто акцентувати не тільки на парадигматичних, а й на синтагматичних відношеннях між лексичними одиницями), а також враховувати метафоричні перенесення. Такі зв'язки демонструють процес формування образу через асоціювання інтелектуальних здібностей з об'єктами зовнішнього світу.

Мінімальним контекстом, у якому іменник конкретизує семантику, є словосполуки з прикметником. Розглянемо зразки атрибутивної сполучуваності лексеми-репрезентанта концепту РОЗУМ на підставі опрацювання лексикографічних джерел (СЕУМ), адже атрибутивні словосполучення дають змогу виявити особливості сполучуваності лексеми-репрезентанта, а також з'ясувати характер образного та ціннісного компонента концепту. Здійснено класифікацію атрибутивних ознак за критерієм оцінного забарвлення. Усі атрибутиви поділено на 2 семантичні групи.

Перша група епітетів відсилає до наявності розумових здібностей та означає розум як: *аналітичний, бадьорий, бистрий, блискучий, бойовий, вдумливий, великий, видатний, винахідливий, винятковий, високий, витончений, відшліфований, вільний, всеохопний, гарячий, геніальний, глибокий, гнучкий, гострий, далекоглядний, державний, дисциплінований, добрий, допитливий, дорогоцінний, дужий, енергійний, енциклопедичний, жадібний, живий, живильний, життєвський, звичайний, здоровий, зрілий, іронічний, конструктивний, критичний, критично-аналітичний, людський, лютий, методичний, міністерський, міцний, багатолітній, могутній, молодий, надзвичайний, начитаний, невичерпний, невтомний, ненаситний, непереможний, непригнічений, нерядовий, неспокійний, оригінальний, освічений, палкий, переможний, плодючий, позитивний, практичний, природний, проникливий, простий, різкий, різнобічний, рішучий, розвинений, розв'язаний, розкутий, світлий, сильний, скептичний, сміливий,*

спостережливий, сприйнятливий, спритний, тверезий, творчий, теоретичний, тонкий, уїдливий, холодний, чіпкий, швидкий, широкий, яскравий, ясний (СЕУМ, с. 288).

Здійснено спробу класифікувати першу семантичну групу епітетів на підгрупи за ідеографічним критерієм і виокремлено 5 підгруп, де атрибутиви визначають *розум* відповідно до:

- 1) якісних ознак (*бистрий, блискучий, енергійний, невтомний, живий, здоровий, оригінальний, палкий, спритний, творчий* та ін.);
- 2) сфери діяльності, досвіду (*аналітичний, державний, життєвський, методичний, міністерський, практичний* та ін.);
- 3) вікових ознак (*многолітній, молодий, зрілий*);
- 4) масштабності інтелектуальних процесів (*великий, геніальний, могутній, непереможний* та ін.);
- 5) моральної оцінки (*благородний, веселий, гордий, гуманний, диявольський, добрий, жорстокий, зверхній, злий, зміїний, лукавий, насмішливий, невдячний, піднесений, підозрілий, підступний, подразливий, правдивий, прямий, розбещений, роздратований, саркастичний, скрадливий, спокійний, уїдливий, упертий, уципливий, хитрий, холодний, цинічний, чесний, чистий, чутливий* (СЕУМ, с. 289).

Прикметною рисою можна вважати кількість атрибутів, адже за спостереженнями, найбільшою групою є якісні ознаки розумових здібностей, тоді як найменшою – вікові. Така ситуація може стверджувати на користь переважної ролі оцінного значення в характеристиці якості інтелектуальних здібностей.

Друга група епітетів, що відсилає до відсутності розумових здібностей та окреслює однозначно негативне емоційне забарвлення, означає *розум* як: *апатичний, бабський, байдужий, безпристрасний, безсилий, бідний, вбогий, грубий, дитячий, догматичний, дурний, забитий, заблуканий, запалений, зацькований, кволий, короткий, короткозорий, курячий, легкий, лінивий,*

млявий, невеликий, недосвідчений, неповороткий, нерозвинений, нерухливий, нестійкий, обмежений, пасивний, посередній, пригнічений, сірий, скудний, слабкий, сонний, спокійний, стомлений, телячий, темний, тяжкий, хворий (СЕУМ, с. 289).

Переважна більшість прикметників характеризує *розум* з якісної точки зору, окремі атрибутиви відбивають зооморфні, гендерні та ін. кореляції (*бабський, курячий, телячий, зміїний, сірий*).

Кількісний аналіз яскраво демонструє, що атрибутивів на позначення наявності розумових здібностей (123 одиниці, що становить 75% від загальної кількості) значно більше, ніж прикметників зі значенням відсутності або неспроможності інтелекту (42 одиниці, що становить 25%). Такий розподіл одиниць і семантична розробленість першої групи доводять високу цінність інтелектуальних здібностей і їх наявності для носіїв української лінгвокультури.

У семантичній структурі значної кількості наведених вище прикметників простежуємо фіксацію образно-асоціативного, метафоричного сприйняття розуму, відповідно до якого здійснюється референція до дійсності. Так, наприклад, на підставі зорових аналогій, утворено словосполучки (*розум*) *блискучий, сірий, світлий, темний, яскравий, ясний*. Тактильні відчуття покладено в основу метафор (*розум*) *холодний, гарячий, гострий, різкий*. Аналогії з рухом сформували метафори (*розум*) *бистрий, проникливий, спритний, енергійний, швидкий*.

Формування образу інтелектуальної діяльності у свідомості носіїв української спільноти співвідносне з ознаками, зафіксованими в одиницях різних лінгвокультурних кодів, зокрема інтелектуального, антропного, соматичного, зооморфного, фітоморфного, предметного, просторового, міфологічного, мовленнєвого, гастрономічного (детальніше див. п. 3.3).

Беззаперечним є факт, що перцептивно-образний складник абстрактного концепту є проблемною для визначення і дискусійною зоною через особливість тієї чи тієї абстрактної підоснови, явища. Зокрема, це

зумовлено ще й тим, що більшість таких концептів (наприклад, РОЗУМ, ЛЮБОВ, СВОБОДА, ІСТИНА, ЩАСТЯ тощо) не передбачають перцептивного сприйняття (так, відчуті зазначені ментальні утворення органами слуху, зору, нюху, смаку і дотику неможливо в традиційний спосіб). Йдеться про те, що до процесу формування образів у такому випадку будуть залучені ще й почування та емоції як частина досвіду пізнання цих абстрактних сутностей і водночас спосіб їх сприйняття.

Передбачувано, що зазначені вище обставини можуть свідчити про так звану послаблену образність [203, с. 60], проте у випадку дослідження РОЗУМ йдеться про реконструкцію культурно значущого концепту, а тому маємо переконання, що його цінність для лінгвоспільноти передбачає широку образну розробленість, втілену у текстах.

Ціннісний (валоративний) складник, очевидно, є найбільш значущим серед тріади компонентів концепту з огляду на те, що в межах лінгвокультурної теорії саме акцентуація спільнотою певного явища є визначальним критерієм кваліфікації певного концепту як лінгвокультурної одиниці.

Постійну і тривалу фіксацію фрагмента дійсності в мовній свідомості соціуму забезпечують образність (перцепція, асоціації, уявлення) і ціннісне сприйняття. Однак, виокремлення концепту як лінгвокультурної домінанти в концептосфері етноспільноти залежить насамперед від факту нашарування на поняття та образи ціннісних характеристик. Тобто є всі підстави вважати валоративний компонент найголовнішою частиною лінгвокультурного концепту [203, с. 62 – 64]. Інакше кажучи, ціннісний компонент є якщо не ключовим, то остаточним формувальним складником концептів, особливо в контексті лінгвокультурних домінант.

Оцінка є невіддільним складником будь-якого процесу пізнання, особливо коли йдеться про абстрактні сутності, об'єктивні та матеріальні характеристики яких визначити неможливо. Не останню роль відіграє ще й місце певного концепту в системі цінностей етноспільноти, адже якщо

лексема-репрезентант (ім'я концепту) посідає одне з чільних місць, то рівень вираження валоративності такого концепту буде, відповідно, вищим (детальніше див. п. 2.1).

На думку А. Приходька, основою аксіологічного складника є оцінність та актуальність. Перевірка оцінності ґрунтується на методах компонентного і контекстуального аналізу, тоді як актуальність «реалізується у продуктивності використання мовних одиниць на позначення концепту» (йдеться про аналіз частотності вживання і відношення асоціатів «стимул → реакція», «реакція → стимул») [203, с. 51].

Важливим джерелом дослідження семантики мовних одиниць поряд з лексикографічними джерелами й текстовою реалізацією лексем, вважаємо дані асоціативних експериментів.

В «Українському асоціативному словнику» С. Мартінек концепт РОЗУМ репрезентовано лексемами-стимулами: *розум, розуміти, розумний, розумно*. Ядром асоціативного поля *розум* визначено лексеми *мозок* (9 % від загальної кількості), *думка* (6,1 %), *інтелект* (5,6 %), *гострий* (4,7 %), *знання* (4,7 %). Найчастотнішими реакціями на стимул *розумний* стали: *мудрий* (6,6 %), *чоловік* (6,1 %), *студент* (5,2 %). Ядерними реакціями на *розумно* стали такі лексеми: *сказати* (5,4 %), *жити* (4,9 %). Найчастотнішою реакцією на *розуміти* визначено лексему *когось* (6,1 %) (УАС, Т. I, с. 273–275).

Водночас *розум* є лексемою-реакцією (399 реакцій) на 133 стимули, найчастотнішими з-поміж яких є *мислення* (8%), *знання* (4%), *голова* (3,7%), *збагатити* (3,7%), *світлий* (3,5%), *ясний* (3%), *міркування* (2,8%), *свідомість* (2,8%), *думка* (2,5%) (УАС, Т. II, с. 357). Результати прямого і зворотного асоціативного експерименту наочно демонструють тісні концептуальні зв'язки у сфері ментальної діяльності, оскільки як реакції, так і стимули окреслюють якості (*гострий, світлий*), процеси (*мислення, міркування*), елементи (*знання, думка*) інтелектуальних операцій і сферу локалізації розумових здібностей (*мозок, голова*).

Цінність визначають на підставі позитивного або негативного ставлення лінгвоспільноти до об'єкта. Результати такої акцентуації є складниками конотативних компонентів семантики мовних одиниць, які можуть бути виражені експліцитно (фіксуватися у структурі ЛЗ) та імпліцитно (у мовленні). З огляду на це важливим є залучення контекстів, в яких актуалізуються потенційні емоційні й експресивні семи лексичних одиниць, що об'єктивують ставлення носіїв мови до розумових здібностей і присвоєння їм оцінних характеристик. Зважаючи на об'єкт дослідження, оцінка розумових здібностей найчастіше атрибутивних словосполучах, а також залучення паремійних контекстів (пор. *гострий розум* і *курчій розум*). Такі одиниці не лише фіксують образність, а й протоколюють оцінну характеристику і, відповідно, істинне ставлення лінгвоспільноти до явища. Саме тому РОЗУМ корелює із концептом-антагоністом ГЛУПОТА і водночас визначає не лише полярні точки у сприйнятті ментальних здібностей, а й формує та окреслює ціннісні аспекти існування людини (детальніше див. п. 3.2).

Загалом, саме образний і ціннісний компоненти відрізняють концепт від поняття, а також забезпечують сталу і тривалу фіксацію явища в ментальній колективній пам'яті.

2.4. Лінгвокогнітивні основи вторинної номінації концепту РОЗУМ

Категоризація і концептуалізація уявлень про дійсність є постійним ментальним процесом, а тому номінація предметів, явищ і сутностей як частина цього процесу належить до однієї з ключових діяльностей людини. Номінування передбачає пізнання і подальше вичленовування певного фрагмента дійсності з метою встановлення зв'язків між мовною одиницею й денотатом [242, с. 385].

Практика повторного вживання зафіксованої раніше назви для позначення іншого явища зі здійсненням «мінімальних модифікацій словесного коду» [87, с. 31] є наслідком не лише економії мовних ресурсів, а

й ефективного використання мовних засобів. Вторинна номінація забезпечує певний об'єкт новою назвою, але з іншою вмотивованістю; має спеціальну мету (йдеться про метафоричні та метонімічні перенесення); видозмінює попередню назву предмета чи явища [242, с. 386].

Складність дослідження процесів номінації полягає в з'ясуванні механізмів, за яких факт ментального простору стає одиницею мовної системи, а тому номінація є і процесом, і результатом водночас. Сучасні наукові розвідки більшою чи меншою мірою висвітлюють питання моделей концептуалізації дійсності та ролі вторинної номінації у цих процесах [87; 106; 103]. Основними інструментами вторинної номінації традиційно вважають метафору і метонімію.

2.4.1. Концептуальна метафора

Важливим інструментом окреслення образно-перцептивного складника концепту є аналіз процесів вторинної номінації – насамперед, когнітивної метафори, що забезпечує демонстрацію зв'язків, які формують образ шляхом асоціювання розумових можливостей із явищами й предметами навколишнього світу та людського досвіду.

Метафора як один із дієвих засобів формування картини світу ґрунтується на процедурі переосмислення значення певної мовної одиниці. Підставою для метафоризації постає як реальна зовнішня подібність об'єктів дійсності за певними параметрами, так й образно-асоціативне їх уподібнення. За будь-яких обставин процес формування метафор є насамперед мисленнєвим фактом і лише потім мовним, він передбачає пошук певних аналогій і подібностей між різними явищами дійсності. Загалом метафора має властивість створювати смислові зв'язки, відмінні від тих, які вже набули стандартного виміру [141, с. 267]. У сучасному лінгвістичному дискурсі метафору розглядають як «засіб пізнання дійсності, інструмент організації досвіду людини, образну форму раціональності» [133, с. 31].

На думку С. Жаботинської, суть концептуальної метафори полягає в процесі використання знаків однієї концептуальної сфери для позначення явищ іншої діяльнісної сфери людського досвіду за принципом уподібнення (якому підлягають не лише окремі концепти, а й домени або широкі галузі знання) [68]. Метафоризація передбачає механізм, за якого приналежність об'єкта до певної групи класів скасовується, натомість той самий об'єкт залучається до іншої категорії, до якої не може бути віднесений на підставі реального досвіду [222, с. 97 – 98]. Отже, метафора є універсальним інструментом збагачення знакових мовних ресурсів [281].

Модель метафоризації передбачає процес, за яким поняттєво неструктурований референт співвідноситься з поняттєво структурованим корелятом; при цьому ці дві когнітивні сфери повинні бути віддалені [68]. Семантичний механізм утворення метафори полягає передовсім у послабленні ролі інтеграційної семи (її згасанні) в межах структури значення лексеми й натомість активізації диференційної або потенційної семи [222, с. 101].

Окрім того, когнітивний порядок утворення метафори передбачає обов'язкову наявність двох структур знань: донорської та реципієнтної зон. Донорська зона співвідносна з простішими й зрозумілішими сферами, з якими людина взаємодіє (переважно фізично) упродовж життя; тоді як реципієнтна запозичує мовні знаки з донорської, позаяк є менш зрозумілою та визначеною і перебуває у фокусі активного пізнання людиною дійсності [133, с. 32 – 33].

Переважаючо метафору вважають образним компонентом концепту, що відбиває ціннісне ставлення людини до певного явища [104, с. 25], проте побутує й інший погляд, за яким аксіологічне оцінювання не є обов'язковою частиною метафоризації, функція якої передовсім полягає в зниженні дефіциту мовних засобів і фіксації нового значення комунікативної одиниці [103, с. 134].

Суттєву проблему на сьогодні становить контекстуальне дослідження метафори, адже завдяки логіко-семантичній структурі метафора не може характеризуватися однозначністю через потребу інтерпретації. Щобільше, доволі типовою є ситуація, за якої одна і та ж метафора може відбивати різні пропозиції у різних контекстах [163, с. 375].

На підставі аналізу близько 500 контекстів з лексемою *розум* встановлено нові смислові простори, що виникли внаслідок метафоричного перенесення.

РОЗУМ – ЦЕ ІСТОТА (ЛЮДИНА, ТВАРИНА)

Та еволюція неминуче веде розумну істоту до космічної могутності, коли розум сам собі творить необхідну форму, відповідно до потреб вияву (О. Бердник);

Розум будує і руйнує (О. Бердник);

Він стояв навскоси – від невідомої й незнаної для дитячого розуму точки десь вгору і вниз, в проломину, що утворилася на полу, бо одна дошка з того полу випала (І. Багрянний);

Щось стряслося грандіозне, що не давалося так просто схопити розумом (І. Багрянний);

Чував я, що в хозарів звичай гарний є, – посміхнувся Еймунд, – за тим звичаєм каган їхній не може правити більше як сорок літ, бо розум його від такого тривалого володарювання слабне і розсудок потьмарюється (П. Загребельний);

Очі знову метнулися вгору, вони стрибали по рядках хаотично, але розум, прип'ятий до підпису «Жгут», вже не сприймав змісту... (І. Багрянний);

Інколи вражений розум жахається, не збагне, як це сталося (О. Бердник).

У поданих вище контекстах відбувається переосмислення концептуальної структури РОЗУМ під впливом донорських сфер ЛЮДИНА або ТВАРИНА, внаслідок чого *розум* постає суб'єктом і поєднується з

типовими предикатами на позначення діяльності (*сприймати, хапати, творити, будувати, руйнувати, жахатися* та ін.). Доречним видається розмежування істот залежно від позначених дій: тварині притаманні процеси *хапати, слабнути, жахатися* тощо, тоді як людина може здійснювати, окрім зазначених, ще й дії *сприймати, творити, будувати, руйнувати, збагнути*, тобто людська діяльність відрізняється самоусвідомленням, наявністю і застосуванням розумових можливостей. Окрім того, фіксуємо ще й диференціацію за ознакою віку. Прикметно, що переважна кількість метафоричних перенесень спрямована на людину, меншість стосується тварини.

РОЗУМ – ЦЕ РІЧ (ПРЕДМЕТ)

Чоловік, що має повагу, а розуму не має, зрівняється скоту, що на зарізь (П. Загребельний);

Чоловік суворий, парадоксальний, розум, як скальпель (Л. Костенко);

Бо того розуму і так не було забагато, якщо ти голіруч кидався на бандитів (Б. Бойчук);

Я затулив вуха – одна секунда цього стогону могла відібрати у людини розум (Д. Білий);

– Ірუსю, ти втратила розум, дитино, заспокойся! (Є. Кононенко);

Мати припала – мов прикипіла кістками рук: здавалося, втратила розум, і от смерть її саму звалить, спинивши терпіння, що проривається то в квилення, то нестямний плач (В. Барка).

Окреслений смисловий простір позначений високою частотністю подібних онтологічних метафор, де *розум* асоційовано із річчю або предметом (*розум, як скальпель*), *розум* є матеріальною категорією (його можна *мати, втрачати, відбирати, володіти* ним тощо), *розум* може вимірюватися категоріями кількості (*багато, мало*).

РОЗУМ – ЦЕ СТИХІЯ

Зашарпане серце немовби дерев'яніє помалу, впадає в летаргію, і лише розум горить яскраво й особливо гостро (І. Багрянний);

Слабкий розчин відвару заспокоює збурений розум, та й по всьому, однак густе, наче живиця, зілля спроможне занурити того, хто бодай вдихне його пару, в глибокий непросипуций сон (М. Соколян);

Істинно, сила розуму кипить і вимагає дії! (О. Бердник);

Від тієї думи йому вигорало серце і дерев'янів розум (І. Багрянний).

Подані приклади демонструють образно-асоціативний зв'язок між інтелектуальними здібностями людини та природними силами (збурений – буря, ураган), стихіями (горіти – вогонь), процесами (кипіти, дерев'янити (холонути)). Основний змістовий акцент зосереджено на силі та продуктивності можливостей розуму, його масштабному впливові на дійсність.

РОЗУМ – ЦЕ САКРАЛЬНА СУТНІСТЬ

*Ум <...> через слово з'єднується з молитвою і молитвою **восходить в розум божий** з усією силою любові й усердям (П. Загребельний);*

*Розкриття таємниці Всесвіту неможливе, бо ніколи не скінчиться **політ творячого розуму до Несказанного** (О. Бердник);*

*Ніби Андрієве божевільне бажання дійшло до **вищого розуму, що керує всесвітом** <...> (І. Багрянний);*

***Космічний розум і предковічні почуття** (О. Бердник);*

*Тепер безліч гіпотез про пришельців, про контакти з **іншопланетним розумом** (О. Бердник).*

У зазначених контекстах розум постає вищою (надприродною) силою, що здатна осмислювати трансцендентні процеси й сутності, непідвладні людині (космічний, іншопланетний, вищий розум), а також є духовно-релігійним явищем, яке причетне до створення людської реальності (божий, творящий розум).

РОЗУМ – ЦЕ МАШИНА

*Та, зрештою, це не мало особливого значення: <...> біонет своїм **штучним розумом** вирішив вмонтувати датчик у палицю (А. Дімаров);*

*У нас же є шукачі **штучного інтелекту**, от нехай вони й розшифровують нейрополя розуму мислячого (О. Зима);*

*Так, люди кінець кінцем спромоглися створити «**машинний розум**»; саме їм завдячує своїм існуванням і Лі – самопрограмована електронно-обчислювальна машина вищого класу (М. Дашкієв).*

Стрімкий розвиток наукових і технічних сфер забезпечив формування галузі, що досліджує нейромережі та, як наслідок, спричинив появу подібного метафоричного перенесення. Означений смисловий простір фіксує сприйняття людського розуму як складної, технічно запрограмованої структури, що покликана для розв'язання поставлених завдань та автоматизації комплексних процесів.

РОЗУМ – ЦЕ ВЕРХ / ВЕРШИНА

***Високий інтелект** не гарантує звичайної добропорядності, простих людяності й доброти (М. Руденко);*

*Зрозуміло, що з причини вкрай **низького інтелектуального та культурного рівня** самі росіяни на жодну більш-менш дисципліновану самоорганізацію не здатні (О. Вахній);*

*З своїми «колегами» Калинніков поводився з упевненою вищістю, не вдаючись в зайві розмови, а це, як відомо, сприймається за ознаку **глибокого розуму** (М. Дашкієв);*

*Немирич підшукав у **глибинах** свого **інтелекту** нове запитання (Ю. Андрухович).*

Паремійні одиниці також відбивають це метафоричне перенесення: ***Високий**, як дуб, а дурний, як пень; Хоч дурний, та **високий**; Хоч дурень, аби велик (у значенні високий).*

Подані приклади окреслюють ще одну метафоричну модель – орієнтаційну, адже йдеться про опозицію «верх – низ» і просторові характеристики (*високий, глибокий*). Так, відображення розумових здібностей передбачає як норму ВЕРХ, тоді як НИЗ, відповідно, є девіантним і позначає відсутність інтелекту або його недостатній рівень.

РОЗУМ – ЦЕ РУХ

*А ще в Марлена був **спритний розум** (Л. Денисенко);*

*Ібрагіма огортала нестримна похіть, йому здалося враз, що як тільки він звільнить тіло від каламуті фізичних пристрастей, **стане** ясним і **бистрим розум** <...> (Р. Іваничук);*

*Ваша СОІ спричиниться до того, що з землі **почне відлітати й розум** (П. Загребельний).*

Метафоричне перенесення, за яким розум об'єктивується як динамічний процес, передбачає як атрибутиви на позначення якості руху (*спритний, бистрий, енергійний, швидкий* тощо), так сполучення із предикатами, що номінують процеси руху (*летіти, бігти* тощо). Підставою для такого типу вторинної номінації є позитивно забарвлене сприйняття розумових операцій як руху та розвитку, тоді як відсутність інтелектуальних порухів (так би мовити, застій) забарвлена негативно.

РОЗУМ – ЦЕ СВІТЛО

*Нема нічого вищого за розум, бо **розум** – **світло** душі, а **нерозум'я** – **тьма**. (П. Загребельний);*

*І, може, саме тому **розум** при всій цій гарячці **залишався** тверезим, спокійним і **ясним** <...> (І. Багрянний);*

*Люди з **ясним розумом** не слухатимуть жерців (О. Бердник);*

*Так відповіли мені напарники мої, бо були мої напарники **темного** і **куцого розуму** <...> (О. Захарченко).*

Зазначений смисловий простір ґрунтується на бінарній опозиції «світло – темрява», де наявність розуму окреслена категорією світла, натомість відсутність або недостатній рівень інтелекту – темряви відповідно. Яскравим прикладом цієї метафори є також номінування процесу *просвітлення* (точки розуміння людиною якихось ідей, явищ, процесів). Прикметною ознакою цього метафоричного перенесення є широкий діапазон різних лексичних одиниць, що у певний спосіб апелюють до зазначеної бінарної опозиції:

ясний, темний, світлий, яскравий, світитися, гаснути, потьмарювати, світло, темрява тощо.

РОЗУМ – ЦЕ ДОСВІД

Пам'ятай же, май розум на другий раз та роби вміру, після сили, як Бог приказав, а тепер сідай вечеряти та йди спати, відпочинь...
(Т. Бордуляк);

Ну, добре, – сказав його брат Біжу, – причепити ти її причепиш, тут великого розуму не треба (В. Шкляр);

Бо того розуму і так не було забагато, якщо ти голіруч кидався на бандитів (Б. Бойчук).

Прикметною є ситуація із поданим метафоричним перенесенням, адже воно враховує два семантичних аспекти: РОЗУМ – ЦЕ ДОСВІД і РОЗУМ – ЦЕ РІЧ. З одного боку, наявність/відсутність *розуму* корелює із наявністю/відсутністю досвіду (*май розум на другий раз, тут* (тобто у певній діяльності, справі) *великого розуму не треба*) – у цих прикладах йдеться насамперед про практику взаємодії з реальністю, де розум відіграє роль інструмента фіксації й подальшого використання цих навичок. З іншого боку, зафіксовано предикати, притаманні для «опредмечення» інтелекту (*відчувати потребу в розумі, мати багато/мало розуму, втратити розум, позичити розум* тощо).

Така дихотомія може пояснюватись еволюційним механізмом отримання досвіду людством, адже ймовірно початково досвід людини пов'язаний саме з практичними навичками й матеріальними предметами, речами. Тому фіксуємо нерозривний семантичний зв'язок в межах цього смислового простору.

Механізми метафоризації яскраво продемонстровано в проаналізованих прикладах. Так, реципієнтною зоною є когнітивний простір концепту РОЗУМ, тоді як донорськими – смислові поля, що позначають *істоту* (людину і тварину), *предметність, стихію, сакральні сутності, вертикальну просторову орієнтацію, рух, світло, досвід*. Перші три

категорії видаються доволі очевидними та обґрунтованими для такої ролі, адже вони співвідносні зі спостережуваними об'єктами, добре знайомими людині, осмисленими в межах культури та безпосередньо пов'язаними із фізичною взаємодією (тілесність людини, оточення матеріальними предметами та практична залежність людини від стихій і погодних умов).

Інші донорські зони (сакральні сутності, уявна просторова орієнтація, за якої верх/вершина позитивно оцінюється, рух, світло, досвід) попри абстрактність явищ запозичують свої знаки для реципієнтної через їх більшу смислову й когнітивну «розробленість» в межах лінгвокультурного простору. Наприклад, божественне або космічне начало є архетипними образами, а також здебільшого «константами національних культур» і «репрезентантами сакральної мови» [34, с. 40]. Саме тому можна стверджувати, що ці когнітивні поля і концепти, які їх формують, абсолютно закономірно стають підґрунтям для подальших процесів метафоризації. Досвід, як було зазначено вище, стосується передовсім практичних дій і раннього еволюційного розвитку людини, а тому також є джерелом для формування різних концептуальних смислів і породження вторинної номінації.

Л. Кравець, аналізуючи динаміку метафори в українській поезії, зазначає, що *розум* дуже рідко постає реципієнтною зоною для метафоричних проєкцій, а найпоширенішими аналогіями у віршових текстах є *вогонь* і *світло* [133, с. 197]. Ці дані потверджує проаналізований вище матеріал, позаяк *розум* співвідносний з великою кількістю донорських зон для «обслуговування» власних аналогій; окрім того, проаналізований фактичний матеріал також підтвердив релевантність метафоричних перенесень РОЗУМ – ЦЕ СТИХІЯ і РОЗУМ – ЦЕ СВІТЛО.

Слід зазначити, що метафоризація як когнітивний процес певною мірою структурує культурні коди [64, с. 45]. Так, аналіз розглянутих вище структурних, онтологічних і просторових метафор дає можливість спрогнозувати змістовий обсяг лінгвокультурних кодів, що об'єктивують концепт РОЗУМ, і виявити їх комбінацію.

2.4.2. Концептуальна метонімія

Метонімія, як і метафора, передбачає наявність певних «містків» у свідомості людини між явищами та групами й категоріями, до яких вони певною мірою належать. Метонімічне перенесення ґрунтується на принципі суміжності зіставлюваних у свідомості людини об'єктів. Зазвичай перенесення номінації відбуваються з «імені класу об'єктів на об'єкт цього класу, позначення частини на ціле й цілого на частину за суміжністю в межах однієї ситуації» [222, с. 104].

Основна відмінність метонімії від метафори у семіотичному плані полягає в тому, що метонімія використовує один знак на позначення іншого в межах однієї предметної сфери [222, с. 105], а не шукає іншу донорську зону для запозичення.

Метонімія передає конденсований зміст, попередньо утворюючи синтаксичний еліпсис словосполучення чи речення. Тому часто її вважають базовим інструментом окреслення невираженої інформації [210, с. 98]. Метонімія здатна передати доволі місткі культурні знання у стягненому форматі, однак тривалість культурного «життя» метонімії (на відміну від метафори) може бути обмеженою, оскільки досвід і реалії етноспільноти динамічно змінюються.

У межах когнітивного підходу, який акумулював і диференціював попередні наукові погляди щодо питання метонімії (психологічний, лексико-семантичний, семантико-синтаксичний), прийнято окреслювати це явище «як один із принципів організації повсякденного мислення» [157, с. 374], тобто як ментальний інструмент для категоризації досвіду та концептуалізації дійсності.

Очевидно, що метонімічні перенесення досліджуваного матеріалу стосуватимуться розумових здібностей, проте оскільки інтелект є абстрактною сутністю, що не підлягає безпосередньому спостереженню, то об'єктом цих перенесень буде людина як носій розумових ознак. Наприклад,

паремійна одиниця (*Йди по другу голову*) позначає потребу застосування розумових здібностей іншої людини для вирішення певних завдань і шляхом застосування метонімічної моделі «частина → ціле» відбиває перенесення «частина тіла → людина з інтелектом». У зазначеному прикладі *голова* позначає людину, наділену розумом (а не винятково *розум* як неспостережувану позаматеріальну сутність).

За основу аналізу метонімічних процесів обрано класифікаційний підхід А. Удинської [253], за яким визначено каузальний, атрибутивний, локальний, темпоральний, а також синекдохічний і комбінований типи метонімії.

На прикладі паремій (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302) з'ясовано специфіку та види метонімічних перенесень на окреслення ментальної діяльності людини. Перший **атрибутивний** тип метонімії у форматі моделі «ознака → людина» передбачає використання певної ознаки на позначення людини (рідше – групи людей) з певним рівнем розумових здібностей, наприклад: *О, де ви такі **розумні** й понабиралась; Два хитрих **мудрого** не переважать.*

Локальний тип метонімічних перенесень охоплює одиниці, лексичне значення яких містить сему «локус» [253, с. 12] і передбачає використання локації (жителів цієї локації) на позначення людини з наявністю або відсутністю інтелекту відповідно до моделі «територія → група людей → людина»: *Не всі **дома**; Хоч **село** в голову клади; Дурне **село**, де певна місцевість позначає групу людей з певними інтелектуальними потенціями.*

Темпоральна метонімія містить одиниці з позначенням «часу, періоду» [253, с. 12], а в нашому випадку переважно «періоду життя (віку)». Так, шляхом реалізації метонімічної моделі «період життя → людина» вікова характеристика позначає людину, що володіє (або не володіє) розумовими здібностями, наприклад: ***Младенці** в голові; Зійшов на **дитинячий розум**; **Старі дурні** дурніші від **молодших**.*

Каузальний тип метонімії передбачає фіксацію «дії, процесу, стану», що переходить на певний об'єкт або суб'єкт дії [253, с. 12]. Шляхом метонімічного перенесення «дія → об'єкт» окреслено діяльнісну поведінку людини з використанням інтелектуальних здібностей: *Не позичай у сусіда розуму; Людей питай, а свій розум май; Своїм розумом доходити.*

Синекдохічна структура передбачає модель «частина → ціле», де результатом такого перенесення виступає людина [253, с. 12]. Метонімічний процес ґрунтується на використанні частини тіла (переважно *голови*) з певною характеристикою (*розумна, пуста* тощо) на позначення людини з наявністю або відсутністю розумових здібностей та утворює модель «частина тіла → людина», наприклад: *Йди по другу голову; Одна розумна голова добре, а дві ще краще; Пуста голова ані посивіє, ані полисіє, де розумна голова* позначає людину, наділену інтелектом.

Окремо варто схарактеризувати паремії, що містять паралельні метонімічно-синекдохічні перенесення на позначення людини та її розумових здібностей, наприклад: *Нема кишок в голові; Нема голя в голові; Нема клепки.* Перенесення першого типу здійснюється за окресленою вже моделлю «частина тіла → людина» (*голова → людина*), другий тип визначаємо як «предмет → розумові здібності» (*клепка → розумові здібності (розум)*). Прикметно, що в останньому паремійному прикладі (*Нема клепки*) наявний синтаксичний еліпсис, проте метонімічне перенесення на позначення людини відновлюється із контексту (*Нема клепки в голові*). Окрім того, паремії зазначеної структури є доволі типовими в українському лінгвокультурному просторі, тому метонімічні дешифрування навіть за відсутності одного елемента не становлять проблеми для представника української етноспільноти.

Текстова реалізація метонімічних перенесень інтелектуальної сфери переважно корелює з паремійними прикладами. Так, зафіксовано наявність атрибутивної моделі (*Пропорції дрібного й великого – ось у чому різниця між розумом жіночим і чоловічим*), – подумав я (Л. Костенко); *Та*

навіть на її куций жіночий розум, Пурім ніяк не випадав юдеям посеред літа (М. Матіос)); темпоральної (*Може, вам не збагнути, як це діє на дитячий розум, на серце юної істоти!* (О. Бердник)); синекдохічної (*Який інтерес являє для них відлюдькуватий професор, що ламав собі голову над якимись там мистецькими таємницями часів Київської Русі?* (П. Загребельний), *Забирайся, а то звелю зитнути твою дурну голову!* (П. Загребельний)); каузальної метонімії (*Вона вже йому заслонила все, і розум* (І. Багряний); *Щось темне бродило в ньому, каламутило розум і серце* (В. Шкляр).

Отже, аналіз паремій засвідчив регулярне використання метонімічних перенесень як інструмента окреслення ментальних характеристик людини засобами вторинної номінації. Інтелектуальна сфера людини реалізована за допомогою практично всіх моделей метонімічних трансформацій.

Висновки до розділу 2

Концепт РОЗУМ постає складним лінгвально-ментальним утворенням із розгалуженою на несиметричною структурою, тому було здійснено спробу осмислення і систематизації окремих елементів-формантів концепту, зокрема з'ясовано їхню лексико-семантичну організацію та ментальну репрезентацію концептуального простору.

На підставі розгляду семантики лексичних одиниць визначено особливості поняттєвого, образного та ціннісного складників концепту. Зокрема аналіз словникових дефініцій лексеми *розум* дозволив зробити висновок про абстрактність, дифузність семантики об'єкта номінації, денотат якого не має матеріальних аналогів.

Розглянуто склад та організацію ЛСП «розум» і встановлено категоріальні семи, що формують його структуру, зокрема це: «предмет», «ознака», «дія». Інтегральні семи «дія» і «предмет» у складі ЛСП «розум» об'єднують розгалужену систему дієслів на позначення інтелектуальних процесів та об'ємний синонімічний ряд з домінантою *розум*.

Аналіз семантики мовних одиниць дозволив виокремити основні когнітивні ознаки ментального простору концепту: ‘людина’, ‘ментальна діяльність’, ‘пізнання’, ‘позитивна оцінка’, ‘ментальні операції’, ‘практична діяльність’, ‘досвід’, ‘емоція’, ‘спроможність / неспроможність’ (до інтелектуальної діяльності).

Образний складник концепту розглянуто на прикладі типових атрибутивних словосполучень з іменником *розум* як абстрактної одиниці, що реалізує асоціативно-образний потенціал у контекстах. У словосполучах зафіксовано приклади перцептивно-чуттєвих аналогій розуму людини. Аналіз семантики прикметників демонструє суттєве переважання одиниць, що актуалізують позитивну оцінку розумових здібностей людини (54,5%), тоді як частка атрибутивів з негативною конотацією становить 25,5%; найменшу сукупність становлять лексеми на позначення моральної оцінки інтелектуальних можливостей (20%). Такий розподіл засвідчує факт беззаперечної важливості наявності розуму для представника етноспільноти.

Ціннісний складник концепту РОЗУМ насамперед визначаємо з огляду на онтологічний статус феномена, який обрано за основу видової характеристики *homo sapiens*. Окрім того, на аксіологічний вимір концепту впливає висока частотність лексеми *розум*, що входить до ядра ментального лексикону носіїв української мови та полісеміотичний характер знакової об’єктивації концепту у складі значної кількості лінгвокультурних кодів.

Дослідження процесів вторинної номінації одиниць, що об’єктивують концепт, дає підстави вичленувати основні метафоричні перенесення, де розум набуває ознак істоти (здебільшого людини, а також тварини), речі, стихії, сакральної сутності, просторових орієнтирів (верх/вершина), світла, руху та досвіду; окрім того, на розумових здібностях людини позначаються вікові та гендерні характеристики. Донорські зони вторинної номінації інтелектуальних процесів охоплюють практично всі сфери, за допомогою яких людина пізнає світ. Прикметно також, що розумові можливості людини як абстрактне явище переосмислюються переважно за допомогою

конкретних або принаймні чуттєво-сприйманих явищ (людина, річ, рух, світло тощо). Таке спостереження свідчить на користь практично зорієнтованого способу мислення людини й концептуалізації дійсності.

Концептуальна метонімія, на відміну від метафори, використовує знаки тієї ж сфери для створення нових когнітивних смислів. На матеріалі паремій і текстів зафіксовано атрибутивний, локальний, темпоральний, каузальний і синекдохічний види метонімії. Зокрема типовим елементом синекдохічних перенесень є соматизм *голова*.

РОЗДІЛ 3. АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ КОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРИ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУ

Концепт (зокрема його образний складник) структуровано культурними кодами, які виконують функцію категоризації досвіду людини й спільноти, певних складників її картини світу та культури загалом [44, с. 83 – 86]. Цей погляд ілюструє реалізацію принципу антропоцентризму в сучасних мовознавчих дослідженнях, адже всі сфери людської діяльності підлягають різнобічному сприйняттю та осмисленню дійсності, а отже, зорієнтовані на людину. З цього кута зору видається обґрунтованою ідея, що всі культурні коди за своєю сутністю є антропоцентричними, позаяк і суб'єктом, і об'єктом пізнання дійсності, структурованої в кодах за певними параметрами, центром їх організації є людина (незалежно від фокусу формування коду: тіло людини, предмет, тварини, рослини, явища природи тощо).

За М. Жуйковою, прояв антропоцентризму простежуємо не лише в опорі на релевантний досвід, а також у тому, що людина вибірково сприймає світ, а тому виокремленню підлягають найважливіші (з погляду людської свідомості) фрагменти дійсності. Саме тому процеси ідентифікації, категоризації, структурування, вербалізації, узагальнення, порівняння тощо мають антропоцентричне «забарвлення» і покликані забезпечити людині орієнтацію у довкіллі [77; 73].

Для сучасної науки аксіомою є твердження про сприйняття культури як певної ієрархічно організованої структури кодів. Окрім того, код трактують як певну знакову реалізацію архетипів свідомості етноспільноти, а також ментальних прообразів, чиє вираження відбувається за допомогою вербальних одиниць різного рівня [44, с. 77]. За Ф. Бацевичем, культурний код містить такі знаки та смисли, що наявні в будь-якому предметі культури певної спільноти [14], а позаяк реалізація кодів відбувається переважно в мові, обов'язковим елементом їх дослідження є аналіз знаків різного рівня складності.

3.1. Концепту РОЗУМ в інтелектуальному коді

Інтелектуальний лінгвокультурний код розуміємо як сукупність уявлень і знань про суть розуму, його властивості, функції, значущість для соціальної ідентифікації людини, критерій оцінювання суспільної діяльності, зафіксовані в колективній свідомості та виражені мовними знаками.

Витоки коду сягають давніх часів, адже в народній свідомості на підставі онтологічного досвіду сформувалися уявлення про високий соціальний статус людини розумної і недоцільність, а іноді й шкідливість поведінки людини з обмеженими розумовими здібностями, що негативно впливає на суспільне оточення. Численний фразеологічний і паремійний матеріал є свідченням високої культурної ваги народних уявлень про розум і його вплив на соціум.

Однак уявлення про сферу розумного помітно збагатилися у ХХ і ХХІ століттях, адже новітня культура зазнала суттєвого впливу науково-технічного прогресу. Неодмінним складником сучасних уявлень про розум / інтелект є соціальні інституції, спрямовані на наукову і навчально-виховну діяльність, у функціонуванні яких помітну роль відіграє людина розумна. Високою суспільною оцінкою наділені вчений, професор, викладач, учитель – особи, суть діяльності яких полягає в розвитку науки та передаванні знань (а отже, і плеканні розуму) тим, хто цілеспрямовано їх отримує – учням і студентам. Окрім того, посилилася суспільна значущість артефактів як об'єктів матеріально-духовної культури, серед яких перше місце належить книзі (пор. *Розум без книги як без вікон, темінь*). Звісно, що поряд з архетипними колективними уявленнями у роботі розглядаємо і значущі для сучасного стану культури, зафіксовані в лексичній семантиці (у мовному і мовленнєвому вимірах), фразеології і пареміях.

Філософську, соціологічну і психологічну проблематику вивчення інтелекту розглянуто в Розділі 1, але суттєвим для українського лінгвокультурного простору і таким, що потребує уваги, на наш погляд, є

з'ясування семантичних «градацій» не лише розуму й інтелекту, а й розуму і мудрості.

За даними тлумачного словника, *мудрість* постає як 1) властивість і якість за знач. мудрий; 2) глибоке знання, розуміння, узагальнення чогось; досвід; 3) що-небудь складне, трудне (СУМ, Т. 4, с. 819).

«Філософський енциклопедичний словник» засвідчує, що мудрість «визначається як досвідченість, що характеризується етичною духовністю, причетністю до вищих життєвих цінностей; мудрість є результатом використання пізнавальних та інтелектуальних зусиль людини в їх органічному зв'язку із потребами реальної життєдіяльності» (ФЕС, с. 401).

Тлумачення різних за специфікою лексикографічних джерел демонструють, що інтегральними семами для *розум* і *мудрість* постають 'досвід', 'ментальна діяльність', 'пізнання'. Проте в контексті цього зіставлення непересічну роль відіграє послідовність реалізації сем і їх «вага» в структурі значення. До прикладу, сема 'досвід' в архітектоніці *розуму* не формує основного значеннєвого навантаження, тоді як для *мудрості* вона є базовою.

Особливість лексико-семантичної одиниць-репрезентантів концепту РОЗУМ висвітлено у Розділі 2. У цьому параграфі зосередимося на фразеологічних і паремійних знаках як носіях інформації про основні властивості концепту РОЗУМ.

3.1.1. Фразеологічний вимір інтелектуального коду

Об'єктивація концепту різними мовними засобами, аналіз семантики яких забезпечує комплексне уявлення про значущість певного явища або фрагмента дійсності для конкретної лінгвоспільноти, зумовила залучення до розгляду фразеологічних одиниць (ФО), які є вагомим складником лінгвального рівня концепту, з огляду на фіксацію в їх семантиці традиційного етноспецифічного світосприйняття. Фразеологізми прийнято вважати найбільш інформативними одиницями, що репрезентують

етнокультурну інформацію, тому більшість дослідників культурних кодів зазвичай зосереджують увагу на аналізі їхньої семантики. Належність ФО, паремії чи іншої одиниці до певного коду визначає так званий показник коду [44], яким найчастіше постає одна лексема.

Сукупність ФО не можна визначити як гомогенну, зважаючи на те, що частина з них є власне номінативними фразеологізмами, проте більшість характеризуються посиленою експресивністю [152, с. 24], а отже є результатом переосмислення і вторинної номінації явищ і процесів.

Окрім зазначеного вище, ФО часто відбивають уявлення і ситуації, які не відповідають певній суспільній нормі або стереотипам, тобто відхиляються від умовної нормативної шкали [152, с. 23], що є особливо актуальною ознакою в контексті дослідження розумових здібностей.

У «Фразеологічному словнику української мови» у двох томах (далі ФСУМ) зафіксовано 94 ФО з компонентом *розум* (*розумний*) (ФСУМ, Т.2, с. 759 – 761). На підставі компонентного аналізу відповідно до категоріальних сем ('предмет', 'ознака', 'дія'), оцінної і диференційної сем ('спроможність / неспроможність' (до інтелектуальної діяльності) виокремлено такі ідеографічні групи фразеологізмів:

- 1) процес мислення: *держати (мати) розум у (в) голові (голівоньці); добрати [до] розуму, що добрати діла (ума, толку, глузду і т. ін.); добувати (добути, доскочити й т. ін.) розуму, набиратися (набратися) розуму; добратися глузду* та ін.;
- 2) допомога (кому-небудь) у виконанні мисленнєвої діяльності: *наводити (навести) на розум; навчати добру і розуму; на розум навертати; наставляти (наставити) на [добрий] розум; питатися чужого розуму; питати розуму в кого; розуму випитувати;*
- 3) інтелектуально спроможна (людина), здатна мислити: *бистрий на розум; макітра розуму; розуму (ума) палата; з розумом; розумом високий; розуму не позичати;*

- 4) інтелектуально неспроможна (людина): *небагатий (бідний) на розум; дурний розум; короткий розум; на розум кволий; курячий розум; на розум небагатий; несповна розуму;*
- 5) неосвічена, необізнана (людина): *з великого розуму, ірон.; не з твоїм (моїм і т. ін.) розумом робити; з дурного розуму; заднім умом (розумом) жити;*
- 6) втрата здатності до інтелектуальної діяльності: *виживати (вижити) з розуму; [і] розуму не стає (не стало, не стане); втрачати розум; глузд за розум завернув; з глузду з'їхати (скрутитися, зсунутися), глузду рішитися та ін. (ФСУМ, Т.2, с. 759 – 761).*

Відповідно до класифікації фразеологізмів за О. Левченко власне номінативними переважно є одиниці групи 1 (процес мислення) і 2 (допомога (кому-небудь) у виконанні мисленнєвої діяльності). Наступні чотири групи виразно експлікують емоційно-експресивну конотацію. Потенційною причиною можна вважати семний склад лексичних одиниць, що входять до складу кожної з груп ФО. Перші дві групи (1, 2) містять класему 'дія', яка є менш продуктивною для формування конотацій. Відмінними для груп 3, 4, 5 є класеми 'предмет' і найчастіше 'ознака', що зумовлюють оцінні характеристики. На тлі розглянутої семантики виокремлюється група 6, яка окрім класеми 'дія', містить диференційну сему 'неспроможність' (до інтелектуальної діяльності), чим і зумовлено високий рівень експресивності.

У складі ФО *розум* найчастіше поєднується з предикатами *шукати, втрачати, набиратися, тримати, жити (розумом), (не)ставати, гаснути* та атрибутами *високий, бистрий, бідний, короткий, кволий, курячий, свій (чужий)*, що актуалізують оцінну сему і визначають розум як бажаний, цінний об'єкт, володіння яким позначається і на сприйнятті індивіда соціумом. Тобто, на підставі метонімічної моделі 'частина → ціле' оцінка ментальної сфери переноситься на оцінку людини в межах певної спільноти. Окрім метонімічних моделей, розглянуті фразеологізми об'єктивують

концептуальні метафори РОЗУМ – ЦЕ РІЧ, РОЗУМ – ЦЕ ЛЮДИНА, РОЗУМ – ЦЕ РУХ, РОЗУМ – ЦЕ ВЕРХ / ВЕРШИНА.

Сприйняття та оцінювання культурно значущої інформації формують архетипні бінарні опозиції, зокрема яскраво виражена серед ФО опозиція «*свій – чужий*». Пор. фразеологізми: *питатися чужого розуму, жити своїм (чужим) розумом, не з твоїм (моїм і т. ін.) розумом робити*, а також в межах паремій: *Од того лиха не маю, що свій розум маю; Чужа голова – темний ліс*. У наведених прикладах ідеться не про наявність чи відсутність когнітивних здібностей, а радше про спосіб їх використання і прийняття рішень залежно від чийогось впливу (або його відсутності). Тобто зазначена бінарна опозиція в межах РОЗУМ «накладається» на факт беззаперечної фіксації інтелекту. Окремо варто зауважити спосіб кореляції зазначеної опозиції із соматичним кодом: для більшості прикладів притаманні метонімічні перенесення («частина тіла → людина» (*голова, розум → людина*)) а тому протиставлення «*свій – чужий*» органічно пов'язане із зазначеним кодом.

Давній вимір сталих висловів демонструє відмінні від сучасних даних одиниці за *цього розуму, цілим розумом* – «при повному розумі, при повній свідомості» (ССМ, Т. 2, с. 299). Цікавим у цьому контексті є той факт, що зазначені одиниці акцентують на цілісності ментальної діяльності та свідомості, тоді як сучасна наукова парадигма соціально-гуманітарного знання навпаки тяжіє до структурування і членування розумових здібностей на окремі процеси та механізми для всебічного й глибокого дослідження цього феномену (детальніше проаналізовано у п. 1.1). Саме в цьому вбачаємо причину послаблення актуальності зазначених одиниць староукраїнської мови.

Аналіз сучасного зрізу та окреслення неофразем демонструє лінгвальні та культурні зміни, адже, за О. Стишовим, найбільш рухомими серед усіх рівнів мови є саме лексичний і фразеологічний, тому вони «зазнають істотних кількісних і якісних змін» [236, с. 33].

На особливу увагу заслуговують неофрази, що відбивають зміни у сучасному сприйнятті сфери розумного: *штучний інтелект* та *емоційний інтелект*. Зокрема специфіка метафоричного перенесення РОЗУМ – ЦЕ МАШИНА передбачає контекст перенесення ознак автоматизованого артефакту на інтелектуальні здібності індивіда (детальніше див. п. 2.4.1).

Сучасна наука розглядає штучний інтелект (ШІ) як напрям кібернетичних досліджень, що займається проблемами «моделювання процесів мислення, інтенсифікації інтелектуальної діяльності через комп'ютеризацію різних її видів» (ФЕС, с. 727). З точки зору методології, ШІ досліджує і створює методи, що засновані на розумній поведінці людей і тварин. Зокрема безпосередній зв'язок ШІ та лінгвістики полягає у сфері дослідження обробки природної мови [155, с. 206 – 207].

Зазначена неофраза сконструйована завдяки процесу вторинної номінації, де розумові здібності означені через призму технічних комп'ютеризованих процесів. Тут інтелект постає сформованою автоматизованою структурою зі своїми механізмами дій, наприклад: *Наскільки мені відомо з джерел вашої преси, ви захопилися, окрім основної роботи, штучним інтелектом* (О. Зима); *Я дико образилася і висунула модну техногенну теорію про те, що результат, який ми маємо, було отримано після занепаду крутого інформаційного суспільства, яке розпалося через надмірну залежність від штучного інтелекту* (М. Соколян).

Водночас на нашу думку, така специфіка номінації має і зворотний вектор, адже семантика терміна *штучний інтелект* передбачає «олюднення» рукотворного артефакту шляхом надавання йому розумових ознак, що притаманні винятково людині.

Емоційний інтелект (ЕІ) є доволі новим науковим конструктом в галузі психології, який загалом трактують як «сукупність когнітивних здібностей до ідентифікації, розуміння та управління емоціями». Основними складниками ЕІ є когнітивні, емоційні, адаптаційні, соціальні [131, с. 85 – 87]. Хоч у сучасній науці все ще тривають дискусії щодо легітимності такого терміну та

його суті, на мовному рівні можна констатувати активний вжиток цієї неофрази та похідних від неї одиниць, наприклад: *Емоційний інтелектуал* – це керівник із глибоким розумінням власних почуттів і почуттів інших людей (Журнал «ВІЧЕ»).

Отже, розглянуті ФО виражають і давніші, і сучасні уявлення про розум. Доречно, на наш погляд, говорити про певний життєвий стереотипний спосіб поведінки індивідів, пов'язаний із ментальними особливостями людини: індивідів класифікують на тих, які здатні й не здатні до використання розумових здібностей, а також на тих, хто належить до категорії неосвічених; розумовий процес супроводжують певними операціями, здібність до яких потенційно можна втратити (але не набути), хоч і ймовірна допомога іншим індивідам у здійсненні інтелектуальних операцій. Неофрази, по-перше, переосмислюють і розширюють поле цієї стереотипної поведінки, по-друге, демонструють застосування метафоричних моделей у процесі формування термінів певних галузей знань.

3.1.2. Паремійний вимір інтелектуального коду

Паремії є носіями культурно значущої інформації, естетичних і поведінкових еталонів і ціннісної маркованості явищ в межах певної етноспільноти, позаяк, «прислів'я є засобом освоєння емпірично пізнаваної дійсності та її оцінки, що репрезентована в образах-еталонах, які мають безпосередній стосунок до умов життя носіїв певної мови, до їхньої культури» [91, с. 187]. Вони фіксують і водночас забезпечують істотний досвід спільноти, і, як наслідок, окреслюють національний світогляд, психоемоційні, етичні та моральні норми. На думку дослідників, не менш суттєвими характеристиками паремій є можливість відображати культурно заангажовані сценарії [55, с. 7 – 8], формувати типові когнітивні схеми та бути інструментом регенерації колективної пам'яті [92, с. 38 – 40]. Окрім того, пареміям незалежно від їх класифікації та походження притаманні

конвенційність (відповідність певним культурним традиціям) та етнокультурна маркованість (не вимагають аргументації чи спростування).

За подібними ознаками з погляду культурної значущості можна описати й фразеологічні одиниці. Спільними рисами для паремій і фразеологізмів лінгвісти називають стабільність компонентного складу, відтворюваність, метафоричність, експресивність, культурну маркованість, кумулятивність, трансльованість. Власне паремійні характеристики включають: замкнену структуру, смислову завершеність, синтаксичну членованість, складну предикативність і модальність [98, с. 80]. Зазначимо, що хоч обидві групи одиниць акумулюють культурно значущу інформацію і залучаються до аналізу під час дослідження лінгвокультурних концептів, проте, враховуючи смислову завершеність і модальність паремій, можемо припустити, що семантична категоризація груп паремій і фразеологізмів може відрізнятися. Вважаємо, що суттєвою причиною зазначеної відмінності може бути той факт, що паремії фактично виступають у ролі завершеної (узагальненої) комунікативної одиниці [92] (на відміну від ФО), тому потенційні контексти та умови їх використання мовцями можуть відрізнятися. Інакше кажучи, прислів'я і приказки відрізняються цілісним семантичним навантаженням, а тому можуть містити інші значення і формувати відмінні групи сем.

Певні типові образи формують структуру концепту в межах паремій, що містять у своєму складі символи, еталони, світоглядні стереотипи як результат колективної рефлексії певного етносу. В. Калько зазначає, що «внутрішня форма паремій фіксує деяку ситуацію, яка, імовірно, пов'язана з дійсністю» [99, с. 188]. Не випадково паремії визначають як прецедентні феномени лінгвокультурної спільноти, зміст яких відбиває специфіку сприйняття навколишньої дійсності та водночас слугує підставою для культурної інтерпретації.

Відібрано та проаналізовано 350 паремій (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302), що об'єктивують концепт РОЗУМ. Найчастотнішими одиницями є

прислів'я і приказки із компонентами *розум* і *дурень* (*дурний*) (та спільнокореневими словами включно). З огляду на те, що згадані одиниці об'єктивують взаємопов'язані, але відмінні концепти (РОЗУМ і ГЛУПОТА), вбачаємо за доцільне розглядати їхню семантику окремо.

Аналіз паремій відбиває ставлення представників етноспільноти до інтелектуальної спроможності людини як до бажаної та абсолютної цінності, значення якої не може бути перебільшене: «*Два хитрих мудрого не переважать*», «*Добрий розум не дасть плакати*», «*З умом жити – тішитися, без ума – вішатися*» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302). Розумові здібності неможливо здобути (зокрема за допомогою матеріальних інструментів): «*Золото без розуму – болото*», «*Розуму не позичиш*», «*Розуму за гроші не купиш*», «*Ліпший розум, як готові гроші*», а наявність або відсутність інтелекту є винятково вродженою характеристикою: «*Як нема розуму від роду, то не буде й до гробу*», «*Не pomoже й булава, коли дурна голова*», «*Бог до вроди розуму не прив'язав*» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302).

Закономірною властивістю семантики паремій є ситуація кореляції розумових характеристик і добробуту (рідше – підставою для якісної організації праці: «*У розумної голови сто рук*»), однак зазвичай інтелект постає лише складником потенційного успіху: «*Багато ума, та в кишені катма*», «*Не мудруй багато, а працюй завзято*» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302). Тобто важливим елементом матеріального успіху й добробуту є залучення розумових здібностей як до процесів організації діяльності, так і до самої практичної діяльності. Водночас надмірність інтелектуального складника (*розумувати, мудрувати, мати багато ума*) у порівнянні із практичним (*працювати, докладати рук*), за переконанням носіїв етнокультури, призводить до матеріальних проблем і труднощів.

Окремою групою паремій є об'єднання одиниць, що на підставі операцій паралелізму та порівняння співвідносять інтелектуальні здібності з предметами або явищами людського побуту (*млин, сніп, драбина, пень*,

довбня та ін.), наприклад: «Голова без **розуму**, що млин без води», «Коли Бог **розуму** не дав, то і **коваль** не вкує», «Чоловік без **розуму**, що **сніп** без перевесла», «Великий до неба, а **дурний**, як не треба», «Велика, як **драбина**, а **глуна**, як **цятина**», «Високий як дуб, а **дурний**, як **пень**», «Голосний, як дзвін, а **дурний**, як **довбня**» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302). У більшості випадків запропоновані одиниці окреслюють відсутність певної користі від особи без інтелекту подібно до якогось предмета без його найважливішого функціонального складника. Прикметно, що у пареміях такої структури найчастіше залучено лексеми на позначення матеріальних побутових або ремісничих артефактів. Отже, спостерігаємо перетин між інтелектуальним і предметним кодами.

Здійснено ідеографічну класифікацію і виокремлено групи паремій, що віддзеркалюють факт розумових ознак людини:

- 1) наявність інтелектуальних здібностей: «Од того лиха не маю, що свій **розум** маю» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302);
- 2) вроджена характеристика індивіда: «**Розуму** не позичиш», «Як нема **розуму** від роду, то не буде й до гробу» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302);
- 3) засіб для досягнення матеріальних і нематеріальних цілей («У **розумної** голови сто рук») (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302);
- 4) неможливість набути розумові здібності протягом життя: «Золото без **розуму** – болото», «**Розуму** не позичиш», «**Розуму** за гроші не купиш» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302);
- 5) допомога кому-небудь у здійсненні розумових операцій: «Щоб часом дармо не блудить, чужого **розуму** питайся», «Одна **розумна** голова добре, а дві ще краще» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302).

Важливим об'єктом аналізу є паремійний контекст, що актуалізує цінність розуму як необхідного надбання для людської істоти. Група паремій, що зіставляють розум з матеріальними цінностями (*гроші, золото, розуму не купиш*) відбиває аксіологічне трактування цих явищ: і гроші, і розумові

здібності є основою виживання людини в суспільстві. Основна ідея полягає у вмінні раціонально поєднувати матеріальні та ментальні ресурси для досягнення цілей. Так, наприклад, за «Енциклопедичним словником символів культури України», золото символізує «сонце, світло, святість, стійкість, знатність, багатство, у християнстві – чисте світло, духовний скарб Христа і водночас – ідолопоклоніння, зло» (ЕССКУ, с. 298). Саме тому наявність матеріального без залучення раціонального сприймається як даремна витрата ресурсів (*Золото без розуму – болото*).

Ще одним прикладом сполучуваності одиниць, що у певний спосіб відображає суспільні ідеї, є сприйняття розуму як запоруки життя «без лиха» (наприклад, *Од того лиха не маю, що свій розум маю*). Лихо, нещастя є доволі об'ємними поняттями, загальна суть яких зводиться до «1) обставини, події, що викликає страждання; горя, біди; 2) чого-небудь поганого, злого, недоброго» (СУМ, Т. 4, с. 496). Наявність розуму осмислюється як можливість уникнути лиха або нещастя, забезпечити собі стабільність і добробут. Подібні культурологічні узагальнення дають підставу трактувати розум в українській лінгвокультурі як певну життєву опору, що самотійно або у поєднанні з іншими важливими речами здатна забезпечити людині успішну реалізацію.

У сучасній культурі одним із яскравих маркерів інтелектуального коду є книга. Вона постає першочерговим елементом розвитку інтелекту та його застосування водночас. Аналіз паремій з компонентами *розум, книга* (ПтП, с. 109 – 112) демонструє, що найчастотніша смислова група реалізує розуміння сутності книги як інструменту зростання розумових здібностей (наприклад: «*Де розумом не дійду, то в книжці знайду*»; «*З книгою подружишся – розуму наберешся*»; «*Книгу читай – розуму набирайся*»; «*Книга добру навчить, від дурного відверне*»; «*Хліб наснажує тіло, а книга – розум*»; «*Книгу читають не очима, а розумом*»).

Ще одне смислове об'єднання формують паремії, у яких проведено паралелі між сутністю книг і розуму (наприклад: «*Розум без книги, що птах*

без крил»; «Книга для розуму – що теплий дощ для зерна»; «Розум без книги як без вікон, темінь»). Прикметними у цьому випадку є об'єкти зіставлення, адже вони потверджують вже проаналізовані моделі метафоричного перенесення, зокрема РОЗУМ – ЦЕ РУХ (*птаха без крил*), РОЗУМ – ЦЕ СВІТЛО (*як без вікон, темінь*).

У суспільній свідомості книга є «символом Всесвіту; знань, мудрості; Бога, Істини» (ЕССКУ, с. 353); кореляція з розумом і ментальними здібностями загалом є беззаперечною. Проте таке смислове навантаження є наслідком сучасних культурних процесів, адже книга як артефакт стає загальноживаним елементом культури з часів безперешкодного доступу суспільства до читання та отримання знань у такий спосіб. Зазначена одиниця предметного коду осучаснює сформовану сталу модель діяльності, що пов'язані з розумом: окрім вроджених інтелектуальних даних, можливості ділитися досвідом, втрачати інтелект, забезпечувати матеріальний і соціальний добробут, відтепер розум можна насичувати знаннями та розвивати. Ця ідейна парадигма розширює інтелектуальну опційність і дискутує з уявленнями, що розум – винятково вроджені та незмінні дані особистості.

Отже, інтелектуальний лінгвокультурний код відбиває сукупність уявлень про функції та особливості розумової діяльності людини. Специфіку цих уявлень ідентифіковано на прикладі паремій і ФО, що віддзеркалюють як традиційні, так і сучасні погляди на інтелект людини.

3.2. РОЗУМ / ГЛУПОТА в антропному коді

Антропний код культури є одним із базових і доволі численних за кількістю одиниць-виразників, адже він відбиває сприйняття й категоризацію світу через власну людську сутність, позаяк людина формує «антропологічне розуміння існування», всього, що її оточує [213, с. 93]. Загалом **антропний лінгвокультурний код** розуміємо як об'єктивацію у мовних знаках різних аспектів людської істоти, притаманних їй якісних характеристик і станів, а

тому видається, що аналіз інтелектуальної площини може бути найширше репрезентований саме в межах антропного коду.

3.2.1. Антиномія РОЗУМ – ГЛУПОТА

Позитивна / негативна оцінка інтелектуальної діяльності зумовила тісний діалектичний зв'язок концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА. Беззаперечною тезою можна вважати ту, що смислові простори зазначених концептів у свідомості мовця мають тісний взаємозв'язок, що позначається на семантиці знаків-репрезентантів (напр., *розумний, як сало без хліба* – про людську дурість і глупоту, проте з використанням знака антонімічного концепту).

Специфіка аксіологічної маркованості концептів РОЗУМ – ГЛУПОТА полягає у в амбівалентності їх сприйняття українською лінгвоспільнотою як цінності й антицінності, що доводить зокрема й значна кількість антонімів на позначення осіб, якостей і процесів у сфері ментальної діяльності з чітко вираженою полярною конотацією: *розум – тупість, дурість, розумний – дурний, розуміння – нерозуміння, розумненький – нерозумненький, розумник – дурень, розумниця – дурна, розумно – нерозумно*. Пор. також антонімічні пари, утворені від ідеографічних синонімів (*кмітливий, мудрий* тощо): *кмітливий – тупий, мудрий – тупий, мудрість / мудроці – тупість / дурість, мудріти – дурніти, тямущий – нерозумний* (САУМ, с. 170 – 171).

Смисловий континуум зазначених концептів не лише аксіологічно маркований, а й становить онтологічну основу для представників української лінгвоспільноти. Саме тому аналіз знаків антропного коду вважаємо за потрібне здійснювати у різних векторних площинах: як репрезентантів концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА.

Концепт ГЛУПОТА вербалізують лексеми *дурний, дурень, нісенітниця, дурість, дураці, дурниця, безглуздя, глупство, ідіотизм, ідіотство* (ССУМ, Т. 1, с. 478 – 479). Інтегральною для зазначеного парадигматичного об'єднання є сема «відсутність інтелектуальних здібностей». На підставі диференційної семи «особа» виокремлюємо пейоративи *дурень* і *дурний*.

Неспроможність здійснювати інтелектуальні операції позначають лексеми *дурість* і *глупота*. Більшість лексичних одиниць об'єднані семою «дія, вчинок». Диференційною для лексем *ідіотизм*, *ідіотство* є ознака «психічне захворювання».

Синонімічний ряд на позначення процесу втрати розуму (людиною) формують дієслова *здуріти*, *одуріти*, *обезглуздіти*, *очманіти*, *очамріти*, *очмаріти*, *зачмеліти* *ошаліти*, *очуміти*, *учадіти*, *ошаленіти*, *очуманіти*, *стуманіти*, *отуманіти*, *обеленіти* (ССУМ, Т. 1, с. 478 – 479). Наприклад, *здуріти* – втратити здатність розсудливо міркувати, ясно сприймати й розуміти навколишнє (СУМ, Т. 3, с. 552): «*А служба і справді така, що з нудьги здуріти можна*», – *подумав Ломицький*» (І. Нечуй-Левицький).

На особливу увагу заслуговує антонімічна опозиція *розумний* ↔ *дурний*, адже вона яскраво репрезентує діалектичний зв'язок концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА.

Своєрідність антонімічної пари *розумний* ↔ *дурний* спричинена значенням лексем як протилежних точок однорідного поняття. Протиставлення ознак за критерієм наявності чи відсутності інтелекту дозволяє виокремити смислові групи відповідно до сполучуваності антонімів:

1. ***Розумний*** (який має ясний розум, тямущий, кмітливий, мудрий) ↔ ***дурний*** (розумово обмежений, нерозумний, тупий). Відповідно до особливостей сполучуваності антонімічні ЛСВ можуть поєднуватися з іменниками: *вигляд*, *вираз обличчя*, *дитя*, *дівчина*, *дядько*, *жінка*, *зять*, *керівник*, *людина*, *обличчя*, *парубок*, *приятель*, *син*, *студент*, *учень*, *чоловік*; дієсловами: *бути*, *виростати*, *залишатися*, *здаватися*, *ставати*, *уважатися* ***розумним*** ↔ ***дурним***; прислівниками: *вельми*, *винятково*, *глибоко*, *досить*, *дуже*, *повністю*, *цілком* ***розумний*** ↔ ***дурний***.
2. ***Розумний*** (який керується розумом, виконується розумом, змістовний) ↔ ***дурний*** (який не керується розумом, здоровим

глуздом, пустий, безглуздий). Наведемо приклади сполучуваності відповідно до поданого значення прикметників: *розумний ↔ дурний* *вчинок, думка, доповідь, книга, оповідання, поведінка, політика, рада, рішення, роман, ставлення, твір, ухвала, фільм; бути, виявлятися, досить, залишатися, здаватися дурним ↔ розумним; в міру, винятково, дуже розумний ↔ дурний*.

Усі зазначені семантичні ознаки та специфіку їх вербалізації можна спостерігати у текстах різних стилів.

3.2.2. Назви осіб як репрезентанти антропного коду

Антропний код насамперед репрезентовано назвами осіб, які містять у структурі ЛЗ сему 'розумний/нерозумний'. Так, акцентування уваги на яскраво вираженому інтелекті людині втілено в синонімічних одиницях *розумака, мудрагель, великорозумний, розумник, ерудит* (ПССУМ, с. 399). Прикметно, що більшість лексем, окрім інтегральної семи 'інтелектуальні здібності' містять ще й іронічну конотацію «той, хто багато думає; той, хто вважає себе розумнішим за інших» (СУМ, Т. 8, с. 841; Т. 4, с. 819; Т. 1, с. 320; Т. 8, с. 845). Наприклад: *Слухав Лобода цього розумаку, який сам усі казарми пройшов, слухав його міркування про ідеал і в душі тямував скептичну усмішку* (О. Гончар); *А вона: знайшовся мудрагель, мовчав би отам.* (В. Шкляр); *Великорозумні цензори не добрали ні глибокого змісту, ні тайнопису твору* (О. Іваненко); *А чого ж ви, розумники, ходили десять років під батогом цього пастуха і ніхто й не пікнув?* (В. Рубан).

Із-поміж наведених синонімів лише назва *ерудит* позначає людину з високою ерудицією (СУМ, Т. 2, с. 486), тобто «глибокими різнобічними знаннями в певній галузі науки чи в багатьох галузях науки й життя» (СУМ, Т. 2, с. 486) та в системі мови й більшості контекстів не реалізує негативну конотацію: *Чудовий ерудит у галузі політики, науки, літератури, він поняття не мав про багато простих речей* (Л. Сапожников).

Врахування значень поданих синонімічних одиниць (більшість із яких стилістично марковані), а також кількісної характеристики ряду дає підстави припустити, що така ситуація є культурно зумовленою, тобто об'єктивна і частотна номінація особи з певними розумовими можливостями для представника української етнокультури є винятково бажаною, тоді як особа, яка відверто й цілеспрямовано демонструє іншим наявність інтелекту, сприймається глузливо та іронічно.

Окрім того, поданий вище синонімічний ряд слід доповнити лексемою *інтелектуал* – «людина з високо розвиненим інтелектом» (СУМ, Т. 11, с. 685), що за семантикою близька до *ерудит* і в системі мови не містить негативної конотації.

Концепт РОЗУМ має розлогу мережу зв'язків з іншими концептами та явищами ментальної сфери. Розум постає «спільним знаменником» для багатьох ментальних сутностей, наприклад, для *думки, знання, мислення* тощо, а тому можна говорити про значну кількість одиниць, що більшою чи меншою мірою стосуються розумових процесів та операцій: є їх частиною, наслідком, додатковим елементом або характеристикою особи. Так, наприклад, талант, навички чи певні здібності людини пов'язані із розумовою діяльністю, адже також мають потребу залучати ментальні ресурси та стосуються сфери абстрактного, як і розум зокрема. Про семантичну широту вербалізації досліджуваного концепту говорить також і те, що з-поміж сем на позначення суто розумових процесів виявлено семи 'практична діяльність', 'досвід'. Саме тому в межах антропного коду вважаємо за потрібне розглядати й назви на позначення розумної і нерозумної людини, й одиниці, в ЛЗ яких актуалізовано всі аспекти ментальної діяльності (здібності, таланти, навички, уміння тощо).

Сформовано перелік назв осіб як носіїв певних ментальних ознак. Відібрано 34 лексеми, що безпосередньо або опосередковано стосуються тих аспектів життєдіяльності людини, де необхідним є залучення ментальних ресурсів, таланту, уміння, навичок та різноманітних

здібностей: *великорозумний, вигадник, вундеркінд, геній, гігант², голова², гострослів/гострослов, дотепник, ерудит, златоуст, імітатор, імпровізатор, інтелектуал, майстер³, мисливець³, мислитель, мудрагель, мудрець, обдарований², оратор, полеміст, розум⁴, розумака, розумець, розумник, самородок², талант², творець, титан², трибун², феномен, чарівник², чародій², чудотворець²* (див. додаток А).

Відповідно до зафіксованих диференційних сем здійснено ідеографічну класифікацію номінацій осіб:

- 1) людина з розвиненими розумовими здібностями (*голова, мисливець, мудрагель, розум, розумака, розумець, розумник*);
- 2) людина, яка має здібності до творчості (*вигадник, імітатор, імпровізатор, самородок, талант, творець, чарівник, чародій, чудотворець*);
- 3) людина з високим рівнем інтелекту (*великорозумний, вундеркінд, геній, ерудит, інтелектуал, мислитель, мудрець, титан*);
- 4) людина з високим рівнем таланту (*гігант, майстер, обдарований, феномен*);
- 5) людина з високою мовленнєвою компетенцією (*гострослів/гострослов, дотепник, златоуст, оратор, полеміст, трибун*).

На особливу увагу заслуговують назви осіб, основною сферою діяльності якої є інтелектуальна, зокрема наукова і викладацька. Насамперед культурно маркованими є номінації *учений, професор, учитель, студент, учень*.

Так, лексема *учений* має такі семантичні характеристики: 1) який має широкі й глибокі знання взагалі або в якій-небудь галузі науки; 2) висококваліфікований фахівець з якої-небудь галузі науки; 3) пов'язаний з наукою; 4) який має досвід у чому-небудь, який зазнав покарання; провчений (СУМ, Т. 10, с. 532).

За лексикографічними даними, *професор* – 1) найвище вчене звання, що надається найбільш кваліфікованим викладачам вузів і працівникам наукових установ і лікувальних закладів, що керують науково-дослідною і лікувальною роботою; посада, яку займає людина з цим званням; 2) учитель (СУМ, Т. 8, с. 332).

Лексема *учитель* має значення: 1) особа, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі; 2) людина, яка є авторитетом у якій-небудь галузі, яка впливає на інших, передає свій досвід, знання, служить для них прикладом (СУМ, Т. 10, с. 536).

Семантика назви *студент* акцентує увагу на особі, яка навчається у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі (СУМ, Т. 9, с. 799). Водночас *учень* – 1) той, хто вчиться в загальноосвітній або спеціалізованій школі, що дає початкову й середню освіту; 2) той, хто навчається певному фаху, ремеслу; 3) послідовник чийх-небудь поглядів, учення (СУМ, Т. 10, с. 533).

Лексикографічні дані демонструють, що спільною семантичною характеристикою зазначених одиниць є навчальна розумова діяльність, яка передбачає залучення інтелектуальних ресурсів людини. Тобто кожна з цих номінацій актуалізує семантику активного застосування розумових можливостей: або для передавання знань, або для їх отримання. Окрім того, зазначені ролі осіб передбачають постійне й доволі тривале послуговування інтелектуальними здібностями.

У суспільній свідомості сприйняття особи професора є досить стереотипним. Так, асоціаціями щодо ролі професора у суспільному житті є найчастотніші одиниці *розумний, вимогливий, знання* (УАС, Т. II, с. 341), що потверджує аксіологічний вимір і стереотипне усвідомлення цієї діяльності. Окрім того, дані асоціативного словника щодо стимулу *учень* ілюструють доволі подібне суспільне сприйняття: *учень є уважним, розумним, схвильованим* (УАС, Т. II, с. 423). В обох випадках одне з чільних місць

посідає ознака *розумний*, що підтверджує безпосередню кореляцію номінативів з інтелектуальною сферою.

Отже, основні опорні точки такої диференціації у питанні номінування осіб полягають у фактичній наявності інтелекту, його високому рівні, наявності здібностей до творчої діяльності, таланту і майстерності, а також у вмінні ефективно застосовувати власний мовленнєвий потенціал. Виокремлені лексичні одиниці є доказом широкої сфери діяльності людини, що потребує інтелекту, творчого мислення, здібностей і таланту. взаємодії мислення, інтелекту, таланту і здібностей людини, що вкотре доводить аксіологічну основу досліджуваного явища.

З метою визначення специфіки номінування людини за ментальною ознакою відібрано одиниці за «дзеркальним» принципом, тобто такі, що позначають особу з відсутністю розуму, таланту, здібностей (див. додаток Б). Зафіксовано 44 пейоративи: *анальфабет*, *баран*³, *бевзь* (*бевзень*), *бездара* (*нездара*), *блазень*⁴, *бовван*², *бовдур*³, *важкодум* (*тугодум*), *глупак*, *довбня*² (*довбешка*²), *дундук*², *дурак*, *дурачок*, *дурнило*, *дурень*, *дурепа*, *дурило*, *ідіот*², *йолоп*, *кеп*, *колода*, *кретин*², *легейда*, *надолобень*², *недотепа*², *недоумок*, *нетяма*³, *неук*, *осел* (*віслюк*)², *посередність*², *придуркуватий*, *просторіка*², *середняк*², *телепень*, *товкач*², *туман*⁵, *тупак*² (*тупиця*²), *шелепя*, *штурпак*². Усі зазначені назви мають стилістичу маркованість. Найбільшим словотвірним потенціалом наділені одиниці з коренем *дур-*, адже вони формують широкий лексичний ряд зі сталим семантичним навантаженням.

Виокремлено такі ідеографічні групи пейоративів:

- 1) людина з відсутністю розумових здібностей (*анальфабет*, *баран*, *бевзь* (*бевзень*), *блазень*, *бовван*, *бовдур*, *глупак*, *довбня* (*довбешка*), *дундук*, *дурак*, *дурачок*, *дурнило*, *дурень*, *дурепа*, *дурило*, *ідіот*, *йолоп*, *кеп*, *колода*, *кретин*, *легейда*, *надолобень*, *недотепа*, *осел*, *придуркуватий*, *просторіка*, *телепень*, *товкач*, *туман*, *тупак* (*тупиця*), *шелепя*, *штурпак*);

- 2) людина з обмеженими розумовими здібностями (*важкодум* (*тугодум*), *недоумок*, *нетяма*, *неук*);
- 3) людина з відсутністю таланту, здібностей (*бездара* (*нездара*), *посередність*, *середняк*).

Прикметною рисою одиниць є їх суттєва кількісна розбіжність: у групах із семантикою обмежених розумових здібностей і відсутністю таланту зафіксовано лише кілька одиниць. Окрім того, у порівнянні з групою 1 у семантиці одиниць фіксуємо мінімальну кількість ознак (так, семи ‘творчість’ і ‘мова’ не фігурують зовсім). Ці дані дають підстави зробити висновок, що антропний код у сфері розумової діяльності позначений семантичним різноманіттям, позаяк наявність розумових здібностей є нормою і беззаперечною цінністю для носіїв української лінгвокультури. Водночас семантика відсутності розумових і творчих ознак оцінюється однозначно негативно, а тому, очевидно, не потребує експлікації різних семантичних відтінків.

Окрему групу коду становлять одиниці, що хоч і називають особу з низькими когнітивними ознаками, але співвідносні з іншими лексико-семантичними сферами й об’єктивують інші коди: зооморфний (*баран*, *осел*), предметний (*бовван*, *бовдур*, *довбня* (*довбешка*), *колода*, *надолобень*, *товкач*, *штурпак*), природний (*туман*). Важливо наголосити на стилістичній маркованості цих лексичних одиниць. Зазначені міжкодові перетини визначають специфіку антропного коду.

3.2.3. Антропний код в паремійному і фразеологічному вимірах

Найбільшою мірою антитеза РОЗУМ – ГЛУПОТА як критерій ментальних і соціальних можливостей виражена саме в пареміях. За ознакою рівня розумових здібностей виокремлено одиниці із загальними назвами *розумний*, *дурень*, *мудрий* та антопонімом *Омелько*: *З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній загубиш* *Дурний, як Омелько; Два хитрих мудрого не переважають*.

Кількісно переважає група паремій на позначення абсолютної відсутності розумових здібностей: «*Дурному розум не завадить*», «*Дурний, аж світиться*», «*Царка в голові немає*», «*У нього в умію за дурну вівию*», «*Не маєш у голові толку за дурну курку*», «*Рушив розумом, як здохле теля хвостом*», «*Дурнем бути – не дуба гнути*», «*Дурному Гаврильці усе чорнобривці*» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302).

Компонентний аналіз складників паремій дозволяє виокремити такі ідеографічні групи на позначення інтелектуальної неспроможності:

- 1) відсутність інтелектуальних здібностей: «*Дурному розум не завадить*», «*Не маєш у голові толку за дурну курку*;
- 2) інтелектуальна неспроможність як постійна ознака: «*Хто дурнем уродивсь, тому дурнем і вмерти*», «*Як Мурин ніколи білим, так дурний розумним не буде*»;
- 3) негативні наслідки взаємодії з «нерозумною» людиною: «*Послухай дурного, то й сам дурним станеш*», «*Краще з розумним два рази загубити, як з дурнем раз знайти*»;
- 4) знижений рівень очікувань до інтелектуально неспроможної людини: «*Дурному і Бог простить*», «*Хто дурневі вибачить, має сто днів відпусту*», «*Від дурня чую, то ся не дивую*»;
- 5) визначення рівня інтелектуальних здібностей за мовленням індивіда: «*Пізнати з мови, якої хто голови*», «*Дурний, коли мовчить, то за мудрого уходить*», «*Ні мови, ні голови*» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302).

Прикметно, що остання семантична група містить одиниці, які найчастіше позначають явище глупоти, ідентифіковане на підставі мовлення людини, рідше вони відбивають нейтральну безоцінну характеристику (напр., «*Пізнати з мови, якої хто голови*»). Окрім того, паремії фіксують і випадки наявності розумових ознак у тварин, проте з уточненням: неможливістю, на відміну від людини, висловити свої думки: «*І скотина розумна, дарма що не говорить*» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302).

Найбільшою групою паремій є сукупність одиниць, що виражають протиставлення між типом людини із високими розумовими здібностями та, відповідно, дуже низькими: «*Більше в розумного розуму в п'яті, як у дурня в голові*», «*З розумним розуму наберешся, а з дурнем і останній забудеш*», «*Ліпше з розумним загубити, як з дурним знайти*», «*Мудрий змінить свою гадку, а дурний ніколи*», «*Мудрий мовчить, коли дурний ворчить*», «*Розумний біля вогню нагріється, а дурний спалиться*», «*Розумний розсудить, а дурень осудить*», «*Розумний любить сам учитися, а дурний другого учити*», «*Дурний не побачить, а розумний мовчатиме*» (ПтП, с. 109 – 112; Ном, с. 288 – 302).

Численною є текстова реалізація цих полярних сутностей, наприклад: *Щось було в цій постаті з круглими плавними лініями, в цих розумних і темних очах надзвичайно просте, тепле, привабливе* (В. Винниченко); «*Я батькові до ніг упаду*», – *нахваляється Катря, послухавши мого слова розумного* (Марко Вовчок); «*Дурне тобі в голові, старий*», – *засміявся Хомський* (Ю. Андрухович); *Батько розлютився не на жарт – тепер увесь табір сміятиметься з нього і його дурного сина* (Ю. Винничук).

Значну кількість одиниць з компонентом *дурень* (*дурний, дурно*) зафіксовано у складі **фразеологізмів**, що є досить неоднорідними за своїм семантичним навантаженням і позначають:

- 1) інтелектуально неспроможну людину: *набитий (битий, непоправний, безнадійний, заплішений) дурень* (ФСУМ, Т. 1, с. 273);
- 2) дії, спричинені неосвіченістю, відсутністю інтелектуальних здібностей: *носитися, як дурень з писаною торбою (ступою і т. ін.)* (ФСУМ, Т. 2, с. 558);
- 3) дії, спрямовані на введення в оману інших: *дурити голову (кому)* (ФСУМ, Т. 1, с. 274);
- 4) дії, позбавлені доцільності: *дурно хліб переводити* (ФСУМ, Т. 2, с. 614).

Більшість ФО наділені потенційними семами, що формують периферію концепту, на відміну від ядерної когнітивної ознаки «інтелектуальна діяльність», наприклад: «вводити в оману», «ледарювати», «недоцільність дій», «легковажність», «жадібність», «незручне становище», «безкоштовно» та ін. Серед зазначених одиниць лише 30,7% фразеологізмів (8 одиниць із 26 поданих) містять сему відсутності розумових здібностей. Причиною такої ситуації можна вважати метафоричні та метонімічні перенесення лексем *дурний, дурість, дуруці* та ін. у складі ФО. Усі зазначені одиниці експлікують негативну оцінку, адже відсутність розумових здібностей представниками українського етносу осмислюється у реальних життєвих ситуаціях у сферах побуту і суспільного життя [105, с. 109].

3.2.4. Архетипні базові опозиції

Одним із важливих способів структурування антропного коду є архетипні базові опозиції, які передбачають дуалізм поглядів або навіть систем, у межах яких здійснено упорядкування людського досвіду. Більшість бінарних опозицій мають універсальний характер, проте можуть бути національно маркованими. Явища чи концепти, що є елементами такої дихотомії, перебувають у діалектичному зв'язку: з одного боку, це передбачає крайню поляризацію, з іншого – такі сутності водночас є взаємозумовленими, а тому і взаємопроникними. Інакше кажучи, один елемент опозиції припускає існування протилежного до нього елемента, навіть якщо вони становлять різну аксіологічну значущість для етнокультури.

Опозицією, що має кількісно репрезентативне вираження в паремійному фонді, є дихотомія «*старший – молодший*»: *Старі дурні дурніші від молодших; Розумного батька дитина. Зійшов на дитинячий розум; Младенці в голові; Як нема розуму від роду, то не буде й до гробу; На дитячий розум перейшов*. Відповідно до традиційних уявлень, розум є властивістю зрілої особи. Недаремно мудру людину визначають за ознакою

значного життєвого досвіду. Тому рівнозначним процесові втрати розуму є стан *впасти в дитинство*, адже саме дитячий вік вважають стартом формування розумових здібностей. Водночас зрілість сприймають і як період згасання розумових функцій, і в такому разі полярність між *старшим* і *молодшим* нівелюється. Зазначимо, що лексичне вираження вікової диференціації розумових здібностей доволі різноманітне: *батько, старий, до гробу* («старший»), *дитинячий, младенці, від роду* («молодший»).

Опозиція *«чоловічий – жіночий»* видається достатньо релевантною і в традиційній народній культурі, і в сучасній, пор.: *бабський розум; жіночий розум; жіноча логіка; перейшов на дівочий розум*. Гендерна відмінність у сфері інтелекту є стійким стереотипом, який тривалий час зберігає свою актуальність, а тому має вагоме прагматичне навантаження.

Прикладом усталеного погляду на «жіночий склад розуму» як нижчий за функційними показниками є наділення лексем на позначення осіб жіночої статі негативною конотацією за інтелектуальними ознаками. Наприклад: *І тільки я сидів мовчки та кліпав очима, неначе блондинка, яка вперше вместила за кермо автомобіля з механічною коробкою передач і ніяк не може розкумекати, на біса ота палка з цифрами праворуч від її коліна* (М. Кідрук); *Оперативно-розшукова справа, пояснив мені Павло Іванович, як блондинці з анекдота, заводиться на об'єкт оперативного розшуку* (О. Забужко); *Та навіть на її куций жіночий розум, Пурім ніяк не випадав юдеям посеред літа* (М. Матіос); *«Пропорції дрібного й великого – ось у чому різниця між розумом жіночим і чоловічим», – подумав я* (Л. Костенко); *Розшук поки що здавався Тритузному позбавленим логіки й правил, точніше, якщо й була в ньому яка логіка, то тільки жіноча, тобто мало чого варта* <...> (О. Гончар); *Але ти сам знаєш, що таке жіноча логіка!* (Л. Денисенко).

Зауважимо, що словосполучення *чоловічий розум* є рідко вживаним, проте відновлюється з контексту як очевидна антиномія. Відповідно до архетипних уявлень жіноче начало і в аспекті розумових здібностей, на

протипагу чолівічому, має негатиwну конотацію (чолівічий ‘+’ – жіночий ‘–’), а тому акцентуwання гендерної ознаки корелює з фактом відсутності або низького рівня інтелекту.

Отже, антропний код об’єктиwовано знаками різного рівня складності. Антиномія РОЗУМ – ГЛУПОТА wражена значною кількістю одиниць на позначення розумної та нерозумної людини, що мають wразну позитивну і негатиwну конотацію, до того ж знаки з негатиwною конотацією суттєwо переважають. Оцінка є складником семантики більшості одиниць і яскраwо актуалізується в мовленнєwій діяльності. Різка поляризація в оцінюwанні осіб за інтелектуальною ознакою має чітку культурну детермінованість щодо норм суспільного життя і їх дотримання членами соціуму. Тривалий час розвитку культури й досвід взаємодії між людьми спричинив формування колективного уяwлення про неефектиwність, а іноді й шкідлиwий характер стосунків з особами, які мають обмежені розумові можливості, а отже, у суспільстві таких осіб наділяють низьким соціальним статусом. Це зокрема пояснює високу частотність номена *дурень* і значну кількість спільнокореневих з ним одиниць. Потенційна позитивна оцінка назв осіб, які мають високий інтелектуальний рівень, реалізується в результаті зіставлення (часто імпліцитного) таких назв з негатиwно забарвленими у контексті. Це доводить думку, що дотримання норм суспільного життя є звичною основою, на тлі якої маркованості набувають факти їх порушення.

Аналіз лексичної семантики назв осіб засвідчив усвідомлення колективною свідомістю взаємозв’язку розуму з іншими ментальними явищами та процесами: мовою, мисленням, пізнанням, уяwою, творчістю. У семантиці таких назв сема «розум/ розумний» має не тільки імпліцитний характер, але й може бути зафіксована в дефініції. Високим аксіологічним потенціалом наділені назви осіб, які професійно реалізують себе у сфері науки та освіти (*вчений, професор, учитель*). Простежуємо стереотипність сприйняття в усвідомленні суті особи професора, якого асоціують з *уважною і розумною* людиною.

Простежено вплив архетипних опозицій «старший – молодший», «чоловічий – жіночий» на детермінацію розумових здібностей людини залежно від вікових і гендерних особливостей. Знаковий вияв такої кореляції виявлено не тільки на прикладі паремій, що мають давню основу, але й у значній кількості текстів сучасного періоду, що доводить стійкий стереотипний погляд на розумову характеристику особи. Систематизований значний фактичний матеріал доводить всеохопність сфер життєдіяльності людини, рівень соціального статусу якої залежить від реалізації розумових здібностей.

3.3. Концепт РОЗУМ у соматичному коді

Соматичний культурний код відбиває символічне навантаження частин тіла та органів людини у сприйнятті та категоризації дійсності. Соматизми прийнято вважати мовними універсалами [231, с. 118], а сукупність уявлень про тіло людини як фокус пізнання світу, втілену в мовних знаках, – найдавнішим лінгвокультурним кодом, що об'єктивує концепт РОЗУМ. Архаїчний характер цього коду зумовлює його вплив на інші коди культури.

Тілесність як явище у різних її проявах є визначником отримання досвіду людини. Як зазначає М. Жуйкова, тіло людини є центральним елементом культури, а також найпершим інструментом пізнання світу. Соматизми як одиниці, в семантиці яких втілено тілесний досвід пізнання людини, формують тематичну групу з деталізованою класифікацією. У складі групи соматизмів виокремлюють партитиви (видимі частини тіла) та так звані «внутрішні» соматизми (кістки, м'язи, кров, серце, печінка тощо) [72, с. 88].

Соматизмами на позначення інтелектуальної діяльності або її відсутності є назви *голова, мозок (мізки), тім'я, лоб (чоло), рука, ніс, нутро, нога, серце*. Аналіз семантики лексичних одиниць доводить факт метафоричних і метонімічних перенесень, що позначаються на семантиці соматизмів, пов'язаній з розумовими характеристиками людини.

В українській лінгвокультурі *голови* належить центральна роль як осердю розумової діяльності людини. За даними СУМ, *голова* – це 1) частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи; 2) ця частина тіла людини як орган мислення; мозок; 3) особа, яка керує зборами, засіданням; 4) керівник установи, об'єднання, товариства, організації і їх відділів; 5) у складі офіційної назви керівника держави, уряду або вищих державних органів; 6) основне, головне в чому-небудь; 7) авторитетна особа; головний у якій-небудь справі; 8) перші ряди, передня частина чого-небудь (колони, загону, групи і т. ін.), що рухається; 9) продукт харчування у вигляді кулі, конуса (СУМ, Т.2, с. 109). Така розгалужена система значень (внаслідок метафоризації і метонімізації) є свідченням широкого комунікативного потенціалу лексеми *голова*. Окрім того, наявний ЛСВ *голова*² безпосередньо співвіднесений із семантикою розумової діяльності. Також можна вважати, що саме *голова*² є найпродуктивнішим соматизмом у складі інтелектуального простору.

У ФО на позначення інтелектуальних процесів і здібностей найчастіше функціонує саме соматизм *голова*, на підставі сполучуваності якого сформовано три семантичні групи:

- 1) **наявність розумових здібностей:** *світла (ясна), золота, розумна, твереза, мудра голова, голова варить, є голова (на плечах), держати (мати) розум у (в) голові;*
- 2) **відсутність розумових здібностей:** *дурна, нерозумна, необачна, порожня (пуста) голова, голова з вухами, без голови;*
- 3) **погіршення когнітивних процесів:** *голова пухне, голова туманіє* (ФСУМ, Т.1, с. 181 – 186).

Окрім ФО з компонентом *голова* фіксуємо також соматичні комплекси із зазначеною лексичною одиницею: «голова + плечі» (*голова на плечах*), «голова + м'язи» (*голова на в'язах*), «голова + лоб» (*лобом неширокий*) (ФСУМ, Т.1, с. 181 – 186).

Паремійний фонд, як і фразеологічний, демонструє суттєву перевагу соматизму *голова*: *Йди по другу голову*; *Дурна голова не полисіє*; *Одна розумна голова добре, а дві ще краще*. Водночас доволі частотними є соматичні комплекси, що за принципом зіставлення або протиставлення певних частин людського тіла окреслюють розумові здібності, поширеними лексемами в яких є *руки, борода, живіт, лоб*: *У розумної голови сто рук*; *Борода велика, а розуму мало*; *Живіт товстий, а лоб пустий*.

Зауважимо, що дані «Українського асоціативного словника» демонструють стійкий взаємозв'язок між соматизмом *голова* та розумовими потенціями людини. Відповідно до моделі «стимул – реакція» отримано значну кількість асоціацій на стимул *розум: голова* (4,7 % від загальної кількості), водночас реакціями на стимул *голова* є *розум* (7, 5%) і *мозок* (2,5%), а також синтагматичні реакції *розумна* (5,5%) і *дурна* (2%), які внаслідок метонімічного перенесення позначають саме розумові характеристики людини (УАС, Т. I, с. 273–275; 90).

Соматизм *мозок (мізки)* містить п'ять ЛСВ: 1) центральний відділ нервової системи людини і тварини – речовину, що заповнює череп і канал хребта; 2) розум, розумові здібності; 3) основне ядро, керівний і спрямовуючий центр чого-небудь; 4) страву, приготовлену із вмісту черепної коробки деяких тварин; 5) те саме, що кістковий мозок (СУМ, Т. 4, с. 780). Дані словникової дефініції демонструють, що на підставі метонімічного перенесення ЛСВ *мозок*² має значення, що безпосередньо стосується розумової діяльності.

Мозок (мізки) сполучається переважно з предикатами й, відповідно, в таких словосполучах актуалізовано різні ментальні процеси: *крутити мізками, вправляти мізки, мізки перечищати, сушити мізки, ворушити мозком, вправляти мозок, сушити мозок* (ФСУМ, Т.2, с. 491, 501), наприклад: *Напевно, страх потьмарив Гальперовичу мізки, бо він плів нісенітницю* (В. Шкляр); *«Здається, він децю поїхав мізками»*, – констатував для себе *Немирич* (Ю. Андрухович); *Нові, незрозумілі слова*

скаламутили йому **мозок**, запалили душу, і він ітиме з ними у важких чоботях своєю сільською дорогою, не збиваючись на манівці (Б. Антоненко-Давидович). Свідченням нижчої семантичної продуктивності цього соматизму є відсутність як соматичних комплексів, так і міжкодових переходів.

Нечастотним соматизмом на позначення інтелектуальних можливостей є лексема *тім'я*: *не в тім'я битий, битий у тім'я*. Також ця семантика актуалізується в контекстах: *Інше засіло в **тім'ї**: його вже не почитають яко князя* (Д. Міщенко); *Феномени, як і генії, з'являються дуже рідко, і оскільки ті й другі бачать те, чого не можуть побачити інші, їх спочатку вважають у **тім'я** битими* (В. Савченко). Зафіксовано міжкодовий перехід із зазначеною одиницею: «соматичний + предметний» (*без третьої клітки у тім'ї, не гвіздком у тім'я битий*) (ФСУМ, Т.1, с. 26 – 27; Т.2, с. 882).

Функціонування соматизму *лоб* також можна назвати нечастотним, однак він позначає місце (частину органу) інтелектуальної діяльності людини. Так, за лексикографічними даними, *лоб* позначає 1) верхню надочну частину обличчя людини або морди тварини, про голову людини; 2) про хлопця, підлітка, парубка; *лобуряка* (СУМ, Т. 4, с. 535). Наприклад: *лобом неширокий*; *Аж згодом, коли обійшов споруду наполовину, ляснув себе по лобі: як міг не зауважити відразу!* (П. Загребельний); *Навіть тої ночі <...> воно зберігало приховану під високим лобом світлу мисль, яка просвічувала крізь поважність моторошно величної задуми* (М. Бажан). Найчастіше у контекстах *лоб* є вказівкою на процеси міркування та аналізу як основні операції людського інтелекту.

Отже, у зазначених прикладах *лоб* має семантику «частина голови» (що є результатом метонімічного перенесення «лоб → голова → розум»), тобто постає місцем зосередження розуму, *руки* позначають кмітливість в організації діяльності та досвід людини, тоді як *борода* і *живіт* є соматизмами із полярним контекстуальним значенням і негативною конотацією.

Відповідно до словникових даних, лексема *рука* наділена такими значеннями: 1) кожна з двох верхніх кінцівок людини від плечового суглоба до кінчиків пальців; 2) кожна з верхніх кінцівок людини як знаряддя діяльності, праці, слід, результат чієї-небудь діяльності; 3) манера писання, почерк; 4) робоча сила, робітники; 5) про людину взагалі, яка має відношення до того, про що йде мова; 6) символ влади, панування; 7) впливова людина, яка може, здатна захистити, підтримати і т. ін. кого-небудь; 8) згода на шлюб, на одруження (СУМ, Т. 8, с. 899). Із-поміж зазначених ЛСВ *рука*² (результат діяльності) корелює із семантикою практичної діяльності у словниковій дефініції лексеми *розум*.

Соматизм *рука* у складі ФО актуалізує значення, що має безпосередній стосунок до інтелектуальної сфери: *золоті руки* (майстер своєї справи, хтось кмітливий, спритний у роботі, також про кмітливість у ремеслах) (ФСУМ, Т.2, с. 769). У зазначеній ФО фіксуємо семи 'практична діяльність' і 'досвід', що вже були визначені під час аналізу лексичного матеріалу.

Ще одна група соматизмів позначає інтуїтивне чуття людини, шлях до передбачення подій та явищ на основі передчуттів: *носом (нюхом) чути, нутром (серцем) чути* (ФСУМ, Т. 2, с. 959). Соматизми *нутро, ніс* мають опосередкований зв'язок із «розумовою» семантикою, а також опозиційні зв'язки (*серце* як сфера локалізації почуттів, а не розуму). Утім, зазначені соматизми є маркерами ірраціонального чуття: *ніс* як сенсорний орган, *нутро* як назва сукупності внутрішніх органів і *серце* як «традиційний» орган зосередження емоційної сфери людини. Такі фраземи дають підстави для диференціації раціонального й нераціонального знання, маркерами яких є соматизми *голова (мозок, лоб)* і *нутро, ніс, серце* відповідно.

Певні культурні коди (найчастіше соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний) об'єктивно співвідносять з архетипними уявленнями людини про світ [231, с. 118]. Архетипні опозиції є основою метафоричних і метонімічних перенесень, що структурують зміст кодів. Зокрема архетипні опозиції «світло – темрява», «верх – низ» формують

процеси вербалізації різних тематичних груп концептів, де наочно відбивається концептуалізація інтелектуальних процесів і станів [147].

Доволі поширеним є протиставлення *«високий – низький»*. Наприклад, ФО *розумом високий* безпосередньо відбиває позитивне сприйняття розуму (*Гордий, пишний і розумом високий гетьман!* (П. Куліш); у такий же спосіб унаслідок вторинної номінації семантика словосполучення *високий лоб (чоло)* сприймається як фізіологічна ознака наявності інтелекту (*Великі випуклі очі, високе чоло, гострий ніс із помітною горбинкою* (С. Андрухович); *Худе личко його горіло хоробливим рум'янцем, і біляве волосся спадало на високий батьківський лоб* (В. Винниченко)).

Прикметно, що крайні сутності у межах протиставлення часто збережені імпліцитно, верх і низ як координати простору корелюють з розумною і нерозумною характеристикою людини. Так, подані порівняння відбивають наявність і відсутність інтелектуальних здібностей та/або позначають людину із зазначеними характеристиками.

У межах опозиції *«раціональне – чуттєве»* голова протиставлена соматизму *серце*, який зазвичай набуває значення «локус почуттів». Найбільша кількість таких контекстів зафіксована саме в текстовому матеріалі: *Розум мій крається твоєю тривоною, серце моє клекоче гнівом твоїм, болем твоїм, очі мої сповнені кривавими загравами твоїх видінь і битв* (О. Бердник); *Гаряче серце повинне мати ще й холодний розум...* (О. Бердник); *Той стан, коли серце й розум уже не далекі від того, щоб пристати на думку, що все марно, що вже однак усьому край* (І. Багрянний); *Щось темне бродило в ньому, каламутило розум і серце* (В. Шкляр). Таке протиставлення раціонального і чуттєвого з локалізацією в органах людського тіла (голова і серце) є універсальним явищем, що досить поширене в західному типі культури.

Водночас маємо зауважити, що зафіксований у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» сталий вислів *знаменито чинимо у розумі і серці своєму* – «привселюдно діємо свідомо й усвідомлено» (ССМ,

Т. 2, с. 299) не містить протиставлення розуму й серця, а навпаки цілісно окреслює ці сутності. Тобто для представника лінгвоспільноти XIV–XV ст. беззаперечним є взаємозв'язок ментального і духовного складників сутності людини. Причиною змін, котрі фіксує сучасний світоглядний вимір, вважаємо здобутки доби Відродження і більшою мірою Просвітництва, де сформувалося раціоналістичне сприйняття світу на противагу духовному та ірраціональному, а тому *розум* і *серце* постають частіше одиницями-«опонентами», часто протилежними моделями для осмислення дійсності.

Основою всіх бінарних опозицій є символ світового дерева – універсальної моделі всесвіту та світового порядку [1, с. 8]. Його тричленна вертикальна структура (небесний світ (верх), світ людей (середина), світ потойбіччя (низ)) утворює протиставлення, за якими існує щось вище і нижче ніж людина. Так, на прикладі проаналізованих опозицій маємо, наприклад, антитезу високого і низького, раціонального і чуттєвого, що накладається і на сприйняття людської тіла (голова – ноги) та інтелекту зокрема.

Загалом найпродуктивнішою одиницею соматичного коду є лексема *голова* як частина тіла, в якій локалізовано розум. Більшість інших соматизмів пов'язані з лексемою *голова* партитивними відношеннями (*мізки, тім'я, лоб, борода*). Соматизми *рука, живіт, ніс, нутро, серце* визначено радше оказіональними одиницями на позначення ментальних здібностей і такими, що позначають зв'язок розуму та досвіду людини (*рука*), або ж стосуються інтуїтивного чуття на противагу раціональному (*живіт, ніс, нутро*). Соматизм *серце* є виразником ірраціонального, чуттєвого.

Загальний аналіз соматизмів демонструє, що інтелектуальні здібності транслуються переважно через партитиви (*голова, лоб/чоло, рука, нога, тім'я, ніс*), які «відіграють вагомішу роль у базовій діяльності людини; вони протиставлені «внутрішнім» соматизмам» [72, с. 88]. На думку дослідників, причина такої культурної ситуації є емпірично зумовленою: партитиви є

видимими частинами тіла, які людиною усвідомлюються найраніше. Серед «внутрішніх» соматизмів фіксуємо *мозок (мізки), нутро*.

3.4. Міжкодові переходи

Основними культурними кодами, що об'єктивують концепт РОЗУМ, є інтелектуальний, антропний і соматичний. Однак варто звернутися і до тих смислових просторів, які попри нечисленне знакове вираження, є суттєвими в окресленні розумових якостей людини і в давній, і в сучасній культурі. Зупинимося на короткому огляді просторового, зооморфного і мовленнєвого кодів та окреслимо взаємозв'язок одиниць у системі різних культурно детермінованих смислових континуумів.

Предметний код містить сукупність уявлень про образи матеріального світу, що оточують людину: предмети побуту, елементи одягу і житла. Лексеми-показники коду у проєкції на розумові здібності стосуються переважно побутових речей і частин будівлі (житла): *макітра розуму, казанок варить, не мати клепки та розуму (ума) палата* (ФСУМ, Т.1, с. 181 – 186).

Лексеми-показники коду об'єднано в тематичні групи: назви грошових одиниць (*золото, гроші*), інструментів і предметів побуту (*довбня, сак, пень*), одягу, взуття (*чоботи*). Пор. паремії: *Розуму за гроші не купиш; Золото без розуму – болото; Дурний, як довбня; Ото дурний – як сак; Дурний, як чобіт*. Більшість паремійних одиниць побудовані як порівняння рівня інтелекту (здебільшого його відсутності) з певними предметами людського побуту. Символічне навантаження золота зокрема та грошей загалом проаналізовано вище (детальніше див. п. 3.1.2). Водночас вживання назв *чоботи* та інших видів взуття є частотним у складі паремійних одиниць інтелектуальної семантики (детальніше див. п. 3.4). Насамперед це приклад вияву архетипної бінарної опозиції «верх – низ», а тому «нижні» предмети одягу позначають відсутність в особі розуму. Попри це символізм чобіт «співвідноситься з «низом» антропоморфної ідеї світу» [1, с. 445].

На окремий аналіз заслуговують такі артефакти людського досвіду як, наприклад, *довбня* (великий, дерев'яний молот або взагалі велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці (СУМ, Т. 2, с. 330)) та *сак* («риболовна снасть із сітки, що мав форму конусоподібного мішка, натягнутого на обруч і прикріпленого до держална» (СУМ, Т. 9, с. 16)). У першому випадку вбачаємо стійку асоціацію із формою довбні, що нагадує людську голову, та матеріалом – деревом, що образно асоціюють з нерозумною людиною. У другому випадку – сітчасту текстуру сака, його здатність пропускати рідину. У кожному разі зазначений предмет демонструє певну порожнистість (дерево та сітка) і, як наслідок, аналогію з відсутністю інтелекту в голові людини.

Навіть аналізу семантики кількох назв артефактів достатньо, щоб стверджувати про мотивованість об'єктів порівняння предметного коду: вони обрані не випадково і завжди мають певне підґрунтя (символічне з опорою на міфи та вірування чи практичне з опорою на емпіричний досвід). Підтвердження цієї ідеї знаходимо у Т. Видайчук, яка зазначає, що специфікою світосприйняття українською спільнотою дійсності й відображення її у мовленні є побутоцентризм [30].

Зооморфний код, який визначаємо як уявлення і погляди етноспільноти на тваринний світ і його функції, репрезентують знаки різного рівня складності. Найчастіше прототипними зоонімами, що в колективній свідомості осмислюються як «носії» розумових ознак є насамперед *сова*, *змій*, *ворон*, а також *котя*, *куниця*, *лис*, *собака* та *ті*, що традиційно символізують відсутність розуму: *кінь*, *теля*, *баран*, *бирка*, *віслюк*, *віл*, *коза*, *качка*, *курка* (детальніше див. п. 3.4) (УРББПСР, с. 472 – 480). Пор.: *курячий розум*; *Од великого розуму і роги поростуть*; *Дурний, як турецький кінь*; *Дурний, як баран*; *Розумний, як Хведькова кобила* (ірон.). Перший паремійний приклад внаслідок метонімічного перенесення «роги → велика рогата худоба» позначає цілу групу одомашнених тварин.

У словнику-довіднику В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» [69, с. 559; 323; 26; 294; 100; 296] зазначено про кореляцію

окремих зоонімів з розумовою тематикою: *сова* – символ мудрості; *курка* – символізує глупість; *баран* – нетямуща, нерозумна людина, дурень; *кобила* – символізує недотепу; *віслик* – символ нерозумності, впертості; *коза* – символ нерозумності.

Мовленнєвий код окреслює вербальну діяльність людини з метою позначення її інтелектуальних характеристик за допомогою 2 показників (*мова, мовчати*): *Дурний, коли мовчить, то за мудрого уходить; Мовчи, так подумают, що ти розумний*. Більш частотним є міжкодовий перехід «соматичний + мовленнєвий» із соматизмами *голова, губа, язик, серце, ніс: Пізнати з мови, якої хто голови; Ні з губи мови, ні з носу вітру; Ні мови, ні голови; Дурний носить серце на язиці, а мудрий язик у серці*. Доволі типовою ознакою є використання метонімії для позначення розумової та мовленнєвої діяльності («голова → розум», «язик, губа → мовлення»).

Сучасні дослідження повсякчас підтверджують тезу, що провести чітку межу між культурними кодами практично неможливо, адже коди взаємопроникні, а також можуть запозичувати знаки однієї системи для позначення іншої [220, с. 220 – 221]. Міжкодові переходи позначають зону, де умовні рубежі кодів взаємопроникають [45; 260] і, як наслідок, утворюють нові конструкти із залученням різних знаків.

Так, у групі фразеологізмів із соматизмом *голова* визначено такі двокомпонентні комбінації кодів на позначення інтелектуальної діяльності: «соматичний + предметний» (*голова дірява (як решето), голова не з половиною (соломою, клоччям), є лій у голові, без третьої клепки в голові*); «соматичний + фітоморфний» (*дубова голова, капустана голова, садова голова*); «соматичний + зооморфний» (*ні голови, ні хвоста*); «соматичний + антропний» (*не мати царя в голові*) (ФСУМ, Т.1, с. 181 – 186).

Найчастотніші комплекси поєднання антропного з іншими кодами фіксуємо в паремійних одиницях. Більшість міжкодових переходів є двокомпонентними, лише декілька визначено як трикомпонентні.

1. Антропний + зооморфний: «стара (жінка) + собака», «дурень + пес», «дурень + ворона» (*Стара з глузду зсунулась, мов собака з соломи; Дурень псові очі псує; Ворона літає, а дурень голову задирає*).
2. Антропний + соматичний: «дурний (дурень) + голова», «царок + голова» (*Дурному дурне в голові; Царка в голові немає*). Основним соматизмом в міжкодових переходах такого типу є *голова*.
3. Антропний + предметний: «дурний + ступа», «чоловік + сніп + перевесло» (*З дурним і в ступі не справишся; Чоловік без розуму, що сніп без перевесла*).
4. Антропний + гастрономічний: «дурень + пиво», «дурень + масло», «дурень + борщ», «дурники + бублики» (*З дурнем пива не звариш; Цур дурня та масла грудка; Цур дурня в борщ (цур – уживається для заборони торкатися чого-небудь, брати, привласнювати що-небудь, робити щось (СУМ, Т. 11, с. 250); Пошийся у дурники, та й їж бублики*).
5. Антропний + колоративний не є поширеним, тому зафіксовано лише 1 варіант: «мурин + білий» (*Як мурин ніколи білим, так дурний розумним не буде*).

Менш продуктивними кодами для утворення комбінацій є соматичний, зооморфний, предметний, фітоморфний. Так, зафіксовано такі міжкодові переходи у складі паремій:

1. Соматичний + зооморфний: «голова + курка» (*Не маєш у голові толку за дурну курку*).
2. Предметний + зооморфний: «ломака + собака», «драбина + цапина» (*Великий, як ломака, а дурний, як собака; Велика, як драбина, а глупа, як цапина*).
3. Фітоморфний + предметний: «дуб + пень» (*Високий, як дуб, а дурний, як пень*).

Трикомпонентні міжкодові переходи ґрунтуються переважно на антропному та/або соматичному кодах із додаванням інших (просторового та природного). Серед основних кодових комбінацій зафіксовано: 1) антропний + просторовий + соматичний: «дурний (дурень) + море + коліна» (*Дурному море по коліна*); 2) антропний + предметний + соматичний: «дурний (дурень) + кіл (кілок) + голова» (*Дурному хоч кіл на голові теши, а він все своє*); 3) соматичний + предметний + природний й «голова + млин + вода» (*Голова без розуму, що млин без води*).

Чотирикомпонентний міжкодовий перехід є доволі рідкісним, а тому зафіксовано лише 2 паремійні одиниці цього зразка. При цьому показники деяких кодів (у цьому випадку антропного та квантитативного) трапляються двічі: антропний + предметний + природний + квантитативний: «дурень + розумний + камінь + вода + десять + один», «дурень + розумний + сокира + вода + десять + один» (*Один дурень камінь у воду кине, а десять розумних не витягне; Один дурень закине у воду сокиру, а десять розумних не витягнуть*).

Усі проаналізовані одиниці є маркерами культурного коду та спираються на практичний досвід людини. Частина міжкодових переходів організовані за принципом зіставлення різних об'єктів (*Чоловік без розуму, що сніп без перевесла; Голова без розуму, що млин без води*), де загальне значення зводиться до відсутності функціональності певних речей подібно до людини без розумових здібностей. Прикметно, що об'єкти або сутності, обрані для подібних контекстуальних зіставлень, відбивають найбільш актуальні реалії традиційного побуту людей і довкілля. Наприклад, зооморфний код включає переважно номінації свійських тварин на позначення відсутності інтелекту та диких на позначення наявності; предметний охоплює ті сфери побуту, які забезпечують життєдіяльність (*сніп, млин, ступа* стосуються продовольчої стабільності людини); одиниці гастрономічного коду переважно відбивають основні страви традиційного харчування (*борщ, масло, бублики* (тобто хліб) тощо. Це дає змогу зробити

узагальнення, що з культурологічного ракурсу розум асоційовано з найважливішими предметами, явищами, об'єктами життєдіяльності людини, тож цінність інтелекту для представників української лінгвоспільноти є такою ж базовою і необхідною.

Отже, фразеологічний і паремійний фонди української мови, що окреслюють семантику інтелектуальних характеристик людини, є об'єктивують значну кількість кодів. Найпродуктивнішим в зоні міжкодових переходів визначено антропний, соматичний і предметний коди, що пояснюється специфікою об'єкта дослідження: інтелект притаманний винятково людині, його локусом прийнято вважати голову та її частини, «найближчим» для асоціативного експлікування є побут і його елементи. Окрім того, паремії мають синтаксичну та змістову повноту вираження, а можливість потенційних кодових об'єднань, як і зафіксована кількість різноманітних міжкодових комбінацій, суттєво вища, ніж у фразеологічних одиниць.

3.5. Прототипне сприйняття розумових здібностей людини в українському лінгвокультурному просторі

Процеси категоризації людиною об'єктів дійсності відбуваються не в теоретико-множинних термінах, а за допомогою прототипів і родових зв'язків [283]. Прототип (термін за Е. Рош) є концептуальною «вершиною» у системі категоризації, певним образом, що за допомогою асоціативних зв'язків пов'язаний з конкретними сутностями, явищами, предметами тощо. Це типове поняття певної категорії, що є ядром цієї сутності. Базовою функцією прототипу є максимально об'ємне втілення всіх провідних спільних рис категорії в одному образі, який натомість чітко відсилав би до цієї визначеної концептуальної категорії. До того ж прототипна семантика демонструє фіксацію образного складника в структурі концепту [200, с. 58].

Дискусійним у сучасній науці є питання диференціації прототипу та стереотипу. Так, наприклад, за Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, стереотип

кваліфікують як різновид прототипу [283], тоді як значна кількість вчених [221, с. 147; 151, с. 60] вважає, що ці поняття перебувають в інших відношеннях, де прототип виступає зразком, репрезентантом категорії, а стереотип є репрезентацією, реалізованою у прототипах. Натомість В. Бурак обстоює ідею, за якою саме стереотип є джерелом для подальшого формування прототипів [24].

Насамперед ідеться про еталонність певного представника категорії, а стереотип передбачає процес оцінювання явища категорії. Тобто на відміну від прототипа, стереотип завжди формує «систему конотативних властивостей» [143, с. 80]. Але спільною рисою обох термінів залишається узагальнення і стандартизація соціальних норм і людського досвіду. К. Мізін, аналізуючи інтелектуальну сферу, обстоює думку, за якої підґрунтям для стереотипу є еталон в певній категорії, а не прототип: «...не прототипи вибудували відповідний стереотип, а еталонізація в українському соціумі ознаки «відсутність розуму» щодо курки сприяла формуванню аналізованого стереотипу» [176, с. 68].

За даними «Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польського словника порівнянь» (УРББПСЦ, с. 472 – 480) прототипними образами у сфері інтелекту найчастіше постають людина і тварина, трохи рідше – предмети побуту, явища природи та позаземні сутності.

Доцільним для виокремлення прототипів розумової діяльності вважаємо використання порівнянь, зафіксованих у зазначеному словнику. Саме такі словосполучення увиразнюють прототипні ознаки у сфері інтелекту. У структурі порівнянь атрибутивами, з якими поєднується прототипний образ, найчастіше виступають лексеми *розумний, вчений, зарозумний, кмітливий, мудрий, премудрий*. Прикметно, що частина порівнянь із зазначеними атрибутивами окреслюють відсутність розумових здібностей (наприклад, *розумний як віслик, мудрий як беркові штани*), а тому визначати ці образи як прототипні для репрезентації РОЗУМ є недоцільним, позаяк вони безпосередньо стосуються концепту ГЛУПОТА. Саме тому систематизація

словникових даних здійснена з урахуванням семантики мовних одиниць, а не за формальним показником, а також з урахуванням культурних кодів:

- 1) антропний код (*розумний як жид, розумний як рабин жидівський, мудрий ніби як дід, розумний як старий, мудрий як ворожиля, мудрий як фішкаріш, розумний як міністр, розумний як очкарик, розумний як письменний, розумний як професор, премудрий як філософ, мудрий як Соломон (премудрий як Саламон), як мудрий Салимон, розумний як Ейнштейн*);
- 2) зооморфний код (*розумний як музикове котя, кмітливий як куниця, мудрий як лис, мудрий (розумний) як сова, мудрий аки змії, мудрий як змії, розумний як ворон, розумний як собака*);
- 3) фітоморфний код (*мудрий як старий дуб*);
- 4) предметний код (*мудрий як книга, розумний мов енциклопедія, розумний як підручник*);
- 5) темпоральний код (*мудрий наче літо, мудрий як ранок, мудрий як старість*);
- 6) природний код (*розумний як світ*);
- 7) міфологічний код (*розумний мов янгол*).

Порівняння, що стосуються явища глупоти, але використовують атрибутиви на позначення розумної людини, категоризовано відповідно:

- 1) антропний код (*вчений як рабін жидівський, мудрий як лях по шкоді, розумний як сто бочок арестантів*);
- 2) зооморфний код (*зарозумний як фишків кінь, мудрий як бекало рогате, розумний як <беркове, жидівське> теля, розумний як бирка, розумний як биця, розумний як вісюк, розумний як сто волів, розумний як дідова (попова, Сидорова) коза, розумний як Мошків кінь, розумний як Хведькова (Федькова) кобила, розумний як качка, умний (вумний) як вутка, розумний як Химині кури*);
- 3) предметний код (*мудрий як беркові штани, мудрий як рабинові капці, мудрий як соломонові ногавиці, мудрий як ходак, мудрий як*

штани Соломона, розумний як бабині шкургани, розумний як батькові штани навиворіт, розумний як беркова ярмурка, розумний як беркові штани навиворіт, розумний як панькові штани, розумний як Соломонів папуць (патинок), розумний як Соломонові портки, як жидівський патинок, розумний як утюг);

4) гастрономічний код (розумний як сало).

Подана диференціація яскраво демонструє специфіку концептуалізації досліджуваної сфери. О. Левченко звертає увагу на «обрання концептуального простору-джерела для вербалізації» (УРББПСП, с. 14) (у нашій термінології – донорської зони), адже ці дані мають вагоме значення. Так, порівняння, що відбивають наявність розумових здібностей, найбільш кількісно виражені в межах антропного та зооморфного коду. Частота залучення антропного коду видається очевидною, адже саме людина є носієм розуму в біологічному та соціальному вимірі. Однак, залучення образів тварин демонструє тісний зв'язок із цією зоною людського досвіду, позаяк саме з твариною у людини найбільше спільних рис (біологічних і фізіологічних насамперед), а тому тваринному світу «за замовчуванням» приписуються майже всі процеси та сфери життя людини (зокрема, мовлення, емоції, соціальні зв'язки, житло) [288].

Водночас можна впевнено говорити про амбівалентність статусу тварини у сфері вербалізації інтелектуальних процесів, адже за даними другої групи порівнянь одиниці, що виражають зооморфний код, є найчастотнішими з-поміж репрезентантів концепту ГЛУПОТА. Тварина є носієм частини спільних з людиною рис, проте найчастіше розумові здібності є підставою для відокремлення людини від тварини, адже рівень розумових здібностей людини й тварини не співвідносний. Окрім того, прикметним є перелік «розумних» і «нерозумних» тварин, які стають прототипами РОЗУМ і ГЛУПОТА (наприклад, сова, крук, лис і кінь, теля, курка відповідно).

Однак, варто зазначити, що навіть в межах прототипів можливе явище асиметрії, коли об'єктові приписують протилежні ознаки (мудрий як старий

дуб – дурний як дуб) (УРББПСІ, с. 14). Так, серед проаналізованих одиниць антропного коду прототип *рабин жидівський* зафіксовано як на позначення наявності, так і відсутності інтелекту. У контексті зазначеного прикладу звернемо увагу, що серед номінацій осіб часом трапляються етнофобізми (*жид, лях, рабин жидівський*), а тому про актуальність цих одиниць і їх ролі як прототипів в межах сучасного лінгвокультурного зрізу говорити не випадає.

Окремого аналізу потребує предметний код в обох семантичних групах. По-перше, яскравою ознакою є кількісна відмінність: порівнянь на позначення відсутності інтелекту зафіксовано набагато більше. Причиною цього є уявлення про побутові речі як про артефакти, витвори людини, неістоти, а тому їх можуть використовувати на позначення людини без інтелектуальних здібностей.

По-друге, доволі красномовними є донорські зони вербалізації: для позначення наявності розуму використані артефакти «інтелектуальної» сфери (*книга, енциклопедія, підручник*) як образи вмістилища знань, а отже, і розуму; натомість відсутність розумових здібностей окреслюють базові предмети побуту (*штани, ногавиці, ходак, шкургани, ярмурка, патинок, портки, утюг*). Найчастотнішими є елементи вбрання, які водночас зберігають зв'язок з опозицією «верх – низ», адже вживаються переважно назви взуття або нижні частини одягу (*штани, портки*).

Так, на основі зазначеного вище ілюстративного матеріалу можна стверджувати, що серед зазначених прототипних одиниць наявні й стереотипи. Беззаперечним є факт, що певні одиниці вирізняються більшою частотою вживань, наприклад, *старий, міністр, професор, сова, змія* як номінативи людини з розумовими здібностями та *теля, биця (баран), курка* тощо на позначення людини без інтелекту. Частина цих одиниць фіксує переносне значення, щодо розумових здібностей людини на рівні мовної системи, у тлумачних словниках.

Важливо враховувати, що функціонування та актуальність стереотипів залежить від змін у мовній картині світу [143, с. 80]. Як зазначає М. Жуйкова, стереотипи зазнають трансформацій, і деякі архаїчні концепти «відбивають той рівень етнічної свідомості, що здебільшого відійшов у минуле і залишився у мовних одиницях у вигляді окремих реліктів» [74, с. 128]. Саме тому, наприклад, етнофобізми вже не входять до групи формування стереотипів інтелектуальної характеристики людини. Окрім того, лексеми, що стосуються явища глупоти, у складі предметного коду здебільшого фіксують назви побутових предметів, що втратили актуальність у сучасній культурі (*ногавиці, ходак, шкургани, ярмурка, папуць (патинок), портки*), а тому їхня роль як прототипних одиниць викликає сумніви.

Тому найбільш актуальними прототипними одиницями, що фіксують наявність розумових здібностей, на сучасному етапі вважаємо лексеми *професор, філософ* (в антропному коді), *сова, змій* (у зооморфному), *книга, енциклопедія* (у предметному). Так, вище (детальніше див. п. 3.2.2) зазначено, що, наприклад, назва *професор* є доволі культурно й стереотипно «навантаженою» у сприйнятті сучасної української спільноти.

Отже, питання визначення прототипів у сфері інтелекту є доволі складним, адже по-різному вирішується залежно від культурних кодів, найбільш репрезентативними з яких є антропний, зооморфний і предметний.

Висновки до розділу 3

Процеси категоризації та концептуалізації дійсності в інтелектуальній сфері представників української лінгвоспільноти різняться вимірами семіозису. Базовим інструментом кодування інформації про інтелектуальні характеристики людини постає вторинна номінація, яка забезпечує розширення поля функціонування знаків.

Концепт РОЗУМ об'єктивований у різних лінгвокультурних кодах, що не мають чітких меж, а тому численними є приклади міжкодових комбінацій

одиниць-маркерів коду, спричинених складними вертикально-горизонтальними зв'язками мовних знаків у ментальному лексиконі.

Основними антропоцентричними кодами культури, у яких узагальнено інформацію про людину як об'єкт пізнання, визначено інтелектуальний, антропний і соматичний.

Специфіка об'єкта дослідження – концепт РОЗУМ – дозволила виокремити інтелектуальний лінгвокультурний код, що відбиває уявлення і погляди спільноти на розумові здібності людини, значення інтелекту для соціальної адаптації і реалізації, а також формує критерії оцінювання суспільної діяльності. На підставі диференційної семи 'досвід' визначено семантичну відмінність між виразними маркерами коду – лексичними одиницями *розум* і *мудрість*.

Семантичний аналіз репрезентантів інтелектуального коду здійснено на матеріалі фразеологічних і паремійних одиниць, адже вони у певний спосіб акумулюють культурні смисли і є виразниками суспільних норм взаємодії. Компонентний аналіз демонструє наявність інтеграційних сем у групах фразеологічних і паремійних одиниць. Зокрема спільними семантичними групами для зазначених одиниць є такі: інтелектуально спроможна (людина), інтелектуально неспроможна (людина), допомога кому-небудь у здійсненні розумових операцій. Перелік диференційних сем кількісно переважає і реалізується переважно у групі паремійних одиниць.

Відмінними семами у групі фразеологічних одиниць на позначення розумових процесів і характеристик визначено: 1) процес мислення, 2) неосвічена, необізнана (людина), 3) дії, що передбачають уведення в оману інших, 4) дії, що передбачають безкорисливу поведінку. Дві останні групи стосуються розумових здібностей лише опосередковано, адже відсутність інтелекту для представників етноспільноти маркується однозначно негативно, а тому є основою для метафоричних і метонімічних перенесень.

Відмінності в ідеографічній класифікації паремій визначаємо на підставі ознак: розум як 1) вроджена характеристика індивіда, 2) засіб для

досягнення матеріальних і нематеріальних цілей, 3) кореляція віку та розумових здібностей, 4) неможливість набутти розумові здібності протягом життя, 5) негативний вплив відсутності інтелекту на інших, 6) знижений рівень потенційних очікувань до інтелектуально неспроможної людини, 7) визначення відсутності інтелектуальних здібностей за мовленням індивіда. Знакова своєрідність паремій (зокрема смислова завершеність і модальність) позначається на їх розгалуженій системній організації, позаяк саме паремії, на відміну від фразеологізмів, частіше функціонують як граматично завершені комунікативні одиниці.

З'ясовано, що проаналізовані фразеологічні та паремійні одиниці об'єктивують концептуальні метафори РОЗУМ – ЦЕ РІЧ, РОЗУМ – ЦЕ ЛЮДИНА, РОЗУМ – ЦЕ РУХ, РОЗУМ – ЦЕ ВЕРХ / ВЕРШИНА. Завдяки метонімічній моделі 'частина → ціле' оцінювання ментальної площини стає оцінюванням особи та її розумових характеристик.

На сприйняття інтелектуальних характеристик, виражених у знаках, що здебільшого репрезентують давні уявлення спільноти, вплинули екстралінгвальні чинники, пов'язані з розвитком інтелектуальної сфери та науково-технічним прогресом. Виокремлено частотні у сучасному науковому дискурсі неофраземи, що набули широкого загального вжитку: *штучний інтелект* та *емоційний інтелект*. Обидва терміни є результатом вторинної номінації: перша сполука (*штучний інтелект*) виникла на підставі речоморфного та антропоморфного принципів номінації, адже «олюднює» артефакт, тоді як *емоційний інтелект* відбиває поєднання протилежних сутностей – емоцію та рацію, що зазвичай протиставляються в західному типі культури. У складі паремійних одиниць розглянуто прислів'я з компонентом *книга* як маркером інтелектуального коду, притаманним сучасному стану культури. У суспільній свідомості цей артефакт осмислюється і як спосіб, і як засіб розвитку інтелекту і набуття знань, тоді як паремійні одиниці, що сягають давнього стану культури, фіксують ідею вродженості розумових здібностей.

Відповідно до кількісного показника маркерів найбільш репрезентативними є антропний код, одиниці якого об'єднані на підставі позначення осіб за ознаками наявності або відсутності інтелекту (а окрім того, здібностей, таланту, досвіду). На прикладі номінацій осіб розглянуто специфіку антонімії РОЗУМ – ГЛУПОТА, зокрема окреслено семантику та особливості сполучуваності одиниць в антонімічній парі *розумний ↔ дурний*.

Номінативи на позначення «розумної» особи (синоніми до *розумник*) кількісно поступаються антонімам. Окрім того, більшість назв осіб, наділених інтелектом, має іронічну конотацію. Ця ситуація яскраво ілюструє норми суспільної взаємодії: для представників української культури демонстрація напозір свого рівня інтелекту є неприйнятною. Водночас зниженими конотаціями позначені численні назви осіб з низьким рівнем інтелекту.

Антропний код структуровано відповідно до гендерного, вікового, морально-етичного і діяльнісного критеріїв. Зокрема особливу увагу приділено назвам *професор, учитель, учень, студент*, спільними семантичними ознаками для яких є 'навчання' і 'розумова діяльність', а також значний рівень стереотипності у сприйнятті етноспільноти.

Одним із найбільш архаїчних є соматичний код. Інтелектуальна сфера репрезентована лексемами *голова, мозок (мізки), тім'я, лоб (чоло), рука, ніс, нутро, нога, серце*. Найчастотнішим соматизмом на позначення розумових характеристик людини як у складі фразеологічних, так і паремійних одиниць, є лексема *голова*. Аналіз словникових дефініцій демонструє наявність спільних сем для назви *розум* та окремих соматизмів: зокрема *голова*² та *мозок*² (*мізки*²) містять сему 'ментальна діяльність', тоді як *рука*² – семи 'практична діяльність' і 'досвід'.

З'ясовано взаємозв'язки між соматичним і предметним кодами, (структурування останнього зумовлено бінарною опозицією «верх – низ»). Лексичними маркерами предметного коду є одиниці на позначення одягу (*штани, патинки, капці, шкургани* тощо), що у складі ФО наділені

семантикою відсутності інтелектуальних здібностей і стосуються переважно нижньої частини тіла (ноги, стопи). Отже, тілесність людини, відповідно до «верху» і «низу» корелює з предметами одягу в характеристиці інтелекту. Підставами для формування просторової опозиції було пізнання людиною світу через власне тіло як найпершу і «найближчу» матеріальну сутність.

Окрім інтелектуального, антропного і соматичного кодів, в яких розумові здібності кодуються на підставі пізнання людиною людини, релевантними для сфери інтелекту є й інші культурні коди: зооморфний та предметний, що, однак, менш репрезентативні за кількістю одиниць-репрезентантів.

Лексичні одиниці – маркери зооморфного коду переважно містять семантику відсутності розуму (*теля, курка, віслик, баран*). Припускаємо, що причиною зооморфного кодування інтелектуальної сфери було усвідомлення тварини як істоти нижчої та нерозумної: пор. *дурний як тварина*. Водночас символікою високих розумових здібностей наділені назви *сова, змії, ворон*.

У складі паремій і ФО простежуємо закономірність: прототипними ознаками «розумних» наділені переважно дикі тварини, тоді як відсутність когнітивних здібностей приписують винятково свійським тваринам. Кількісно переважають назви приручених людиною тварин.

Чітка межа між культурними кодами у сфері інтелекту практично відсутня. Зафіксовано міжкодові переходи як наслідок взаємопроникності, на основі якої постають нові конструкти. Прикладами найчастотніших коємплексів є поєднання антропний + зооморфний, антропний + соматичний, антропний + предметний коди, базою для переходів для яких визначено антропний код.

Прототипи людини розумної / нерозумної як етелонні образи у складі певної категорії систематизовано відповідно до лінгвокультурних кодів. За лексикографічними даними у складі порівняльних конструкцій з прототипом розумових здібностей найчастіше поєднуються лексеми *розумний, вчений, зарозумний, кмітливий, мудрий, премудрий*. Найбільш репрезентативним у

вираженні прототипів розумної людини є антропний код, а одиницями на позначення еталонного образу розумної людини – назви *професор*, *філософ*, *Соломон*. Базові еталони глупоти позначають одиниці зооморфного коду.

Основою структурування культурних кодів і номінації значної кількості знаків-репрезентантів у сфері інтелекту стали архетипні бінарні опозиції, що відбивають космогонічну міфологічну класифікацію світу у свідомості соціуму. Найчастотнішими виявами дуалізму, що позначаються на класифікації лексем-репрезентантів кодів, є «верх – низ», «високий – низький», «розумний – дурний», «раціональне – чуттєве».

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Інтелект є складною ментальною сутністю і філософським феноменом, що цікавить людство як об'єкт вивчення впродовж багатьох століть. Складність дослідження інтелекту спричинена неспостережуваним характером явища та різнобічним його трактуванням у різних наукових галузях (філософії, психології, соціології, мовознавстві, когнітивістиці тощо). З огляду на ідеальний характер інтелекту сучасна гуманітаристика фіксує увагу на неможливості повноцінного осягнення суті явища. Підсумовуючи різні погляди та дефініції, можемо визначити інтелект як здатність людини до вищої пізнавальної діяльності й мислення, що вирізняється творчим підходом і спрямуванням на осмислення реальності. Лінгвокультурологічний аналіз дозволяє здійснити рецепцію інтелектуальних потенцій людини на підставі їх знакової репрезентації крізь призму культури певного етносу.

Базовою одиницею лінгвокультури є концепт як багатовимірне лінгвоментальне утворення, що акумулює знання, уявлення, досвід, вірування, асоціації, сформовані в результаті взаємодії людини з навколишнім світом. Принциповою ознакою концепту як ментальної структури репрезентації знань є об'єктивація національно маркованого смислового континууму за допомогою мовних знаків. Ідеться про співвідношення двох вимірів концепту – його ідеальної частини, що локалізується у свідомості представників культури, та матеріально-ідеальної, що формується в результаті семіозису. Обов'язковими компонентами лінгвокультурного концепту є поняттєвий, образно-перцептивний і ціннісний складники. Аксиологічна маркованість надає такому ментальному утворенню статус ключової одиниці національного лінгвокультурного простору. Суттєвою особливістю лінгвального складника концепту постає полізнаковий характер його репрезентації у складі різних лінгвокультурних кодів.

РОЗУМ є однією з лінгвокультурних домінант українськомовної спільноти, що спричинено високою частотністю основного знака-репрезентанта концепту, належністю лексеми *розум* до загальноживаної лексики, її полісемантичною характеристикою, словотвірною розробленістю, функціонуванням у складі значної кількості фразеологічних одиниць і паремій, давнім характером формування уявлень про значення розуму для соціальної реалізації людини, що є свідченням високого онтологічного та аксіологічного вимірів концепту.

Як складноструктурована ментальна сутність концепт набуває об'єктивації в системі культурних кодів – смислових утворень, що виражають погляд на дійсність під певним кутом зору. Код є водночас способом і засобом категоризації та концептуалізації дійсності, адже фіксує та окреслює світобудову і світогляд певної лінгвоспільноти. З огляду на суб'єкт пізнання дійсності – людину – всі коди слід вважати антропоцентричними (антропний, соматичний, предметний, зооморфний, фітоморфний, гастронічний та інші). Однак у випадках, коли людина в усіх її вимірах постає об'єктом пізнання дійсності, можемо говорити про антропоцентричність кодів у вузькому значенні. Уявлення про інтелектуальні можливості людини насамперед об'єктивовано в інтелектуальному, антропному та соматичному лінгвокультурних кодах.

Комплексну методику концептуального аналізу формує сукупність методів і прийомів, використаних для реконструкції концепту РОЗУМ на підставі детального вивчення знакових одиниць мови й мовлення. Зокрема з'ясування семантики та системної організації номінативного простору концепту здійснено із застосуванням аналізу словникових дефініцій, структурного методу, опозиційного аналізу, компонентного аналізу слова, дистрибутивного аналізу, методу семантичного поля, ідеографічного та описового методів, контекстологічного аналізу. Теорію метафори й прототипний аналіз використано з метою визначення концептуальної структури РОЗУМ і процесів, що зумовили пізнання й систематизацію

інформації про феномен розумової характеристики людини. Окреслені методи та прийоми забезпечують встановлення когнітивних ознак і системних зв'язків концепту з іншими концептуальними структурами.

Особливістю лінгвального складника концепту РОЗУМ є полісеміотичний характер репрезентації. Це зумовлено багатовимірністю, складністю й абстрактним характером знань, їх різнобічними зв'язками з різними сферами онтології, інтеріоризованими у свідомості соціуму. Лексичні одиниці-репрезентанти концепту формують лексико-семантичне поле, домінантою та ідентифікатором якого є лексема *розум*. У результаті аналізу словникових дефініцій, вивчення парадигматичної організації та ідеографічної класифікації одиниць поля встановлено основні когнітивні ознаки концепту як ментального утворення: 'людина', 'ментальна діяльність', 'пізнання', 'позитивна оцінка', 'ментальні операції', 'практична діяльність', 'досвід', 'емоція', 'спроможність / неспроможність (до інтелектуальної діяльності)'.

ЛСП «розум» структуровано на підставі класифікаційних сем «предмет», «ознака», «дія», що засвідчують усвідомлення українською етноспільнотою зв'язку розуму як явища з предметністю, субстанцією, властивостями людини й когнітивними процесами. Ядро ЛСП «розум» репрезентовано лексемами, які безпосередньо містять сему 'людина': *розум, розумний, мозок, думка, інтелект, розуміти, розумник*.

Простежено специфіку парадигматичних відношень між лексичними одиницями, 19 з яких (16%) формують синонімічний ряд з домінантою *розум*; 10 (8%) – антоніми до *розум*; 8 (7%) – синонімічний ряд з домінантою *розумний*; 5 (4%) – синоніми до *розумник* (іменники на позначення людини з розумовими здібностями); 70 (59%) – синонімічний ряд з домінантою *розуміти*. На підставі інтеграційних сем здійснено ідеографічну класифікацію зазначених одиниць. Лексику на позначення процесів інтелектуальної діяльності класифіковано на підставі семантики, що фіксує уявлення про процеси пізнання: розуміння, мислення, визначення, уявлення.

Загалом ЛСП «розум» налічує 119 одиниць, 7 з яких формують ядро (6%), 32 – ближню периферію (27%) і 80 (67%) – дальню периферію. Найчисленнішою групою в структурі ЛСП є парадигма дієслів, що позначають когнітивні процеси.

Образно-перцептивний і ціннісний складники концепту досліджено на підставі аналізу специфіки сполучуваності лексеми *розум* з прикметниками у складі типових атрибутивних словосполук, даних асоціативних експериментів і контекстів, в яких назва *розум* набуває вторинної номінації в результаті метафоричних і метонімічних перенесень. У словосполученнях зафіксовано актуалізацію перцептивно-чуттєвих аналогій з розумом людини (*аналітичний, блискучий, світлий розум* тощо). Переважна кількість прикметників, що сполучаються з іменником *розум* (розглянуто 123 словосполучення), актуалізує позитивну оцінку розумових здібностей людини (54, 5%), удвічі нижчим є відсоток атрибутивів з негативною конотацією (25, 5%), актуалізацію семантики на позначення зв'язку інтелекту людини з моральними якостями зафіксовано у 20% словосполук.

Установлення лінгвокогнітивних основ вторинної номінації дозволило виокремити основні метафоричні моделі, що репрезентують ієрархічно вищі концептуальні структури, в які профілюється концепт РОЗУМ. Зокрема на підставі аналізу текстової реалізації лексеми *розум* визначено концептуальні метафори РОЗУМ – ЦЕ ІСТОТА (ЛЮДИНА, ТВАРИНА), РОЗУМ – ЦЕ РІЧ, РОЗУМ – ЦЕ СТИХІЯ, РОЗУМ – ЦЕ САКРАЛЬНА СУТНІСТЬ, РОЗУМ – ЦЕ МАШИНА, РОЗУМ – ЦЕ ВЕРХ/ВЕРШИНА, РОЗУМ – ЦЕ РУХ, РОЗУМ – ЦЕ СВІТЛО, РОЗУМ – ЦЕ ДОСВІД. Донорські зони ІСТОТА (ЛЮДИНА, ТВАРИНА), РІЧ, СТИХІЯ, САКРАЛЬНА СУТНІСТЬ, МАШИНА, ВЕРХ/ВЕРШИНА, РУХ, СВІТЛО, ДОСВІД виявляють своєрідність концептуалізації інтелектуальних здібностей і структурні взаємозв'язки концепту РОЗУМ у концептосфері української лінгвоспільноти.

На основі реконструйованих концептуальних метафор можемо окреслити певний механізм функціонування найменувань розумових здібностей:

- розум – це ментальна характеристика, носіями якої є людина, тварина, сакральні сутності;
- розум як переважно антропоцентрична за своїм виміром сутність наділений якостями, що зокрема корелюють з віковими та гендерними властивостями людини;
- розум є інструментом отримання досвіду, однак існують сфери, непідвладні людському осягненню, тому частотною є вказівка на вищий розум;
- розум є річчю, предметом, що має кількісні характеристики (багато/мало), яким можна володіти та який можна втрачати, застосовувати;
- розум має функціональні та якісні характеристики, співвідносні зі стихіями, просторовою орієнтацією, рухом і світлом.

Концептуальна метонімія, на відміну від метафори, послуговується знаками тієї ж сфери для створення нових когнітивних смислів. Так, на прикладах паремійних одиниць і реалізації лексеми у тексті зафіксовано атрибутивний, локальний, темпоральний, каузальний і синекдохічний види метонімії. Зокрема типовим прикладом синекдохічних перенесень є семантика соматизмів (здебільшого *голова*).

Найбільш репрезентативними кодами, в яких об'єктивовано концепт РОЗУМ, є інтелектуальний, антропний і соматичний. Здебільшого маркерами коду є мовні одиниці, що виникли внаслідок вторинної номінації. У дослідженні впроваджено поняття **інтелектуального лінгвокультурного коду**, який розуміємо як певну сукупність знань та уявлень про розумові здібності людини, їхні функції, суспільну значущість, а також оцінку суспільної діяльності відповідно до інтелектуальних можливостей людини.

Інтелектуальний лінгвокультурний розглянуто на основі аналізу фразеологічних і паремійних одиниць, що, з одного боку, фіксують традиційний для етнокультури досвід пізнання дійсності, а з іншого – демонструють відкритий характер підсистем, що зазнає впливу ексталингвальних чинників.

Фразеологічний склад інтелектуального коду окреслює певні суспільні ситуації та моделі, поширені в українському лінгвокультурному просторі. Проаналізований фактичний матеріал доводить тезу про загальну смислову спрямованість ФО на визначення розуму як необхідного, аксіологічно маркованого явища, наявність якого серед інших характеристик людини значною мірою впливає на її сприйняття соціумом. Розглянуто концептуальну основу неофразем (*штучний інтелект, емоційний інтелект*), активна фіксація яких в мовленнєвому досвіді соціуму свідчить про формування нових семантичних площин, в яких актуалізовано питання розумової характеристики.

Релевантною для ФО є актуалізація концептуальних метафор РОЗУМ – ЦЕ РІЧ, РОЗУМ – ЦЕ ВЕРХ / ВЕРШИНА, РОЗУМ – ЦЕ РУХ. Семантика ФО сформована під впливом бінарних опозицій, де «верх» і «рух» позначають високі розумові можливості. Причиною такого концептуального підґрунтя вважаємо безпосередній людський досвід, у якому маніпуляції з предметами формують основу взаємодії зі світом (розум *шукають, втрачають* тощо); наявність певного інструменту чи навички завжди передбачає їх застосування (розуму *набираються, питають, живуть* ним); а суспільна взаємодія зумовлює різнобічну оцінку індивідів, зокрема і за рівнем інтелекту.

Паремійна репрезентація інтелектуального коду містить ширшу кількість контекстів (проаналізовано 350 одиниць), у яких віддзеркалено погляди етноспільноти на інтелект. Так, порівняно з ФО, зафіксовано безпосередню кореляцію когнітивних здібностей людини з добробутом, маркерами якого постають лексеми *золото, гроші, купувати*, а окрім того,

розум осмислено як вроджену характеристику індивіда. Паремійний фонд яскраво демонструє давню та сучасну специфіку сприйняття розумових здібностей, адже, з одного боку, зафіксовано групу паремій з актуалізацією семантики неможливості набуття розумових здібностей упродовж життя, а з іншого – сукупність одиниць з компонентом *книга*, що окреслюють спосіб розвитку когнітивних здібностей за допомогою цього артефакту інтелектуальної сфери (*Де розумом не дійду, то в книжці знайду*).

Аналіз фразеологічних і паремійних одиниць доводить, що сфера розумного в житті людини передбачає певний сформований стереотип поведінки людини: розум є вродженою характеристикою, а тому індивідів поділяють на тих, хто володіє і не володіє інтелектом; застосування розуму передбачає значну кількість різних когнітивних операцій, що дозволяють допомогти іншій особі (проте передати повноту розумових потенцій неможливо); інтелект є легітимним інструментом забезпечення матеріального та соціального блага, однак людина схильна втрачати здатність до розумування через певні обставини; окремою семантичною категорією є неосвічені люди, які нерационально послуговуються розумовими здібностями.

Антропний лінгвокультурний код розглянуто на матеріалі репрезентантів діалектично пов'язаних концептів РОЗУМ і ГЛУПОТА. Дослідження передбачає аналіз семантики і структурування назв осіб відповідно до розумових можливостей. Виявлено, що більшість одиниць на позначення особи з інтелектом наділена іронічною конотацією, що дає підстави трактувати суспільну оцінку зумисної демонстрації розумових потенцій як небажаної. Сформовано перелік номінативів на позначення осіб як носіїв певних ментальних ознак (розуму, таланту, здібностей, уміння навичок) та осіб, які не наділені такими ментальними ознаками. Прикметно, що чисельність диференційних сем, що визначають відтінки номінації відповідно до різних навичок, таланту тощо, притаманна саме першій групі

одиниць, тоді як у другій групі зафіксовано переважно назви осіб з відсутністю розумових можливостей.

Аналіз лексики, що об'єктивує антропний код у сфері інтелектуальної діяльності людини вкотре доводить стійку антиномію концептів РОЗУМ – ГЛУПОТА. На прикладі виокремлених ідеографічних груп зафіксовано семантичну асиметрію: у разі, коли йдеться про позначення особи в межах концепту РОЗУМ, окрім сем 'ментальна діяльність', 'ментальні операції', 'пізнання', 'високий рівень' фіксуємо ще й семи 'мовлення', 'здібності', 'творчість'; натомість актуалізація концепту ГЛУПОТА переважно експлікована семами 'низький рівень', 'відсутність розуму' та репрезентована незначною групою лексики із семою 'відсутність таланту'. Окрім того, семантичну диференціацію на підставі компонентного аналізу увиразнюють ще й кількісні показники: найчисленнішою є група на позначення людини з відсутністю розумових здібностей. Така ситуація є культурно зумовленою, адже відбиває діалектичне протиставлення цінності (розум, здібності, талант) та антицінності (глупота, дурість, обмеженість) в українському лінгвокультурному просторі.

Аналіз соматичного коду дає можливість окреслити групу соматизмів, що стосуються «розумової» тематики, зокрема *голова, мозок (мізки), тім'я, лоб (чоло), рука, ніс, нутро, нога, серце*. Найбільш прагматично виразним соматизмом визначено назву *голова*, яку співвідносять з локусом когнітивних можливостей; більшість зазначених соматизмів є партитивами. На перший погляд, сприйняття розуму, зафіксоване у семантиці соматизмів-партитивів, видається доволі нелогічним, адже локалізацією розумової діяльності з фізіологічної (почасти й культурної) точки зору є мозок (внутрішній орган). Але «розумову» семантику більшою чи меншою мірою містять саме «видимі» (безпосередньо спостережувані) частини тіла людини. Це спричинено фактом абстрактної, ідеальної суті інтелектуальних здібностей людини, а тому сприйняти й витлумачити її можливо лише через досягну емпіричну практику: тобто на основі знайомих людині від народження

частин тіла (*голова, лоб/чоло, рука, нога, тім'я, ніс*). У такому разі можемо констатувати обґрунтованість і певну аксіоматичність культурологічного механізму – сприйняття і вивчення абстрактного через конкретне.

Лінгвокультурні коди у сфері інтелекту структуровано на підставі застосування базових архетипних опозицій: «верх – низ», «високий – низький», «старший – молодший», «чоловічий – жіночий», а також опозиції, притаманної сучасній культурі – «раціональне – чуттєве», що визначають стереотипність сприйняття розуму і людини розумної у соціумі. Чіткі межі між кодами встановити складно, адже їх лексичні маркери у ментальному лексиконі організовані за принципом вертикально-горизонтальних мереж. З огляду на це зафіксовано численні міжкодові перетини.

Прототипні уявлення віддзеркалюють традиційну еталонність у сприйнятті істоти, предмета, явища за ознакою наявності або відсутності розуму. Семантично релевантними у цьому контексті є антропний, зооморфний і предметний коди. Прикметно, що опрацювання «розумової» сфери відбувається завдяки значущим, емпірично дослідженим, матеріальним об'єктам і явищам, що оточували людину здавна.

Загалом на підставі розгляду семантики численних знаків різного рівня складності у мовному і мовленнєвому вимірах можемо зробити висновок. Інтелектуальні здібності постають як беззаперечна цінність людини, відсутність якої є критичною вадою для соціальної взаємодії індивідів. Розумовий процес супроводжується низкою когнітивних операцій, здатність до яких потенційно можна втратити, хоч імовірною є й допомога іншим у здійсненні інтелектуальних операцій. З огляду на це людина є вищою істотою, здатною категоризувати, концептуалізувати та вербалізувати власний пізнавальний досвід на відміну від тварин, які порівняно з людиною обмежені у ментальних здібностях. Розум постає єдиним легітимним способом досягнення матеріальних цілей, а також досягнення успіху. Суттєвим чинником, здатним впливати на якість когнітивної діяльності, є вік. Усе зазначене доводить високий аксіологічний вимір концепту РОЗУМ і його

багатоманітні зв'язки з іншими ментальними утвореннями в концептуальному просторі української лінгвокультурної спільноти.

Перспективи дослідження вбачаємо у поглибленні аналізу семантичних і прагматичних властивостей мовних знаків-репрезентантів концепту РОЗУМ, що слугуватиме основою для упорядкування номінативних просторів інших домінант української лінгвокультури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 100 найвідоміших образів української міфології. Київ: ТОВ «Автограф», ТОВ «Книжковий дім «Орфей», 2006. 460 с.
2. Аладько Д. О. Номінації артефактів в аспекті категоризації матеріального світу. *Одеський лінгвістичний вісник*. Одеса : Гельветика, 2014. Вип. 4. С. 4 – 7.
3. Андрейчук Н. І. «Мова» культури і мовні знаки. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 11. С. 16 – 19.
4. Андрейчук Н. І. Дослідження комунікативних знакових систем у вимірі категорії відношення. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КПДУ ім. В. Винниченка. 2014. Вип. 130. С. 3 – 7.
5. Андрейчук Н. І. Застосування терміна код в антропокультурній лінгвістиці. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. 2009. № 648. С. 113 – 117.
6. Андрейчук Н. І. Мовна картина людини як «розпредмечування» кодів культури. *Мова і культура*. К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2009. Вип. 12, Т. I (126). С. 29 – 35.
7. Андрейчук Н. І. Мовний знак через призму філософської категорії відношення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філологічна. 2012. Вип. 26, С. 17-19.
8. Андрейчук Н. І. Мовнокультурний код як категорія антропокультурної лінгвістики. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Філологічні науки*. Мовознавство. Луцьк: Видавництво Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2009. № 16. С. 61 – 64.
9. Андрейчук Н. І. Основні ознаки процесів знакотворення: погляд на розуміння як вияв семіозису. *Studia methodologica*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2014. Випуск 37. С. 34 – 39.

10. Андрейчук Н. І. Рівні та виміри дії знака. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2019. Вип. 70. С. 309 – 322.
11. Андрейчук Н. І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV – початку XVII століття: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 280 с.
12. Бадюл В. В. Антропо-ментальний субкод культури в українській жіночій прозі початку XXI століття (на матеріалі фразеологічних одиниць). *Записки з українського мовознавства*. 2017. Вип. 24(1). С. 269 – 277.
13. Бацевич Ф. С. Деякі логіко-семіотичні концепції художнього тексту: проблеми, дискусії, перспективи. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2017. Вип. 64(2). С. 228 – 238.
14. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. К. : Довіра, 2007. 205 с.
15. Близнюк К. Р. Системно-структурна організація семантичного мікрополя «роświecenie» у польській мові. *Магістеріум*. Мовознавчі студії. 2017. Вип. 66. С. 21 – 25.
16. Близнюк К. Р. Концепт ГЕРОЙ в умовах війни: асоціативний аспект. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 28, Т. 1, с. 28 – 33.
17. Близнюк К. Р. Лексико-семантичні поля концепту «патріотизм» в українській, російській і польській мовах. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя*. Серія : Філологічні науки. 2013. Кн. 3. С. 125 – 128.
18. Боднар І. М. Концептосфера ОСВІТА в англійській мові (національно-маркований та індивідуально-авторський аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2019. 21 с.
19. Бондаренко А. І. Лінгвокультурні коди в контрастивному вимірі. *Література та культура Полісся: збірник наукових праць*. Філологічні науки. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя. 2021. Вип. 101. №16. С.108 – 118.

20. Бондаренко А. І. Лінгвокультурологія: навчально-методичний посібник. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2021. 197 с.
21. Бондаренко А. І. Образна семантика темпоральності українських поетичних текстів ХХ ст.: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М. 2017. 384 с.
22. Бондаренко А. І. Основні аспекти вітчизняних лінгвокультурологічних досліджень. *Література та культура Полісся: збірник наукових праць*. Філологічні науки. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя. 2019. Вип. 96. №13. С.115 – 126.
23. Бондаренко А. І. Репрезентація лінгвокультурних кодів знахарського дискурсу. *Література та культура Полісся: збірник наукових праць*. Філологічні науки. Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя. 2019. Вип. 95. №12. С. 211 – 222.
24. Бурак В. В. Вербалізація стереотипів родинної спорідненості в українській, польській та британській реалістичній прозі другої половини ХІХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2019. 20 с.
25. Бурак В. В. Прототипове і стереотипне у мовному образі БАТЬКА (на матеріалі української літератури другої половини ХІХ століття). *Мовний простір слов'янського світу: поконференційна монографія*. Київ: Нац університет «Києво-Могилянська академія». 2017. С. 14 – 16.
26. Венгринюк Х. Ю. Межа як складова бінарної опозиції центральне / маргінальне в новелі Ольги Кобилянської «За готар» та оповіданні Наталени Королевої «Подорожній». *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Сер. : Філологічні науки. 2014. Вип. 4.13. С. 45 – 48.
27. Веремчук Е. О. Етимологія конститuentів лексико-семантичного поля SPACE в англійській мові у світлі теорії самоорганізації. *Нова філологія*. 2017. № 69. С. 26 – 30.
28. Видайчук Т. Л. Лексеми СМИСЛ і СЕНС у мовній практиці українців. *Studia Philologica*. 2018. №2. С. 115 – 119.

29. Видайчук Т. Л. Мовотворчість у сфері науки. *Studia Philologica*. 2014. №1. С. 88 – 90.
30. Видайчук Т. Л. Релігійна культура та свідомість і формування фразеологічного фонду української мови. *Синопсис: текст, контекст, media*. 2013. №2.
31. Видайчук Т. Л., Плеханова Т. М., Грищенко О. В. Модифікації фразеологізмів у сучасному українському масмедійному дискурсі. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. №1 (28). С. 34 – 40.
32. Вільчинська Т. П. Коди культури в процесах мовної об'єктивації дійсності в поемі В. Стуса «Потоки». *Лінгвістичні студії*. 2018. Вип. 35. С. 99 – 104.
33. Вільчинська Т. П. Конотованість сакрального концепту «БОГ» у мовній картині світу українців. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 11. С. 254 – 257.
34. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального як відображення пралемківського світу у поетиці Б.-І. Антонича. *Studia Methodologica* : альманах. Тернопіль : ТНПУ, 2009. Вип. 27. С. 38 – 43.
35. Вільчинська Т. П., Слухай Н. В. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII-XVIII ст: монографія. Тернопіль: Джура, 2008. 424 с.
36. Вовк П. С. Міжмовна асиметрія мовного знака. *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. Вип. 1. К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. С. 20 – 24.
37. Войтків Л. В. Віра і розум – предмет осмислення в українській філософії XIX століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філософія. 2012. Вип. 10. С. 310 – 318.
38. Войтович В. М. Українська міфологія. Енциклопедія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
39. Галинська О. М. Типологія кодів культури в українській і англійській інтертекстуальній фразеології. *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ: зб. матер. II міжнар. наук. інтернет-конф. з україністики*. К., 2011. С. 86 – 89.

40. Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. *Проблеми зіставної семантики*. 2011. Вип. 10(2). С. 72 – 77.
41. Гальченко М. С. Інтелект і мислення в концептах учасної епістемології. *Освітній дискурс*. Гуманітарні науки. 2018. Вип. 5. С. 7 – 16.
42. Гарбера І. В. Ареальна фразеологія як засіб вербальної об'єктивації концепту. *Українське мовознавство: міжвідомчий наук. збірник*. К. : Вид-во «Монограф», 2015. Вип. 45/1. С. 81 – 87.
43. Гарбера І. В. До питання дефініції концепту. *Вісник Донецького університету*. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. Вип. 1-2. С. 57 – 63.
44. Гарбера І. В. Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Вінниця. 2018. 20 с.
45. Гарбера І. В. Предметний код культури в зоні міжкодових переходів образного складника концепту людина у фразеології східностепових українських говірок. *Записки з українського мовознавства*. 2019. Вип. 26(1). С. 20 – 27.
46. Гарбера І. В. Репрезентація соматичного коду культури концепту «Людина» (на матеріалі фразеології східностепових українських говірок). *Одеський лінгвістичний вісник*. 2017. Вип. 9(2). С. 69 – 73.
47. Гарбера І. В. Структурна організація концепту людина у фразеології східностепових українських говірок. *Лінгвістичні студії*. 2017. №36. С. 50 – 54.
48. Гарбера І. В. Функціонування терміна «концепт» у сучасній лінгвістиці. *Вісник Донецького університету*. Серія Б. Гуманітарні науки : науковий журнал. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. Вип. 1-2. С. 65 – 71.
49. Гармаш О. Л. Структура концептів морфологічного та лексичного змісту як складових концептосистеми сучасної англійської мови. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2013. Вип. 43(1). С. 245 – 251.
50. Голик С. В. Концепт: у пошуках алгоритму аналізу. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2019. Вип. 17. С. 154 – 160.

51. Голубовська І. О. «Свійські тварини» як фрагмент національно-мовних картин світу. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2004. Вип. 9. С. 36 – 46.
52. Голубовська І. О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу. *Мовознавство*. 2002. № 4 – 5. С. 40 – 47.
53. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. К. : Логос, 2004. 284 с.
54. Голубовська І. О. Сучасна українська лінгвоконцептологія: стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10(1). С. 151 – 159.
55. Голубовська І. О. Універсальні та національно-специфічні константи мовної свідомості в дзеркалі паремій: лінгвокультурологічний підхід. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2017. Вип. 9(3). С. 7 – 13.
56. Голубовська І. О. Проблема методології лінгвістичних досліджень у міждисциплінарному висвітленні. *Studia linguistica*. 2012. Вип. 6(1). С. 67 – 76.
57. Голубовська І. О. Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності. *Мовознавство*. К., 2004. № 2-3. С. 66 – 74.
58. Горкуша О. В. Традиційний релігійний концепт «Логос» та його сучасні можливості вияву. *Релігійна свобода*. 2003. № 7. С. 47 – 53.
59. Дем'яненко Н. Б. Польські фразеологічні одиниці на позначення ментальних властивостей людини: структурно-семантична та формально-граматична характеристики : дис... канд. філол. наук. К., 2003. 190 с.
60. Дзюбенко О. М. Концепт «РОЗУМ» у римській та українській лінгвокультурах (паремійний вимір). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Філологія (мовознавство). 2013. Вип. 17. С. 261 – 266.
61. Дзюбенко О. М. Концепт знання у наївному дискурсі (на матеріалі паремійного фонду англійської та української мов). *Studia linguistica*. 2013. Вип. 7. С. 249 – 253.

62. Дзюбенко О. М. Концепт НАВЧАННЯ у латинській, українській та англійській мовах: дис... канд. філол. наук. Київ, 2014. 200 с.
63. Домніч О. В. До питання про методи аналізу концепту в сучасних лінгвістичних студіях. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2017. № 1. С. 104 – 112.
64. Домніч О. В. Національно-культурний код у лінгвістичній парадигмі знання. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2019. Вип. 66(2), С. 42 – 55.
65. Дюська А. П. Образний компонент концепту «розум» (на матеріалі галицько-руських народних приповідок). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9(2). С. 33 – 39.
66. Жаботинська С. А. Лексичні поля й нелінійна динаміка когнітивних структур. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 52. С. 3 – 11.
67. Жаботинська С. А. Мовні знаки як конструкти. *Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія*. 2012. Вип. 630 – 631. С. 213 – 222.
68. Жаботинська С. А. Синтаксична метафора у світлі граматики конструкцій (багатозначність структури Np2 of Np1). *Studia philologica*. 2012. Вип. 1. С. 43 – 51.
69. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
70. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 51 – 53.
71. Жайворонок В. АВ. Українська етнолінгвістика: Нариси: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
72. Жуйкова М. В. «Словникова» анатомія людини: особливості тлумачення соматичної лексики у словниках української, польської, російської та англійської мов. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2020. № 86. С. 87 – 95.

73. Жуйкова М. В. Антропоцентризм в тлумачних словниках. Людина. Комп'ютер. Комунікація: зб. наук. праць. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 95 – 100.
74. Жуйкова М. В. *Бог дав свято, а чорт гості*: паремії як індикатор динаміки архаїчного стереотипу гість (на матеріалі східнослов'янських приказок). *Науковий вісник Ужгородського університету*: серія: Філологія. Ужгород : ПП Данило С. І., 2020. Вип. 1 (43). С. 127 – 133.
75. Жуйкова М. В. Динаміка концепту за мовними даними (зустріч в наївній моделі світу). *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць. Вип. 6. Харків, 2001. С. 14 – 20.
76. Жуйкова М. В. *Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов*: монографія. Луцьк: РРВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. 416 с.
77. Жуйкова М. В. Словникові дефініції та принцип антропоцентризму. *Актуальні питання іноземної філології*. 2016. № 4. С. 61 – 68.
78. Жуйкова М. В. Структура словникової дефініції в аспекті антропоцентризму. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2015. №2(2). С. 47 – 54.
79. Жуйкова М. В. Трансляція культурної інформації в процесах номінації. *Типологія та функції мовних одиниць*. 2014. Вип. 1. С. 95 – 105.
80. Жуйкова М. В. Фрейм побиття та його вербалізація в одиницях фразеологічного поля (на матеріалі української, російської, білоруської та польської мов). *Вісн. Донец. нац. ун-у*. Серія Б: Гуманітарні науки. Донецьк, 2011. Вип. 1. С. 61 – 68.
81. Жуйкова М. В., Котис О. Г. Культурні стереотипи в польських анекдотах. *Folia Philologica*. 2022. №3, с. 47 – 52.
82. Іващенко В. Л. Семантика ментальності концепту. *Мовознавство*. 2008. №1. С. 37 – 43.
83. Іващенко В. Л. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору. *Мовознавство*. 2004. №1. 54 – 61.

84. Зарицька В. В. Емоційний інтелект як складова готовності особистості до професійної діяльності. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Психологія. 2014. Вип. 49. С. 42 – 51.
85. Захара І. С. Проблема розуму і віри в історії філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 4. С. 78 – 87.
86. Зінченко А. В. Вторинні номінації кількості в англomовному публіцистичному дискурсі: прагмастилістичний аспект. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Філологія. 2018. Вип. 18. С. 184 – 188.
87. Зінченко А. В. Вторинні номінації невизначеної кількості в англomовному публіцистичному дискурсі: лінгвокогнітивний та прагмастилістичний аспекти: дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2021. 214 с.
88. Зінченко А. В. Функціональне призначення вторинних номінацій індефінітної кількості у фрагментах англomовного публіцистичного дискурсу. *Південний архів*. Філологічні науки. 2018. Випуск LXXV. С. 68 – 70.
89. Калуга В. Ф. Розум як інструмент пізнання та впорядкування дійсності: його властивості. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2014. Вип. 8. С. 47 – 51.
90. Калько В. В. Вербальна репрезентація концепту мати в українських пареміях. *Мовознавчий вісник*. 2013. Вип. 16-17. С. 221 – 229.
91. Калько В. В. Вербальна репрезентація позитивної естетичної оцінки в українських пареміях. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Філологічні науки. 2015. Вип. 7. С. 21 – 29.
92. Калько В. В. Інтегральні ознаки паремій. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Філологічні науки. 2017. Вип. 2. С. 37 – 44.
93. Калько В. В. Контекстуально-інтерпретаційний аналіз українських паремій. *Молодий вчений*. 2018. № 9(1). С. 100 – 105.

94. Калько В. В. Лінгвокультурний аналіз соматизму язык в українських пареміях. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Філологія (мовознавство). 2012. Вип. 16. С. 135 – 140.
95. Калько В. В. Методика прагматичного аналізу українських паремій. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія : Філологічні науки. 2019. Вип. 1. С. 90 – 98.
96. Калько В. В. Мовне представлення негативної естетичної оцінки в українських пареміях. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Філологічні науки. 2015. Вип. 27. С. 85 – 90.
97. Калько В. В. Прагматика поради в українських пареміях. *Мовознавчий вісник*. 2014. Вип. 19. С. 124 – 132.
98. Калько В. В. Проблема дефініції паремії в сучасній лінгвістиці. *Мовознавчий вісник*. 2018. Вип. 24 – 25. С. 77 – 86.
99. Калько В. В. Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Лінгвістика»: Збірник наукових праць. Херсон: Видавництво ХДУ. 2012. Вип. 10. С. 187 – 192.
100. Калько В. В. Семантика українських паремій. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2019. №7(1). С. 133 – 141.
101. Калько В. В. Українські паремії: семантика, синтактика, прагматика. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2019. 562 с.
102. Калько В. В. Лінгвокультурний аналіз концепту кохання (на матеріалі українських паремій). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Філологічні науки. Мовознавство. 2013. № 1. С. 44 – 48.
103. Кіщенко Н. Д. Вербалізація концепту WISDOM / МУДРІСТЬ у дискурсі англomовної авторської казки : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2017. 20 с.

104. Кіщенко Н. Д. Образна метафора як засіб вербалізації концепту МУДРІСТЬ. *Молодий вчений*. Том 55. №3.2, С. 25 – 28.
105. Ключник Т.О. Фразеологічна репрезентація концепту РОЗУМ в українській мовній картині світу. *МОВА І КУЛЬТУРА*: Науковий журнал. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. II (197). С. 106 – 112.
106. Ковалюк М. В. Актуалізація концепту LANGUAGE в сучасному англійськомовному публіцистичному дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2016. 20 с.
107. Ковалюк М. В. Лексико-семантичні класи супровідних іменників до лексеми-імені концепту LANGUAGE у британському публіцистичному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія. 2017. Вип. 26(2). С. 36 – 39.
108. Козак С. В. Релевантність теорії фреймів у сучасній лінгвістиці. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2007. №3. С. 257 – 260.
109. Колегаєва І. М. Конструювання номінативного поля концепту: етапи та одиниці. *Записки з романо-германської філології*. 2018. №1. С. 121 – 127.
110. Колесник О. С. Вербаліка ПЕКЛА: міфосеміотичний та лінгвокультурний виміри. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. 2020. №187. С. 409 – 416.
111. Колесник О. С. Концепт війна в аспекті лінгвосеміотики та лінгвокультурології. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 48. С. 216 – 230.
112. Колесник О. С. Концепт ВОЛЯ в європейських лінгвокультурах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2019. №41. С. 110 – 114.
113. Колесник О. С. Концепт-міфологема у дзеркалі мови. *Studia philologica*. 2014. Вип. 3., С. 23 – 30.

114. Колесник О. С. Лінгвокультурний вимір міфологічного семіозису. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 9(1). С. 239 – 246.
115. Колесник О. С. Лінгвосеміотика міфологічного простору : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2012. 36 с.
116. Колесник О. С. Міфологічний простір крізь призму мови та культури: монографія. Чернігів : РВВ ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2011. 312 с.
117. Колесник О. С. Мовний образ концептів ментальної сфери крізь призму міфосеміотики. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки*. 2017. №153. С. 396 – 403.
118. Колесник О. С. Номінації стихій у дзеркалі міфологічного простору. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. 2012. Вип. 22. С. 84 – 91.
119. Колесник О. С. Функціонально-семантичні особливості номінації концептів-стихій. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2013. Вип. 46(2). С. 167 – 176.
120. Коляденко О. О. Лексико-семантична репрезентація концепту «страх» в українській наївній та науковій картинах світу : дис. канд. філол. наук. Київ, 2018. 219 с.
121. Коляденко О. О. Пропозиційно-фреймовий аналіз словотвірної парадигми лексеми-репрезентанта концепту страх. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Філологічна*. 2010. Вип. 13. С. 317 – 323.
122. Коляденко О. О. Сценарійний підхід до вивчення концепту «страх» у художньому тексті (на прикладі творів М. В. Гоголя). *Психолінгвістика*. 2011. Вип. 8. С. 107 – 113.
123. Коляденко О. О. Термін фрейм у лінгвістиці. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2(1). С. 139 – 144.

124. Кононенко В. І. Логоепістема глупота: лінгвокогнітивний вимір. *Українознавчі студії*. 2017. №18. С. 12 – 22.
125. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : монографія. Київ; Івано-Франківськ, 2008. 390 с.
126. Кононенко В. І. Символи української мови. К.; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту імені В. Стефаника, 2013. 440 с.
127. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. Київ: «Укр. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 908 с.
128. Корженко В. П. Філософські засади «суспільства інтелекту»: до теорії ноосфери Володимира Вернадського. *Новий Колегіум*. 2017. № 2. С. 4 – 8.
129. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Київ: Либідь, 2001. 222 с.
130. Косенко А. В. До питання структури концепту. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філологічна. 2014. Вип. 42. С. 83 – 85.
131. Костюк А. В. Емоційний інтелект та шляхи його розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2014. Вип. 2(1). С. 85 – 89.
132. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2010. 464 с.
133. Кравець Л. В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст.: монографія. К.: ВЦ «Академія», 2012. 416 с.
134. Кравець Л. В. Концептуалізація вогню в українських фразеологізмах. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород: ПП Данило С. І., 2020. Вип. 2(44). С. 202 – 207.
135. Кравець Л. В. Художня свідомість українців: метафора як словесно-образна форма освоєння світу. *Українське буття у слові й тексті : Студії з*

- лінгвоукраїнознавства: [колективна монографія]. Харків: ХНПУ; ХІФТ, 2022. 288 с.
136. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці). *Українська мова*. 2009. №1. С. 41 – 52.
137. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Семантичний простір оцінної фраземіки. *Мовознавство*. 2015. №5. С. 39 – 51.
138. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Термінополе КОНЦЕПТ. *Українська мова*. 2006. №2. С. 67 – 79.
139. Крижановська Т. І. Хитрість як складова концепту мудрість в українській мові. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Сер. : Філологічні науки. 2009. Вип. 81(3). С. 304 – 308.
140. Крисанова Т. А. Когнітивна метафора і когнітивна метонімія гніву в англomовному кіно дискурсі. *Актуальні питання іноземної філології*. 2015. № 2. С. 109 – 115.
141. Кудрявцева Н. С. Лінгвістична відносність і проблеми перекладу філософської термінології: лінгвокогнітивний підхід К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2017. 460 с.
142. Лавриченко Н. М. Множинний інтелект і обдарованість у теоретичній моделі Говарда Гарднера. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 4. С. 11 – 20.
143. Лазарович О. М. Мовні стереотипи і мовна картина світу. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 79 – 81.
144. Левіщенко М. С. Концептуальні домінанти англomовного вікторіанського дискурсу та його концептосфера. *Вісник Житомирського державного університету*. 2009. Вип. 45. С. 189 – 193.
145. Левченко О. П. Атрибут, прототип, стереотип у фразеологічній картині світу. *Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць*. К.: КНУ, 2004. № 10. С. 338 – 346.

146. Левченко О. П. Етнічні стереотипи у публіцистичному тексті. *Słowo. Tekst. Czas: Materiały Konferencji Naukowej*. Szczecin, 2001. С. 41 – 43.
147. Левченко О. П. Інтерлінгвальне та національне у фразеологічних прототипах Глупоти. *Вісник Луганського педагогічного університету ім. Т. Шевченка*. Луганськ: Альма-матер, 2004. № 5 (73). С. 169 – 174.
148. Левченко О. П. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2003. № 490. С. 105 – 113.
149. Левченко О. П. Метафоричні принципи у фразеології (Смак – концепт і метафоричний принцип). *Система і структура східнослов'янських мов*. К., 2003. С. 212 – 220.
150. Левченко О. П. Стійкі порівняння (збіг та асиметрія прототипів). *Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. Х.: ХНПУ, 2006. Вип. 20. С. 12 – 17.*
151. Левченко О. П. Термін прототип у лінгвокультурології. *Вісник: Проблеми української термінології*. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2004. № 503. С. 58 – 60.
152. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
153. Левченко О. П. Фразеотворення: метафоризація, метонімізація, символізація? *Лінгвістика*. Луганськ: ЛНПУ, 2005. № 2 (5). С. 74 – 82.
154. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : автореф. дис... д-ра філол. наук. К., 2007. 36 с.
155. Левчук А. Штучний інтелект: лінгвістичні аспекти. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Філологічні науки. Мовознавство. 2015. № 4. С. 203 – 207.
156. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Х.: Вид. група «Основа», 2009. 191 с.

157. Лут К. А. Метонімія: когнітивний погляд на традиційний феномен. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. : Лінгвістика. 2011. Вип. 15. С. 372 – 376.
158. Лютий Т. В. Григорій Сковорода і західноєвропейська філософія: між берегами містики та раціоналізму. *Наукові записки НаУКМА*. Філософія та релігієзнавство. 2022. Т. 9 – 10. С. 3 – 20.
159. Лютий Т. В. Модуси тіла стосовно «розумності нерозумного». *Філософ. думка*. 2006. № 4. С. 76 – 89.
160. Лютий Т. В. Розумність нерозумного. Київ: ПАРАПАН, 2007. 420 с.
161. Ляховець Л. О. Соціальний інтелект: поняття, функції, структура. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер. : Психологічні науки. 2013. Вип. 114. С. 128 – 133.
162. Магас Н. М. Мовна репрезентація ментальних структур. *Етнос і культура*. 2011-2012. № 8-9. С. 168 – 174.
163. Магас Н. М. Семантика метафор ментальної діяльності у структурі висловлювань. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2009. Вип. 20. С. 373 – 377.
164. Мазепова О. В. Метафора та метонімія як засоби концептуалізації емоцій в перській мові (на прикладі концепту страх). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 50(2). С. 3 – 14.
165. Манакін В. М. Міжмовне зіставлення внутрішньої форми слова та лінгвокогнітивна інтерпретація світу. *Нова філологія*. 2010. № 37. С. 95 – 102.
166. Манакін В. М. Універсальні смисли мови та ноосфера. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2016. Вип. 7. С. 231 – 235.
167. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.

168. Мартінек С. В. Ідеали та стереотипи як складові концептів культури. *Науковий щорічний журнал «Мова і культура»*. 2002. Вип. 5. Том I. Ч. 1. С. 226 – 233.
169. Мартінек С. В. Концепти ВОЛЯ та СВОБОДА в українській культурі (за результатами асоціативного експерименту). *Лінгвістичні дослідження. Зб. наук. праць*. Харків: ХДПУ, 2001 Вип. 7. С. 184 – 190.
170. Мартінек С. В. Опозиція світлий – темний: до питання про універсальність мовної концептуалізації. *Записки з українського мовознавства*. 2019. Вип. 26(2). С. 168 – 178.
171. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ як відображення концептуальних просторів. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2012. С. 197 – 203.
172. Мех Н. О. Лінгвокультурологема ЛОГОС: когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти : автореф. дис... д-ра філол. наук. К., 2009. 36 с.
173. Мех Н. О. Наскрізні концепти слово, мова, думка у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди. К., 2005. 237 с.
174. Милик О. В. Лінгвальні засоби вираження концепту «здоров'я» в латинській поезії. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2013. Вип. 22. С. 88 – 95.
175. Мізін К. І. Зіставно-лінгвокультурологічний аналіз концептів- соматизмів РУКА і ПАЛЕЦЬ у британському, німецькому, українському та російському мовних соціумах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Філологія (мовознавство). 2013. № 17. С. 283 – 289.
176. Мізін К. І. Лінгвістичний і лінгвокультурологічний статуси образу-еталона. *Мовознавство*. 2007. № 2. С.58 – 72.
177. Мізін К. І. Лінгвокультурний концепт «Капці», або Ще раз про методологічно слабкі місця лінгвокультурології. *Мовознавство*. 2017. № 6. С. 16 – 29.

178. Мойсеєнко С. М. Метафора та метонімія як лексичні засоби творення образності мови в комп'ютерному дискурсі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філологічна. 2012. Вип. 26. С. 218 – 221.
179. Мороз О. Я. Контроверза : штучний інтелект – природний інтелект? (проблема комп'ютерного розуміння). *Політологічний вісник*. 2014. №76. С. 37 – 45.
180. Мосьпан Н. В. Семіолінгвістичний аспект українських перекладів казок Р. Кіплінга : монографія. К. : «Освіта України», 2011. 279 с.
181. Мунтян Л. В. Концептуальний аналіз та методи дослідження вербалізованих концептів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філологічна. 2013. №33, С. 103 – 105.
182. Ніжегородцева-Кириченко Л. О. Лексико-семантичне поле «Інтелектуальна діяльність»: досвід концептуального аналізу (на матеріалі іменників сучасної англійської мови) : автореф. дис... канд. філол. наук. К., 2000. 21 с.
183. Нічаєнко І. І. Ключові концепти іспанської та української лінгвокультур. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2015. Вип. 1. С. 479 – 484.
184. Огар А. О. Ключові концепти українського дискурсу (концепти душа, серце, розум, доля, мати, любов/кохання, свобода). *Проблеми гуманітарних наук*. Серія : Філологія. 2017. Вип. 40. С. 91 – 98.
185. Осіпова Т. Ф. Невербальні параметри комунікації як мовно-культурний код нації і складова портрету мовної особистості (на матеріалі «Співомовок» С. Руданського). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Мовознавство. 2014. № 2. С. 192 – 197.
186. Павлишин О. В. Взаємодія філософії, психології та семіотики в дослідженні поняття інтелекту. *Юридична психологія*. 2017. № 2. С. 32 – 44.

187. Пасічник Г. П. Актуалізація бінарної опозиції «світло» і «темрява» у гіперконцепті пейзаж (на матеріалі англомовного художнього дискурсу XIX – початку XX століть). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2013. Вип. 43(3). С. 210 – 217.
188. Патlach Г. О. Метонімія як засіб створення каламбуру. *Лінгвістика*. 2013. № 3. С. 27 – 32.
189. Плаксина І. Ю. Базові концепти триптиха Р. Музиля «Drei Frauen». *Держава та регіони. Сер. : Гуманітарні науки*. 2013. № 4. С. 74 – 77.
190. Плаксина І. Ю. Когнітивна теорія метафори. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. № 2-3. С. 59 – 62.
191. Плаксина І. Ю. Концептуальна домінанта як складова ідіодискурсу. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*. 2014. № 3. С. 65 – 67.
192. Пліс В. П. Типологія концептів у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Науковий журнал «Закарпатські філологічні студії»*. 2019. № 9. Том 1. С. 115 – 119.
193. Плотнікова Н. В. Алгоритм аналізу лінгвокультурного концепту. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*. 2013 № 1. С. 165 – 170.
194. Полиця Т. Д. Асоціативні поля субстантивних репрезентантів концепту «думка». *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2012. Вип. 25. С. 121 – 135.
195. Полиця Т. Д. Концептосфера внутрішнього світу людини: концепт «думка». *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія : Філологічні науки*. 2013. Кн. 1. С. 234 – 240.
196. Полиця Т. Д. Термінополе концепту «думка». *Термінологічний вісник*. 2015. Вип. 3(1). С. 83 – 93.
197. Полиця Т. Д. Фразеологічна та паремійна об'єктивація концепту «думка» в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2016. 24 с.
198. Поліщук О. С. Інтелектуальні характеристики людини в англійській, чеській, українській та російській мовних картинах світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2014. 20 с.

199. Полюга Л. М. Словник українських синонімів і антонімів. Київ : Довіра, 2007. 575 с.
200. Полюжин М. М. Зміст і структура лінгвокультурного концепту. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. Вип. 3. С. 56 – 61.
201. Попова Н. М. Кореляція семантичних змін і теорії прототипів у мовній і концептуальній картині світу Іспанії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія. 2017. Вип. 31(2). С. 110 – 112.
202. Приблуда Л. М. Метонімія як різновид вторинної номінації (на матеріалі творчості українських письменників-постмодерністів). *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. 2012. Вип. 25. С. 138 – 145.
203. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
204. Прудникова Т. І. Фразеологічні одиниці з компонентом душа – репрезентанти ближніх периферій концептів розум і серце. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2009. Вип. 20. С. 543 – 546.
205. Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість. К.: Інформ.-аналіт. Агентство, 2010. 491 с.
206. Розвод Е. В. Концептуальний аналіз як стрижневий метод дослідження концепту. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. №3. С. 61 – 57.
207. Розвод Е. В. Методи дослідження лінгвокультурних концептів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Філологічні науки. Мовознавство. 2015. № 4. С. 90 – 95.

208. Романенко М. І. Соціальний інтелект як предмет філософських та психологічних досліджень. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 140(2). С. 37 – 40.
209. Романова І. А. Генеза сутності поняття «Інтелект». *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2012. № 36. С. 152 – 158.
210. Романюха М. В. Метонімія як інструмент смислової компресії в англійській лінгвокультурі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Перекладознавство та міжкультурна комунікація. 2017. Вип. 2. С. 97 – 101.
211. Руда Н. Л. Соціальний інтелект у структурі інтелекту. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 621 – 629.
212. Савченко Л. В. Етнолінгвістична реконструкція фразеологізмів української мови: дис. ...д-ра філол. наук. К., 2014. 598 с.
213. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.
214. Саєвич І. Г. Знак у метамовній рефлексії (на матеріалі малої прози Андрія Содомори). *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2019. Вип. 70. С. 323 – 334.
215. Саєвич І. Г. Комплексна методика виокремлення лінгвокультурних домінант. *Studia philologica*. 2013. Вип. 2. С. 95 – 99.
216. Саєвич І. Г. Теорія картини світу: ключові поняття. *Лінгвістика*. 2012. №2. С. 18 – 28.
217. Саєвич І. Г. Узуальне/неузуальне в лінгвосеміозисі існування (на матеріалі слов'янських мов). *Studia Philologica (Філологічні студії)* : зб. наук. пр. 2018. №9. С. 130 – 139.
218. Саєвич І. Г., Ключник Т. О. Номінативний простір “РОЗУМ” в українській лінгвокультурі. *Вісник Запорізького національного університету*: збірник наукових праць. Філологічні науки. 2018. №1. С. 148 – 154.

219. Сахнюк О. С. Теорії метафори. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 6 (74). С. 30 – 33.
220. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2011. 844 с.
221. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). К. : Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
222. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
223. Селіванова О. О. Переінтерпретація сенсорного коду культури в українській фразеосистемі. *Лінгвістика*: зб. наук. праць. Луганськ, 2004. № 2 (3). С. 12 – 20.
224. Сидельникова Л. В. Специфіка функціонування мовного знака у знаковій системі мови. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. 2010. Вип. 18. С. 382 – 391.
225. Синиця А. С. Мовні вирази і смисли в контексті проблематики філософії штучного інтелекту. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 101. С. 317 – 320.
226. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
227. Скаб М. В. Межі мовної категоризації, або що залишається неословленим. *Мовознавчий вісник*. 2010. Вип. 11. С. 7 – 11.
228. Скаб М. В. Розвиток семантичної структури слова душа за лексикографічними даними. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. Вип. 34. Ч. I. С. 268 – 274.
229. Сливка Н. Т. Універсальні концепти: пріоритетність когнітивного над семантичним. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2011. Вип. 9. С. 441 – 447.
230. Смульсон М. Л. Інтелект дорослої людини: структура та саморозвиток. *Технології розвитку інтелекту*. 2015. Т. 1. Вип. 9.

231. Снитко О. С. Коди культури у мовній об'єктивації дійсності. *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. К. : ВГЦ: 2008. С. 115 – 121.
232. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. К.: Основи, 1998. 324 с.
233. Спиридонова Л. К. Асоціативний експеримент як засіб дослідження образу світу. *Наука і освіта*. 2015. № 1. С. 152 – 158.
234. Стишов О. А. Неофраземи в суспільно-політичному дискурсі українських мас-медіа. *Studia Philologica*. 2015. №4. С. 19 – 23.
235. Стишов О. А. Номінації осіб у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 2012. № 6. С. 23 – 37.
236. Стишов О. А. Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця ХХ – початку ХХІ століть. *Мовознавство*. 2015. №1. С. 33 – 46.
237. Стишов О. А. Позасловникова розмовна метафора в сучасній українській мові. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство). 2017. №23. С. 47 – 54.
238. Сторчак О. Г. Структура лінгвокогнітивного і лінгвокультурного концепту. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філологічна. 2013. Вип. 37. С. 271 – 273.
239. Сухорольська С. М. Методи лінгвістичних досліджень : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. Львів : Інтелект-Захід, 2009. 348 с.
240. Тараненко К. В. Прагматичний потенціал антонімії української мови : монографія. Дніпро : УМСФ, 2017. 152 с.
241. Тараненко О. Г. Концепт «мудрість» у різносистемних мовах (на матеріалі української, англійської та французької мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2011. 19 с.
242. Тараненко О. О. Номінація. Українська мова : енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 385 – 387.

243. Тарасова С. О. Дискурсивна особистість дурня-сміхача у карнавальному просторі США та Великої Британії : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 20 с.
244. Тарасова С. О. Об'єктивація поняття «дурень» в англомовній картині світу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна»: збірник наукових праць. 2016. Вип. 60. С. 315 – 318.
245. Тарасова С. О. Рефреймінг концепту «дурень» в англомовній картині світу. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія «Філологічні науки». 2016. Вип. 10. С. 75 – 81.
246. Тернієвська Є. Й. Процес концептуалізації як аспект пізнавальної діяльності людини. *Advanced Linguistics*. 2022. № 9. С. 29 – 37.
247. Ткаченко О. М. Мікроконцепт "розум" як частина концепту «виховання» у системі фразеологізмів української мови. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). 2012. Вип. 4. С. 180 – 186.
248. Толчєєва Т. С. Характер співвідношення між концептом та мовним знаком. *Нова філологія*. 2012. № 52. С. 192 – 194.
249. Угринюк Р. В. Лексичні та фразеологічні одиниці сучасної німецької мови на позначення інтелектуальних здібностей людини (квантитативно-польовий підхід): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2011. 18 с.
250. Угринюк Р. В. Проблеми узгодження категорій «поняття-значення-концепт». *Мова і культура*. 2007. Вип. 9. С. 224 – 228.
251. Угринюк Р. В. Структура інтелекту у свідомості носіїв німецької мови (на матеріалі фразеологічних одиниць). *Наукові записки*. Серія «Філологічна». Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2013. Вип. 34. С. 246 – 248.
252. Удинська А. Г. Метонімічні переноси каузального типу на позначення людини в англійській та українській мовах. Донецьк, 2007. 224 с.

253. Удинська А. Г. Метонімічні переноси на позначення людини в англійській і українській мовах: автореф. дис... канд. філол. наук. Донецьк, 2007. 19 с.
254. Удинська А. Г. Синекдохічний перенос «частина тіла людина» в англійській та українській мовах. *Studia Germanica et Romanica: Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання: Науковий журнал.* Донецьк, 2006. Т.3. № 2 (8), С. 58 – 71.
255. Удовіченко Г. М. Аналіз вираження концептів «розум/wit» та «дурість/stupidity» через фразеологічні одиниці мови. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Філологічні науки.* 2016. № 2. С. 253 – 259.
256. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. К. : Знання, 2007. 494 с.
257. Форманова С. В. Компонентний аналіз як одна із методик структурного методу. *Зап. з укр. мовознавства : зб. наук. пр.* 2021. Вип. 28. С. 41 – 51.
258. Чибор І. С. Міфологічний код культури серед інших етнокультурних кодів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія.* 2014. Вип. 732 – 733. С. 290 – 294.
259. Чибор І. С. Міфологічно-християнське кодування у фразеологічних одиницях української мови. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія.* 2015. Вип. 752. С. 154 – 162.
260. Чибор І. С. Репрезентація міфологічного етнокоду культури в українській фразеології: дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 2015. 302 с.
261. Чибор І. С. Слов'янська міфологія в українській фразеології. Київ : Олег Філюк, 2016. 351 с.
262. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
263. Шаповалова Л. В. Особливості концепту «Розум» у мовній картині світу Франсуа де Ларошфуко. *Філологічні науки.* 2012. Вип. 11. С. 98 – 105.

264. Шепітько С. В. Лінгвокультурний аналіз символів в анімалістичних прислів'ях української й англійської мов. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Перекладознавство та міжкультурна комунікація. 2018. Вип. 2. С. 196 – 200.
265. Шепітько С. В. Лінгвокультурний концепт та методика його дослідження. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер. : Філологія. 2010. Вип. 4. С. 171 – 175.
266. Шпак М. М. Емоційний інтелект в контексті сучасних психологічних досліджень. *Психологія особистості*. 2011. № 1. С. 282 – 288.
267. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. К. : АртЕк, 1998. 336 с.
268. Якуба В. В. Лінгвокультурні аспекти реалізації ситуації овдовіння. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. Сер.: Філологічна. 2010. №16. С. 366 – 371.
269. Яницька О. М. Поняття символу та стереотипу в лінгвокультурологічному дослідженні концепту (на матеріалі концепту «ВІРА» в англійській, українській і французькій мовах). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія. 2017. Вип. 31(3). С. 89– 91.
270. Ярмоленко Н. М. Бінарні опозиції в міфології та українському фольклорі. *Літературознавство. Фольклористика. Культурологія*. 2015. Вип. 21-22. С. 365 – 376.
271. Ясіновська О. В. Ентомологічні характеристики концепту “думка” в мовній картині світу Івана Франка. *Лінгвістичні дослідження*. 2012. Вип. 33. С. 72 – 76.
272. Barthes R. *Mythologies*. London: Paladin, 1972. 160 p.
273. Coulson S. Blending and metaphor. *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999. P. 101–124.

274. Eco U. "Front Matter." In *A Theory of Semiotics*, i–iv. Bloomington: Indiana University Press, 1976. 368 p.
275. Eco U. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press, London: Macmillan, 1984. 242 p.
276. Gardner H. *Frames of mind: The theory of multiple intelligence*. L.: Heinemann, 1983. 294 p.
277. Goleman D. *Emotional Intelligence*. N.Y. : Banta book, 1995. 352 p.
278. Kagan S., Kagan M. *Multiple Intelligence. The Complete MI Book*. San Clemente, CA, 2004. 828 p.
279. Kihlstrom, J., Cantor N. Social Intelligence. R. J. Sternberg (ed.). *Handbook of Intelligence*. 2000. P. 359 – 379.
280. Knowles M., Moon R. *Introducing Metaphor*. London : Routledge, 2006. 180 p.
281. Lakoff G. *Metaphors We Live By*. Chicago : University of Chicago Press, 2003. 276 p.
282. Lakoff G. *The Contemporary Theory of Metaphor*. Cambridge: *Cambridge University press*, 1993. P. 202 – 251.
283. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. London : University of Chicago Press, 1987. 614 p.
284. Littlemore J., Bolognesi M., Warpakowski N. J., Leung Ch.-h. D. and Sobrino P. P. *Metaphor, Metonymy, the Body and the Environment. An Exploration of the Factors That Shape Emotion–Colour Associations and Their Variation across Cultures*. Cambridge University Press, 2023. 94 p.
285. Masliy O. Reconstruction of the figurative component and structure of the concept of fool according to the Proto-Slavic vocabulary. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Philology»*. 2022. № 91. P. 86-91.
286. Morris Ch. W. *Logical Positivism, Pragmatism and Scientific Empiricism*. Paris: Hermann et Cie. Reprinted, New York: AMS Press, 1979. 71 p.

287. Morris Ch. W. Writings on the General Theory of Signs. Den Haag: Mouton, 1971. 486 p.
288. Opozycja *homo - animal* w języku i kulturze. Język a Kultura. Pod red. Anny Dąbrowskiej. Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław, 2003. T. 15. 250 s.
289. Peirce C.S. Collected Papers. Vol. 1 – 8. Cambridge Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1965 – 1967. 962 p.
290. Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology*. 1975. Vol. 104. P. 192 – 233.
291. Rosch E. Natural categories. *Cognitive psychology*. 1973. V.4. P. 328 – 350.
292. Rosch E. Principles of Categorization. *Cognition and Categorization*. Hillsdale, N.Y.: Lawrence Erlbaum, 1978. P. 27 – 48.
293. Schopenhauer A. The World as Will and Representation. Vol. 1. New York: Dover Publications, 1966. 694 p.
294. Słownik stereotypów i symboli ludowych. Pod red. J.Bartmińskiego. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. 439 s.
295. Taylor J. R. Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory. Oxford: Clarendon Press, 1995. 312 p.
296. Thorndike R.L. Intelligence and its uses. Harper's Magazine. 1920. 626 p.
297. Wierzbicka A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 349 p.
298. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition, Universal Human Concepts in Culture. Specific Configuration. New York; Oxford : OUP, 1992. 325 p.
299. Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. New York: Oxford University Press, 1997. 317 pp.
300. Zhuykova M., Lavrynovych L., Svidzynska O. The Structure of Basic Level Categories in the Ukrainians' Consciousness According to the Results of Psycholinguistic Experiments: PARKAN and MUR. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2020. Vol. 7(2). P. 265-275.

ДОДАТКИ

Додаток А

НОМІНАЦІЇ ЛЮДИНИ ЗА РОЗУМОВИМИ ОЗНАКАМИ

Людина, яка володіє розумом, талантом, обдарованістю, здібностями	
Лексема, семи	Лексичне значення
Великорозумний 'ментальна діяльність' 'емоція'	1) <i>ірон.</i> який претендує бути розумнішим, ніж є насправді (СУМ, Т. 1, с. 320).
Вигадник 'ментальні операції'	1) той, хто легко вигадує, видумує, людина з живою уявою; 2) той, хто вигадує що-небудь брехливе, таке, що не відповідає дійсності (СУМ, Т. 1, с. 370).
Вундеркінд 'ментальна діяльність' 'пізнання'	1) не за віком дуже здібна дитина (СУМ, Т. 1, с. 787).
Геній 'ментальна діяльність' 'високий рівень'	1) те саме, що геніальність (найвищий ступінь обдарованості людини, виразом якої є творчість, що має для життя суспільства історичне значення); 2) особа, наділена геніальністю; 3) в давньоримській міфології — дух, божество, покровитель людини в її діяльності; 4) найвищий вияв, уособлення чого-небудь (СУМ, Т. 2, с. 51).
Гігант	1) велика на зріст людина; велетень; 2) видатна в

<p><i>‘високий рівень’</i> <i>‘активний’</i> <i>‘творчий’</i></p>	<p>якій-небудь галузі людина (СУМ, Т. 2, с. 63).</p>
<p>Голова <i>‘ментальна діяльність’</i></p>	<p>1) частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи; 2) ця частина тіла людини як орган мислення; мозок; 3) особа, яка керує зборами, засіданням; 4) керівник установи, об'єднання, товариства, організації та їх відділів; 5) у складі офіційної назви керівника держави, уряду або вищих державних органів; 6) основне, головне в чому-небудь; 7) авторитетна особа; головний у якій-небудь справі; 8) перші ряди, передня частина чого-небудь (колони, загону, групи і т. ін.), що рухається; 9) продукт харчування у вигляді кулі, конуса (СУМ, Т.2, с. 109).</p>
<p>Гострослів/гострослов <i>‘ментальна діяльність’</i> <i>‘мовлення’</i></p>	<p>1) людина, гостра на слово, на язик; дотепник (СУМ, Т.2, с. 146).</p>
<p>Дотепник <i>‘ментальна діяльність’</i> <i>‘мовлення’</i> <i>‘гумор’</i></p>	<p>1) дотепна людина (СУМ, Т.2, с. 393).</p>
<p>Ерудит <i>‘високий рівень’</i> <i>‘ментальна діяльність’</i>,</p>	<p>1) той, хто має велику ерудицію (глибокі різнобічні знання в певній галузі науки чи в багатьох галузях науки й життя; ученість,</p>

'пізнання'	обізнаність, начитаність) (СУМ, Т.2, с. 486).
Златоуст 'ментальна діяльність' 'мовлення'	1) <i>ірон.</i> людина, яка вміє красиво говорити; красномовний балакун (СУМ, Т.3, с. 588).
Імітатор 'ментальні операції' 'наслідування'	1) той, хто імітує кого-, що-небудь (СУМ, Т.4, с. 19).
Імпровізатор 'ментальні операції' 'дія' 'творчий'	1) той, хто імпровізує або має здатність до імпровізації (СУМ, Т.4, с. 22).
Інтелектуал 'ментальна діяльність' високий рівень' 'активний' 'творчий'	1) людина з високо розвиненим інтелектом (СУМ, Т.11, с. 685).
Майстер 'пізнання' 'високий рівень' 'практична діяльність', 'досвід'	1) фахівець з якого-небудь ремесла; 2) керівник окремої ділянки виробництва; 3) той, хто досяг високої майстерності, досконалості в своїй роботі, творчості; 4) те саме, що тесляр (СУМ, Т.4, с. 599).
Мисливець 'ментальна діяльність'	1) той, хто займається, захоплюється мисливством; 2) той, хто переслідує кого-, що-небудь, шукає когось, щось; 3) розумний, метикуватий, хитрий чоловік (СУМ, Т.4, с. 717).
Мислитель	1) людина, здатна до глибокого філософського

<p>‘ментальна діяльність’</p> <p>‘ментальні операції’</p> <p>‘пізнання’</p> <p>‘високий рівень’</p>	<p>мислення (СУМ, Т.4, с. 718).</p>
<p>Мудрагель</p> <p>‘ментальна діяльність’</p> <p>‘ментальні операції’</p>	<p>1) <i>ірон.</i> той, хто багато роздумує, обмірковує (СУМ, Т.4, с. 819).</p>
<p>Мудрець</p> <p>‘ментальна діяльність’</p> <p>‘ментальні операції’</p> <p>‘високий рівень’</p>	<p>1) людина, що має великий розум, досвід, глибокі знання; мудра людина; 2) мислитель, філософ; 3) <i>ірон.</i> той, хто багато роздумує, обмірковує; мудрагель (СУМ, Т.4, с. 819).</p>
<p>Обдарований</p> <p>‘ментальні операції’</p> <p>‘високий рівень’</p> <p>‘здібності’</p>	<p>1) дієпр. пас. мин. ч. до обдарувати; 2) який має великі природні здібності; здібний, талановитий (СУМ, Т.5, с. 481).</p>
<p>Оратор</p> <p>‘ментальні операції’</p> <p>‘мовлення’</p> <p>‘здібності’</p>	<p>1) той, хто володіє, мистецтвом виголошування промов; той, хто виголошує промову; промовець (СУМ, Т.5, с. 783).</p>
<p>Полеміст</p> <p>‘ментальні операції’</p> <p>‘мовлення’</p>	<p>1) той, хто вправно володіє мистецтвом полеміки або любить полемізувати (СУМ, Т.7, с. 64).</p>
<p>Розум</p> <p>‘ментальна діяльність’</p> <p>‘пізнання’</p>	<p>1) здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність; 2) те саме, що мислення; 3) розм. зміст, значення чого-небудь; 4) <i>перен.</i> людина, група людей, що</p>

	характеризується високими розумовими, інтелектуальними здібностями (СУМ, Т. 8, с. 838).
Розумака, розумаха, розумець <i>‘ментальна діяльність’</i>	1) розумна людина; <i>ірон.</i> той, хто вважає себе розумнішим за інших (СУМ, Т. 8, с. 841).
Розумник, розумниця <i>‘ментальна діяльність’</i> <i>‘пізнання’</i>	1) розумна, розсудлива, знаюча людина; 2) той, хто вважає себе розумнішим за інших, намагається вдавати з себе розумного (СУМ, Т. 8, с. 845).
Самородок <i>‘ментальна діяльність’</i> <i>‘здібності’</i>	1) велике природне зерно або шматок здебільшого благородних металів (золота, срібла, платини); 2) людина, у якої природний хист, нахил до чого-небудь виявилися без впливу освіти й виховання (СУМ, Т. 9, с. 44).
Талант <i>‘ментальна діяльність’</i> <i>‘здібності’</i>	1) видатні природні здібності людини; хист, обдаровання; 2) людина з видатними природними здібностями; 3) у стародавній Греції, Месопотамії, Сирії — вагова та грошова одиниця (СУМ, Т. 10, с. 26).
Творець <i>‘ментальна діяльність’</i> <i>‘практична діяльність’</i> <i>‘досвід’</i>	1) той, хто створює матеріальні або духовні цінності; 2) за релігійними уявленнями — надприродна істота, що нібито створила світ; бог (СУМ, Т. 10, с. 127).
Титан <i>‘ментальна діяльність’</i>	1) у старогрецькій міфології — божество з числа велетнів, які повстали проти богів Олімпу;

<p><i>‘здібності’</i> <i>‘високий рівень’</i></p>	<p>2) людина, що відзначається надзвичайною, величезною силою розуму, таланту; винятково видатна, героїчна особа (СУМ, Т. 10, с. 52).</p>
<p>Трибун <i>‘ментальні операції’</i> <i>‘мовлення’</i> <i>‘здібності’</i></p>	<p>1) у Стародавньому Римі — назва різних державних і громадських службових осіб; 2) громадський діяч, видатний оратор і публіцист (СУМ, Т. 10, с. 251).</p>
<p>Феномен <i>‘ментальні операції’</i> <i>‘здібності’</i> <i>‘високий рівень’</i></p>	<p>1) рідкісне, незвичайне, виняткове явище; про когось надзвичайно видатного, про те, що є особливо визначним, винятковим, що дуже рідко зустрічається; про людину з рідкісними здібностями, властивостями, нахилами; 2) явище, єдине у своєму роді, взяте в його цілісності, в єдності з його сутністю й дане нам у досвіді, сприйняте органами чуттів; 3) у філософії І. Канта — явище, що досягається досвідом і протиставляється ноумену як «речі в собі», нібито недоступній людському пізнанню (СУМ, Т. 10, с. 575).</p>
<p>Чарівник <i>‘здібності’</i> <i>‘високий рівень’</i></p>	<p>1) чаклун; 2) людина, яка захоплює, приваблює чим-небудь (поетичним словом, грою, музикою і т. ін.) (СУМ, Т. 11, с. 270).</p>
<p>Чародій <i>‘здібності’</i> <i>‘високий рівень’</i></p>	<p>1) чаклун; 2) людина, яка захоплює, приваблює чим-небудь (поетичним словом, грою, музикою і т. ін.) (СУМ, Т. 11, с. 272).</p>
<p>Чудотворець <i>‘здібності’</i></p>	<p>1) той, хто творить чудеса; 2) той, хто захоплює, чарує своїм мистецтвом, працею (СУМ, Т. 11,</p>

'високий рівень'	с. 376).
------------------	----------

Додаток Б

Людина, яка не володіє розумом, талантом, обдарованістю, здібностями	
Анальфабет	1) <i>заст.</i> неписьменна, неграмотна людина (СУМ, Т. 1, с. 42).
Баран 'відсутність розуму'	1) самець вівці; 2) дика травоядна тварина з довгою шерстю і вигнутими рогами, що живе у відкритій гірській місцевості; 3) про нерозумну, слабодуху людину; 4) гребінь замету, крижини (СУМ, Т. 1, с. 103).
Бевзь, бевзень 'низький рівень' 'відсутність розуму'	1) вайло, йолоп, бовдур (СУМ, Т. 1, с. 118).
Бездара 'низький рівень' 'відсутність таланту'	1) людина, яка не має таланту взагалі або в якійсь певній галузі; нездара (СУМ, Т. 1, с. 125).
Блазень 'низький рівень' 'відсутність розуму'	1) особа при дворі монарха або вельможного пана, що розважала господаря та його гостей різними витівками, жартами і т. ін.; 2) комедійний персонаж у старовинних виставах; 3) про людину, яка на потіху іншим удає з себе дурника, штукаря; 4) дурень, телепень; 5) молокосос, малюк (СУМ, Т. 1, с. 196).
Бовван	1) у язичників — статуя, що зображає бога; ідол;

<p><i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>2) про дурну, обмежену людину (СУМ, Т. 1, с. 206).</p>
<p>Бовдур <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) димар (у хаті, на хаті); 2) стовп диму, клуб туману, хмар і т. ін.; 3) про грубу, нерозумну людину; дурень, недотепа, йолоп, гевал (СУМ, Т. 1, с. 196).</p>
<p>Важкодум (тугодум) <i>‘низький рівень’</i> <i>‘розумові операції’</i></p>	<p>1) людина, що повільно думає, нешвидко вирішує (СУМ, Т. 1, с. 280).</p>
<p>Глупак <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) нерозсудлива, нерозумна людина; 2) тільки з запереч. не у знач. присудк. сл. з інфін. охочий до чого-небудь (СУМ, Т. 2, с. 88).</p>
<p>Довбня (довбешка) <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) великий дерев'яний молот або взагалі велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці; 2) про нетямущу, дурну людину (СУМ, Т. 2, с. 330).</p>
<p>Дундук <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) індійський півень; 2) про тупу, неповоротку людину (СУМ, Т. 2, с. 436).</p>
<p>Дурак <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) розумово обмежена, тупа людина. 2) назва гри в карти (СУМ, Т. 2, с. 437).</p>
<p>Дурачок (дурбелік) <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) <i>змениш.-пестл. до дурак</i> (СУМ, Т. 2, с. 437).</p>
<p>Дурнило</p>	<p>1) те саме, що дурень (СУМ, Т. 2, с. 440).</p>

<p><i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	
<p>Дурень <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) розумово обмежена, тупа людина. 2) назва гри в карти (СУМ, Т. 2, с. 437).</p>
<p>Дурепа <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) розумово обмежена, тупа жінка (СУМ, Т. 2, с. 438).</p>
<p>Дурило <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) те саме, що дурень (СУМ, Т. 2, с. 438).</p>
<p>Ідіот <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) людина, хвора на ідіотизм; 2) дурень, недоумкувата людина (СУМ, Т. 2, с. 438).</p>
<p>Йолоп <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) те саме, що дурень; бевзь, недотепа (СУМ, Т. 4, с. 62).</p>
<p>Кеп <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) те саме, що дурень; назва гри в карти (СУМ, Т. 4, с. 140).</p>
<p>Колода <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) стовбур зрубаного дерева, очищений від гілля; про неповоротку, незграбну або тупу, нечулу людину; 2) обрубок товстої деревини з видовбаною серединою, який використовують як вулик, човен, ночви і т. ін.; 3) те саме, що колодка (СУМ, Т. 4, с. 228).</p>

Кретин <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) хворий на кретинізм; ідіот; 2) дурень, тупа, нікчемна людина (СУМ, Т. 4, с. 337).
Легейда <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) недотепа (СУМ, Т. 4, с. 460).
Надолобень <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) те саме, що надовба; 2) про нерозумну, безтолкову людину; бовдур, телепень (СУМ, Т. 5, с. 74).
Недотепа <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) людина, яка не вміє зробити, виконати, здійснити і т. ін. що-небудь з належним умінням, як слід; невміла людина; 2) розумово обмежена, тупа людина; дурень (СУМ, Т. 5, с. 301).
Недоумок <i>‘низький рівень’</i> <i>‘часткова відсутність розуму’</i>	1) нерозумна, обмежена, нерозвинена людина; 2) розумово недорозвинена, слабоумна людина (СУМ, Т. 5, с. 302).
Нетяма <i>‘низький рівень’</i> <i>‘часткова відсутність розуму’</i>	1) непритомний стан; непритомність; 2) стан сильного збудження (від задоволення, радості і т. ін.); 3) недогадлива, нетямуща людина (СУМ, Т. 5, с. 397).
Нездара <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність таланту’</i>	1) людина, яка не має таланту, здібностей до чого-небудь (СУМ, Т. 5, с. 316).
Неук <i>‘низький рівень’</i>	1) нетямуща, недосвідчена, мало знаюча людина; 2) неосвічена, неграмотна людина (СУМ, Т. 5,

<i>‘відсутність знань’</i>	с. 398).
Осел (віслюк) <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) свійська робоча тварина родини конячих; 2) про нерозумну, або вперту людину (СУМ, Т. 5, с. 758).
Посередність <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність таланту’</i>	1) якість за знач. посередній; 2) про нічим не примітну, позбавлену будь-якого таланту людину (СУМ, Т. 7, с. 317).
Придуркуватий <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) несповна розуму, дурнуватий; 2) який виражає розумову обмеженість (СУМ, Т. 7, с. 608).
Просторіка <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i> <i>‘мовлення’</i>	1) той, хто говорить багато, часто беззмістовно; 2) дурна, некмітлива людина (СУМ, Т. 8, с. 300).
Середняк <i>‘часткова відсутність здібностей, таланту’</i>	1) селянин-одноосібник, який мав невелику земельну ділянку; 2) людина посередніх здібностей (СУМ, Т. 9, с. 136).
Телепень <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) нерозумна, вайлувата людина; дурень, недотепа, вайло, тюхтій; 2) серце дзвона (СУМ, Т. 10, с. 62).
Товкач <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i>	1) товстий дерев'яний стрижень, ударами, натискуванням якого ущільнюють яку-небудь масу або подрібнюють, розтирають що-небудь; 2) нерозумна людина; дурень (СУМ, Т. 10, с. 163).
Туман	1) скупчення найдрібніших крапель води або

<p><i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, яке робить повітря непрозорим; 2) про те, що утруднює бачення, перешкоджає добре бачити; 3) про що-небудь невиразне, нечітке, заплутане; 4) іній або найдрібніші крапельки роси на металевій, дерев'яній та інших поверхнях, що з'являються від холоду; 5) те саме, що дурень; 6) сорт кавунів (СУМ, Т. 10, с. 316).</p>
<p>Тупак (тупиця) <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) велика тупа сокира; 2) про тупу, розумово обмежену людину (СУМ, Т. 10, с. 320).</p>
<p>Шелепа <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) те саме, що недотепа (СУМ, Т. 11, с. 436).</p>
<p>Штурпак <i>‘низький рівень’</i> <i>‘відсутність розуму’</i></p>	<p>1) залишок зрубаної або зламаної рослини; шпичастий пеньок; 2) дурень, бовдур (СУМ, Т. 11, с. 551).</p>